

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

AFHANDLINGER
OM ARKIVER
VED RIGSARKIVETS
75-ÅRS JUBILÆUM
1964

AFHANDLINGER OM ARKIVER

Ved Rigsarkivets
75-års jubilæum

1964

Rigsarkivet
København 1964

Forord

Den 21. marts 1889 skrev A. D. Jørgensen til kollaborator Monrad om det kommende rigsarkiv: „Det er et mål, jeg har arbejdet henimod i adskillige år, og som bringer den organisation, som er et udtryk for *min* forståelse af, hvad der på dette område kan og bør gøres . . . For mig personlig har det tillige været en stor tilfredsstillelse i denne sag at kunne vinde begge de stridende partiers tillid; jeg har kunnet gå over valpladsen som en mand af det røde kors, vis på at alle vilde forstå, at det, jeg attråede, var til gavn og hæder for det hele folk“.

Da kongen ni dage senere satte sit navn under den nye arkivlov, var der skabt en orden, som har bestået siden da, og som til fulde har vist sin levedygtighed. Den har været til gavn for det historiske arbejde i hele landet, og den har været til hæder for *A. D. Jørgensen*, lovens fader. Nu er der gået 75 år siden da. Inden for det danske arkivvæsen har vi ønsket at mindes den begivenhed, hvorved de to arkiver, Gehejmearkivet og Kongerigets arkiv, blev en enhed, og der blev oprettet tre provinsarkiver, i København, Viborg og Odense.

Den samling af artikler om danske arkiver og dansk arkivvæsen, som udsendes på 75-årsdagen for denne arkivvæsnets grundlov, er skrevet af danske arkivfolk. Der fortælles her først og fremmest om det arbejde, som gennem århundreder er gjort for at sikre og ordne arkiverne, at bevare dem for fremtidens forskning, men også om de mænd, som hver på sin vis har deltaget i denne historieforskningens tempeltjeneste.

Rigsarkivet, den 28. februar 1964.

Johan Hvidtfeldt.

Indhold

<i>Emilie Andersen</i> , Rigsarkivet: Lidt om dokumenterne i Christiern 2.s udenlandske arkiv	9
<i>Anne Riising</i> , Landsarkivet for Fyn: Om Ærøs jurisdiktionsforhold indtil 1866	22
<i>Johan Jørgensen</i> , Rigsarkivet: Til danske Kancellis historie i Christian IV.s første år	31
<i>Vello Helk</i> , Rigsarkivet: Studier i jesuiterordenens hovedarkiv i Rom .. .	39
<i>Knud Prange</i> , Landsarkivet for Nørrejylland: Jørgen Seefeldts genealogiske værk om den danske adel	51
<i>Paul G. Ørberg</i> , Landsarkivet for Nørrejylland: Omkring de nørrejske kirkebøger	63
<i>Troels Dablerup</i> , Rigsarkivet: Fromhed styrker rigerne. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1675 og dens baggrund	70
<i>Kr. Hvidt</i> , Rigsarkivet: Politimester og politiret i København. Et bidrag til enevældens retspleje	82
<i>Helle Linde</i> , Landsarkivet for Nørrejylland: Registraturer fra købstæderne i Nørrejylland	97
<i>Klaus Kjølse</i> n, Udenrigsministeriets arkiv: Udenrigsministeriets arkiv 1770–1905	107
<i>Henry Bruun</i> , Rigsarkivet: E. A. Bertouchs korrespondance med adelen .. .	119
<i>Jens Holmgaard</i> , Landsarkivet for Nørrejylland: Arkivkommissionen af 1790. Et bidrag til rentekammerarkivets og proveniensprincippet historie .. .	139
<i>Niels Petersen</i> , Rigsarkivet: Kultusministeriets tilblivelse	156
<i>Knud Rasmussen</i> , Rigsarkivet: Danske konsulatsarkiver i Rusland 1849–1922 ..	186
<i>Harald Jørgensen</i> , Landsarkivet for Sjælland: Den store jurisdiktionsomlægning på Lolland i 1856	204
<i>Hans Worsøe</i> , Landsarkivet for de sønderjyske landsdele: Kommuneforstanderarkiver fra Nordslesvig 1867–1920	222

<i>Aa. Rasch</i> , Rigsarkivet: A. D. Jørgensen og cirkulæret om vindikationsretten af 15. januar 1885	236
<i>J. Boisen Schmidt</i> , Frederiksberg Stadsarkiv: Frederiksberg Stadsarkiv	246
<i>Niels Gärtig</i> , Rigsarkivet: Rigsarkivets middelaldersegl, deres sygdomme og konservering	255
<i>Thelma Jexlev</i> , Rigsarkivet: Nogle bemærkninger til ordningen af de i Rigs- arkivet opbevarede middelalderlige arkiver	265
<i>Damgård Petersen</i> , Rigsarkivet: Besøgs- og lånevaner på Rigsarkivets læsesal ..	275
Noter	295

Lidt om dokumenterne i Christiern 2.s udenlandske arkiv

Af *Emilie Andersen*

„Münchenersamlingen“, som i 1830 af den norske professor G. Fougner Lundh førtes fra München til Christiania (Oslo), bestod af to hoveddele, nemlig de arkivalier, der udgjorde Christiern 2.s arkiv i landflygtighedsperioden og ærkebisp Olav Engelbrechtsen af Trondhjems arkiv. Det sidste ses der her bort fra, da det betragtes som et norsk arkiv og er forblevet i Norge.

Da Christiern 2. med hustru og børn forlod Danmark 13. april 1523 og begav sig til Nederlandene, var det i tanken om, at han ville tilbagevinde sine kroner fra sin farbroder, hertug Frederik, og også bringe Lübeck til at falde til føje. De to måder, hvorpå det skulle gøres, var allerede indledet ved hans flugt, nemlig ved krig eller ad rettens vej. Hans riger var ikke altsammen tabt, da han flygtede, således ikke de velbefæstede stæder København og Malmø, der betød så meget i datidens Danmark, fordi de var beliggende på hver sin side af Øresundet. Når kongen ikke selv blev på Sjælland og førte krigen videre derfra, skyldtes det formentlig, at „passene“ for yderligere tilgang af krigsfolk var spærret for ham.

Med hensyn til kongeriget og hertugdømmet Slesvig var der ikke noget at gøre ad rettens vej, det var der derimod for hertugdømmet Holsten, der hørte under det tyske rige.

Af „Münchenersamlingen“, således som den nu forefindes i Rigsarkivet, København, fremgår det, at kongen havde medtaget sager, der hidrørte fra tiden før flugten fra Danmark¹. Kong Christiern selv har næppe vidst fuld besked om, hvad der medtoges. Det har været kongens sekretærer, Hans Mickelsen og Sigbrit, der har forestået dette. At kongen har vidst, at Sigbrit havde vigtige ting i sine gemmer, vidner hans brev fra Mecheln af 18. maj 1523 til sekretær Lambert Andersen om, idet han befaler denne, at han straks skal komme til kongen med alle Sigbrits kister, skrin og tønder og andet, som tilhørte Sigbrit.

Kongen har derimod været klar over, at der blev meget tilbage i København. Det fremgår af den instruks, han c. november 1523 sendte til Henrik Giøe om, hvad denne skulle foretage sig i tilfælde af Københavns overgivelse. Hvad angik brevene på Københavns slot, skulle han hemmeligt bringe dem til klostrene eller give dem til nogle borgere til opbevaring. De breve, der var af betydning, skulle disse ved lejlighed sende til kongen. Det, der medtoges ved flugten, var kort sagt „regeringsarkivet“, herunder også opsigelsesbrevene fra den danske og holstenske adel. Hvad det indre styre angik, drejer det sig kun om få sager. Der er f. e. medtaget breve vedrørende opkrævningen af trediepenge af gejstligheden i Ribe stift, men da det er sekretær Lambert Andersen, der har forestået denne opkrævning, finder det sin forklaring, hvorfor breve angående denne skat er medtaget for Ribe stift, derimod ikke for andre stifter². Sager af den art havde ingen betydning i udlændighedstiden. De akter, der var fremgået af den senere tids forhandlinger med kongens to modstandere, hertug Frederik og Lübeck, var derimod af vigtighed, og disse medtoges, samt sager vedrørende de senere års tildragelser i Sverige og forholdet til pavestolen efter de to svenske bispers henrettelse. Desuden var det især vigtigt at have dokumentation for dronning Elisabets medgift, hendes morgengave samt kvitteringer for udbetalte beløb. Kvitteringer for sold, især til fremmede krigsfolk, der 1522–23 var udbetalt ved mønsterskriver Hans Blanckert, er næppe medtaget fra København. Hans Blanckert har sikkert haft disse kvitteringer hos sig, da han efter Københavns overgivelse rejste til kongen og Hans Mickelsen i Tyskland. Foruden ovennævnte sager har man også taget med, hvad der kan kaldes „historiske“ dokumenter, der kunne bruges som materiale ved affattelse af stridsskrifter og af retsindlæg. C. F. Allen mener, at der i Christiern 2.s udenlandske arkiv findes så godt som ingen originale dokumenter ældre end 1520³. Det er naturligvis et fantasital af Allen. Der er taget med, hvad man i øjeblikket mente at have brug for. Der er således medtaget et gældsbevis af 24. marts 1493 fra hertug Henrik d. æ. af Braunschweig til kong Hans lydende på 3000 rh. gylden, som kongen havde lånt hertugen. Kong Hans havde senere givet sin svigersøn, kurfyrst Joachim af Brandenburg, fuldmagt til at indkræve dette beløb. Det var ikke lykkedes, hvorfor kurfyrst Joachim i 1521⁴ søgte at få en fuldmagt af Christiern 2. til at kunne kræve lånet tilbagebetalt af hertug Henrik d. y. af Braunschweig-Wol-

fenbüttel. Da denne lånesag var aktuel, har man herom medtaget originale breve fra kong Hans's tid.

Lübeck havde allerede før kongens flugt udsendt et stridsskrift imod ham, nemlig 23. februar 1523, juni-juli s. å. udsendte adelen og kong Frederik hver sit stridsskrift. Christiern 2. lod i 1523 først dr. Christian Beyer i Wittenberg forfatte et modskrift, men hans arbejde blev ikke brugt, det kendes ikke fra kongens arkiv, men fra kurfyrst Frederik af Sachsens arkiv⁵. Kong Christiern overdrog derefter sin vicekansler, Cornelius Duplicius Scepper, at forfatte modskrifter både imod Lübeck og Frederik 1. Fortalen til skriftet imod Lübeck er dateret Berlin den 20. februar 1524. Formentlig er udarbejdelsen først begyndt omkring den tid. Hans Mickelsens breve til kongen af 22. marts og 13. april 1524 er utvivlsomt begge svar på forespørgsler fra kongen om akter til brug i dette øjemed. I brevet af 22. marts meddeler Hans Mickelsen, at originalerne af Nykøbing- og Malmørecessen og andre recesser mellem Danmark og Hansestæderne (1506, 1507, 1512) havdes ikke, kun kopierne var medtagne. Han mente imidlertid efter oplysninger, han havde fået fra København, at originalerne var blevet fundet i en kiste, der var anbragt hos Hans Perlestikker i Højbrostræde. Ifølge brevet af 13. april sendte Hans Mickelsen til kongen de recesser i kopi, som kongen havde skrevet om.

En gennemgang af Sceppers stridsskrift imod Lübeck synes da at vise, at forfatteren ikke har brugt originale dokumenter fra danske arkiver. Originalerne af de fire diplomer fra 1341 og 1350, omhandlende pantsættelsen af Lübecks byskat til kong Valdemar 4. Atterdag, som Scepper aftrykker, kan han heller ikke have haft, da de er opbevaret i danske arkiver, nu i esgekabene i Rigsarkivet. Af forordningen om vrag af 26. maj 1521, som Scepper ligeledes aftrykker, har Christiern 2. sikkert overladt ham et trykt eksemplar.

Fortalen til stridsskriftet imod Frederik 1. er dateret Altenburg (i Sachsen) 10. april 1524. Dette skrift falder i to dele, idet det er et svar på hertug Frederiks to „breve“, nemlig af juli 1523 og brevet af 6. januar 1524 til det tyske rigsregiment, hvilket brev Scepper aftrykker. Desuden aftrykker han fire diplomer i latinsk oversættelse vedrørende forholdet imellem de to regerende fyrster efter delingen af hertugdømmerne i 1490. Disse var: 1) 1490 11/8, kongen og hertugen lover, at ingen af dem må indgå forbund med en anden magt uden den

andens samtykke, 2) 1490 5/9, hertug Frederiks kvittering for kong Hans's formynderregnskab, 3) 1500 2/2, hertug Frederik kvitterer for arven efter sine forældre, 4) 1490 11/8, dronning Dorothea og hertug Frederik lover i tilfælde af kong Hans's død at ville tage hans børn og arvinger under deres beskyttelse. Til brug ved aftrykningen af disse fire dokumenter har Scepper måske haft originalerne. Dog skriver Hans Mickelsen til kongen i ovennævnte brev af 13. april, at han efter kongens anmodning sendte fire løse kopier, som vedrørte kong Hans og hertugen af Holsten, dog de originale forseglede breve var „her“ til stede⁶. Da Hans Mickelsen har skrevet brevet i Wittenberg, må han vel have haft originalerne sammesteds. Kongen og hans mænd har sikkert i 1524 haft mange sager hos sig i Tyskland. Slottet i Lier blev først overdraget kongen til beboelse sidst på året. Hvor spredt sagerne i øvrigt kunne ligge, får man lidt begreb om gennem en bemærkning i sekretær Christiern Winters brev til kongen af 28. januar 1530⁷, idet han – der gerne ville have et latinsk klageskrift imod Lübeck – bad kongen forhøre, om akten fandtes hos dr. Carstanus (Beyer) i Wittenberg, hvis den da ikke var imellem kongens ting i Sachsen.

Til Sceppers arbejder var afskrifter brugbare nok, originaler krævedes ikke. Ved bedømmelsen af Sceppers skrifter må imidlertid ikke glemmes, at han har fået megen hjælp af Christiern 2. Fortalernes dateringssteder viser også, at han har arbejdet på de steder, hvor kongen opholdt sig. Chr. Winter har været vidende om denne bistand fra kongens side. Han skriver således 1528 24. marts til kongen, der havde tænkt på at lade Scepper skrive et modskrift imod Frederik 1.s stridskrift af 1526: „Dog wiid ieg thet wel tilforn, at hand (o: Scepper) kan icke gøre oc giffue ret swar ther vppaa, vthen hand fanger en besunderligen wnderwisning aff E. N. ther til“. I virkeligheden en fin kompliment til kong Christiern 2.

Da Scepper i slutningen af 1524 af Christiern 2. sendtes til Spanien, havde han de to skrifter med for at kunne fremvise dem for kejser Carl V.

I 1523 begyndtes processen imellem Christiern 2. og Frederik 1. for det tyske rigsregiment. Processen blev dog ikke ført med nogen kraft. Det skete først efter, at der januar 1525 var blevet udtaget kejserlig stævning imod Frederik 1. og Lübeck til at give møde for den kejserlige kammerret for brud imod landefreden (*causa fractæ pacis*)⁸. Til sagens

førelse var der brug for mange breve, men for at de originale breves ægthed kunne fastslås, måtte retten lade parterne foretage recognition af seglene. Gennem retssagen vil man derfor kunne få oplysning om, hvilke originale breve Christiern 2. havde i sin besiddelse.

Christiern 2. havde i 1523 givet kurfyrst Joachim fuldmagt til at antage en prokurator. Under 1523 24. juni blev dr. Johan Eitel Senft derpå antaget til kongens prokurator såvel ved rigsregimentet som ved kammerretten⁹. Januar 1525 fik dr. Senft endvidere konstitution af kong Christiern og dronning Elisabet som deres „ordentlige procurator, sagfører og anwalt“¹⁰. Allerede 26. september s. å. indsatte dr. Senft som sin substitut dr. Fr. Reiffsteck, advokat og prokurator ved den kejserlige kammerret¹¹. At dette fandtes fornødent, skyldtes vel, at dr. Senft blev kansler hos Pfalzgreven. Disse fremmede doktorer havde imidlertid ingen kendskab til akterne i Christiern 2.s arkiv. Fra 1526 benyttede kongen derfor sin sekretær Christiern Winter som egentlig advokat. Frederik 1.s prokurator var dr. Jacob Krel.

Da Chr. Winter kom til Tyskland, var den indledende forhandling, der gik forud for selve retssagen, endnu ikke afsluttet. Til brug herved rekvirerede han ved skrivelse af 15. marts 1526 til kongen notarielt bekræftede kopier af følgende dokumenter, nemlig af Bordesholmsforliget af 13. august 1522 mellem kongen og hertug Frederik, af hertug Frederiks fejdebrev, af de lybskes fejdebrev, af markgrev Joachims, hertug Albrechts og biskoppen af Ratzeburgs brev, af arvedelingsakten og alle kvittancer, som lød på kongen og hertug Frederik, af det tilbud, som kongen gjorde hertug Frederik ved greven af Hoya, af alle de recesser, som var oprettet imellem kongen og de lybske, idet det tilføjedes: „Thennom offuerantwurdet ieg for ieg fuor hen“. Endvidere skulle kongen sørge for vidneudsagn om forskellige begivenheder, bl. a. at hertugen af Holsten havde indmanet kongens rentemester, og at alle de breve, som kongen sendte denne, blev opsnappet. Disse kopier og sager sendte Hans Mickelsen til Chr. Winter den efterfølgende 10. april¹².

Mellem disse ses ikke opført „gråmunkens proces“, d. v. s. den undersøgelse eller det forhør i København, som foretoges af den pavelige kommissær Johs. de Potentia vedrørende henrettelsen af bisperne i Skara og Strengnæs, hvilken undersøgelse førte til, at Didrik Slagheck led døden på bålet januar 1522. Chr. Winter havde nemlig februar s. å. ved et bud fra Nürnberg modtaget en kopi af denne proces for at kunne

bruge den i retten. Det var et vigtigt dokument, fordi det herigennem kunne bevises, at Christiern 2. ikke, som hans modpart hævdede, var i kirkens ban og ikke som excommuniceret var udelukket fra at kunne føre retssagen. Fra Frederik 1.s side søgte man at bevise påstanden om Christiern 2.s excommunication ved at fremlægge i retten „de prentede sendebreve“, d. v. s. Frederik 1.s og adelens ovennævnte stridsskrifter¹³, idet henrettelsen af bisperne i adelens stridsskrift er gjort til et hovedpunkt. Endelig 20. august 1526 faldt rettens kendelse vedrørende den indledende forhandling, hvorefter Frederik 1.s sagfører foretog litis contestatio.

Det gjaldt nu for Christiern 2.s sagfører at føre afgørende bevis for, at Frederik 1. havde brudt landefreden og således få ham erklæret i rigets akt. Christiern Winter bad derfor i brev af 8. november 1526 kongen indtrængende om at få tilsendt originalerne af Frederik 1.s og Lübecks fejdebrev og den beseglede proces vedrørende de svenske bisper, da den kejserlige kammerret ikke kunne dømme efter kopier. Chr. Winter har modtaget disse originaler kort tid efter, thi allerede 28. januar 1527 indgav dr. Reiffsteck Holstens eller Frederik 1.s fejdebrev i retten, mens Lübecks fejdebrev indgaves den efterfølgende 18. februar, idet dr. Reiffsteck anmodede retten om at lade modparten recognoscere seglene og derefter give ham originalerne tilbage, men lade de medfølgende kopier forblive i retten (apud acta). Dr. Krell foretog recognitionen „bona fide“¹⁴. Originalerne til de to fejdebrev vides der efter ikke mere om.

I slutningen af 1527 indkaldte Christiern 2. nogle tyske fyrster til Naumburg, hvor mæglingsforhandlingerne mellem ham og Frederik 1. skulle genoptages¹⁵. Det var især kurfyrst Johan af Sachsen, der havde været virksom for at få dette møde i stand. Der haves dog ikke meget kendskab til mødet. Christiern 2. ønskede imidlertid udarbejdet en beretning eller artikler om hele hans sag, som skulle fremsættes på mødet. Hertil havde han brug for de breve, som Chr. Winter havde fået tilsendt, og han bad denne ved skrivelse, som Chr. Winter modtog 11. januar 1528, at lade disse breve, idet kongen især nævner Bordesholmsforliget, delingsbrevet vedrørende hertugdømmerne, kvitteringerne vedrørende formynderskapet for hertug Frederik, vidimere af kammeretten og hurtigst muligt sende dem til Schweinitz til magister

Paulus (Kempe), således at denne havde dem to dage før conv. Pauli [25/1]. Det er muligt, at kongen ikke har været klar over, at Chr. Winter kun havde kopierne af de omhandlede akter, men denne oplyste nu ved skrivelse af 12. januar kongen om, at han til sagens førelse hidtil havde haft hos sig de ovennævnte tre akter i original, nemlig de to fejdebreve og Potentias proces, dertil en beseglet kopi vedrørende dronning Elisabets morgengave, endvidere de kopier, der under 10. april 1526 var blevet sendt ham fra Nederlandene. Af disse havde han indgivet i retten markgrev Joachims, hertug Albrechts og bispem af Ratzeburgs vidnesbyrd. De andre kopier havde han hos sig, men han sendte dem nu til kongen mærket A. B. C. D. E. F. G. H. I., 9 stk. i alt, med anmodning om at få dem tilbage¹⁶.

Efterhånden som processen skred frem, fik Chr. Winter brug for flere originaler. Han bad således gentagne gange om at få tilsendt originalen til markgrev Joachims, hertug Albrechts og bispem af Ratzeburgs vidnesbyrd („the trey cur vnd fursten brieff“) af 1522 21. aug. om, at Christiern 2. havde tilbudt sig med minde og ret imod Lübeck.

Imidlertid faldt rettens kendelse i fredsbrudssagen 21. august 1528. Herefter var det tilladt at føre bevis for klager og besvare modpartens artikler. Tillige anlagde Christiern 2.s sagførere en ny sag, nemlig en causa spoli.

Omkring årsskiftet 1529 gjorde Chr. Winter en rejse til Nederlandene, utvivlsomt for at konferere med kongen om retssagerne. Efter at han var kommet tilbage, modtog han i påskemarkedet af Peter de Wale¹⁷ et brev fra kongen og dertil „thet confert“ med kongens breve. Chr. Winter anerkendte modtagelsen heraf ved brev af 31. marts til kongen. Hans Mickelsen har bagpå dette brev gjort en bemærkning om, at Chr. Winter herved bekendte, at han havde modtaget arveskiftebrevet vedrørende Holsten. Chr. Winter har dog ved den lejlighed modtaget flere originale dokumenter med segl. Hvilke det har været, ses ikke af Chr. Winters breve, men retsakterne oplyser herom.

I slutningen af juni 1529 modtog Chr. Winter derpå fra kongen tre originale breve vedrørende Femern, nemlig: 1) Hertug Frederik til Femern 1523 21/3, Femern opfordres til at hylde hertugen, i modsat fald vil han hjemsøge Femern med sin krigsmagt, 2) Lübeck til Femern 1523 24/3, Lübeck opfordrer Femern til at opgive landet til hertug

Frederik, 3) Femern til Christiern 2. 1523 31/3, Femern sender kongen ovennævnte to breve og meddeler, at de under trudsler har måttet hylde hertugen.

Omkring samme tid anmodede Christiern 2. rigsregimentet om afskrifter af nedennævnte akter, der var blevet frataget (opsnappet) ham af hans fjender, nemlig 1) bisp Henrik af Ratzeburgs forhandlinger med Lübeck i Reinfeld kloster [maj-juni 1522], 2) Lübecks svar til udsending fra rigsregimentet, Wolfgang v. Utenhof [e. 27. juni 1522], 3) hertugen af Holstens svar til Philip (?) (Moritz) v. Feylitz og Cristoff v. Taubenheim, udsendinge fra rigsregimentet [30. april 1523], 4) endelig af de to mandater [6. marts 1523], der blev forkyndt Christiern 2. og hans modpart¹⁸.

Christiern 2. pålagde gentagne gange Chr. Winter at tilbagesende hovedbrevene, så snart han havde brugt dem. Først fik han befaling til at bringe brevene til Franckfurt a. M., således at borgere fra Antwerpen, der besøgte denne by i handelsøjemed, kunne medbringe dem til Nederlandene. Ved skrivelse af 14. september 1529 forklarede Chr. Winter derpå kongen, hvorfor brevene ikke var blevet brugt. Dr. Reiffsteck mente nemlig, at brevene skulle ikke indgives i retten, så længe kommissærerne, der skulle afhøre vidnerne i retssagen, ikke var udnævnt. Det forholdt sig nemlig således, at kammerretten skulle anmode kommissærerne om at recognoscere seglene, hvis kongens modpart ikke ville „bekende“ disse. Kongens svar herpå var, at Chr. Winter skulle lade brevene vidimere for regimentet og derefter selv bringe brevene til Speitz i Köln, da kongen ikke ville tilstede, at brevene blev sendt videre omkring i Tyskland til eventuelle kommissærer¹⁹. Chr. Winter svarede kongen tilbage, at det var til ingen nytte at lade brevene vidimere for regimentet, da det var seglene kongens modpart skulle besigtige. Modpartens prokurator var imidlertid ikke til stede, men hans substitut meddelte, at han ville komme om otte dage. Så snart han kom, ville kongens sagfører fremlægge brevene i retten og anmode om, at modpartens prokurator på sin ed tilholdtes om at sige, hvilke segl han „bekendte“ og hvilke ikke. Så snart brevene var blevet brugt, ville Chr. Winter bringe dem til Johan Speitz. I retsmødet den 21. januar 1530 indgav dr. Reiffsteck derpå i retten i henhold til en fortegnelse seks forseglede breve, der var mærket A. B. C. E. I. K., nemlig delingsbrevet vedrørende hertugdømmerne 1490 10/8 (A), brevene af 1490 10/8 og 7/9, der

omhandler delingen af gælden imellem de to fyrster (B og C), brev af 1490 11/8, hvorved dronning Dorothea og hertug Frederik lover i tilfælde af kong Hans's død at tage hans børn og arvinger under deres beskyttelse (E), mens brevene, mærket J. og K., er kvitteringer af 1490 5/9 og 1500 2/2 fra hertug Frederik til kongen. Samtidig med at dr. Reiffsteck bad retten om at lade modparten recognoscere seglene, indlagde han til forbliven i retten collationerede kopier af brevene, originalerne bad han derimod om at få udleveret. Dr. Krell foretog da recognitionen, idet han „salua substantia veritatis“ troede, at seglene var deres, som de blev angivet for at være. 28. januar kunne Chr. Winter da meddele kongen, at hans modparts prokurator havde foretaget recognitionen af seglene. Brevene havde han fået tilbage, og så snart kongen sendte ham tærepeng, ville han bringe dem til hr. Johan Speitz i Køln, hvis kongen da ikke havde truffet en anden bestemmelse. Dette synes kongen at have gjort, thi 11. april s. å. skrev Chr. Winter til ham fra Franckfurt, at han nu sendte til kongen de forseglede breve, mærket A. B. C. E. H. I. K., undtagen dog de tre kur og fyrsters brev (mærket H.), det lå endnu i retten. Seglene var ikke blevet recognosceret, fordi kongens modparts prokurator ikke havde været til stede, og hans substitut ville ikke recognoscere segl. Chr. Winter ville overantvorde brevene tilligemed de papirsbreve, som han ikke mere havde brug for, til Peter de Wale, når denne kom fra rigsdagen. – Chr. Winters breve til Christiern 2. ophører i Münchenersml. med hans to breve af 11. april 1530. De ovennævnte seks pergamentsbreve med segl, der har hørt til i kongens arkiv, vides der herefter ikke mere om²⁰.

Efter anmodning af kongen sendte Chr. Winter imidlertid til denne en kopi af de tre kur og fyrsters vidnesbyrd af 1522 21. aug., som modtoges 1530 12. febr.

I causa spoliū eller sagen om, at Frederik 1. og Lübeck, der havde berøvet Christiern 2. hans lande, burde dømmes til at give deres rov tilbage, indgav dr. Reiffsteck på retsdagen 9. marts 1530 de ovennævnte tre breve vedrørende Femern med kopier, mærket Q., R. og S., idet han bad retten lade modparten recognoscere seglene. Det skete ikke, da dr. Krell var bortrejst, og hans substitut ville ikke recognoscere segl. Om dette forhold var det, at Chr. Winter havde givet indberetning til kongen i sit brev af 11. april. Endvidere indgaves kopier af det kejserlige mandat af 1523 6. marts til hertugerne Frederik og Christian af

Holsten, mærket P, og en kopi af instruktionen af s. d. for de kejserlige sendebud, mærket T. Med hensyn til originalerne af disse henvistes til det kejserlige regiments kancelli.

På retsdagen 8. april s. å. producerede dr. Reiffsteck indlæg imod Lübeck både i causa spoliu og causa fractæ pacis, idet han indgav i spolie-sagen originalen af de tre kur og fyrsters brev med kopi, mærket HH, og dertil kopier af det kejserlige mandat til Lübeck af 27. juni 1522, der skulle forkyndes Lübeck af W. v. Utenhof, samt af rigsregimentets instruktion for denne. I fredsbrudssagen indgav han kopier af Segebergrecessen af 1506, af Nykøbingsrecessen af 1507, af Malmøfreden af 1512 tillige med Lübecks eller de vendiske stæders reversal af samme dag som Malmøfreden, endelig et forslag fra mæglingsforhandlingerne i august 1522 med Lübecks svar derpå. Af disse dokumenter var kun de tre kur og fyrsters brev et originalt dokument med segl, men nogen recognition af segl fandt ikke sted. På retsdagen 12. september s. å. repeterede Christiern 2.s sagfører sagen og bad retten anholde modparten til at recognoscere seglene på de indgivne originale breve. Dr. Krel så nu på brevet til Femern fra Frederik 1., mærket Q., og mente nok, at det var forseglet med kongens secret, ligesom han også troede, at brevet, mærket R, var Lübecks skrivelse.

Hvad angik de tre kur og fyrsters brev, kendte han det midterste segl, nemlig at det var hertugen af Mecklenburgs, og det brandenburgske segl recognoscerede han „bona fide“, det tredie segl kendte han ikke, men han troede „in dubio“, at det var det segl, det angaves for at være. Christiern 2.s sagfører antog recognitionen, og de fire originale breve var herefter færdig brugt fra rettens side, men hvad der siden er sket med originalerne, vides der ikke noget om²¹.

På retsdagen 26. maj 1531 indgav Christiern 2.s sagfører et stort indlæg imod modpartens artikler til trods for, at de ikke var beviste. Ifølge kammerrettens protokol medfulgte „etlich copej vnnnd original, nemlich eyner missif cum A, eyner cum B vnd eyns verwarungsbriefs mit Q, des original hieuer jn causa spoliij 9. marcij anno 30 jnkommen. Vnd weiter eyner copej mit LL, zweyen original missifen, eyne mit X, die ander mit Y signirt“. De to missiver A og B²² er Christiern 2.s kendte skrivelser af 1523 10/2 og 22/2 til hertug Frederik, de var tidligere blevet benyttet af dr. Reiffsteck, nemlig til indlægget: Positiones et articulu elisuij, prod. 1530 21/1. Q er kopi af det ovenfor om-

talte brev af 1523 21/3 fra hertug Frederik til Femern. LL er kopi af Bordesholmsforliget af 1522 13/8. Denne akt synes ikke tidligere at være indgivet. Måske har Christiern 2. ikke fået originalen med til udlandet. I det store indlæg formenes, at originalen er hos modparten. De to originalmissiver X og Y er forblevet i retten som indlæg n. 164–165. Begge breve er bevaret. X er amtmand i Segeberg Jørgen v. d. Wisch's brev til Christiern 2. af 1523 6/2. Y er Ditlev Reventlows brev af 1523 11/3 til amtmændene Henrik Rantzau i Gottorp og Henrik Ahlefeld i Oldenburg²³.

Det store indlæg fra Christiern 2.s side fik modparten ikke besvaret. Frederik 1.s sagfører, der udtalte, at indlægget var over 70 blade og dertil „vil brifflich copien“, sendte kong Frederik en afskrift deraf, der er bevaret i Manuscripte a 85 i Bremen Staatsbibliothek. Selve retsindlægget, der havde n. 159, mangler derimod.

Hans Mickelsen, der forestod Christiern 2.s regnskabsvæsen, anlagde på et tidligt tidspunkt en regnskabsbog eller et regnskabsregister, der imidlertid ikke findes i „Münchenersamlingen“ og formentlig er gået tabt. Dertil lod Hans Mickelsen udarbejde en „registerbog“, det er en kopi-bog væsentlig over kvitteringer og dokumenter af økonomisk indhold²⁴. Denne, der er bevaret, er skrevet med Hans Mickelsens „drenge“, Henrik Smith af Malmøs smukke håndskrift. Kopibogen er i øvrigt siden „Münchenersamlingen“ kom til Norden, især af nordmændene i Diplomatarium Norvegicum, fejlagtigt kaldt „Christiern Winters kopibog“. På nogle af de sidste blade i bogen er indført kopier af breve vedrørende det økonomiske forhold mellem kong Hans og hertug Frederik efter delingen af hertugdømmerne, 8 stk. i alt. Seglene til originalerne af fire af disse blev recognosceret på retsmødet 1530 21/1, mens de andre fire, der er kvitteringer fra hertug Frederik for modtagen arv, ikke ses fremlagt i retssagen. En afskrift findes derfor kun i kopibogen. Originalerne, der hørte til i kongens arkiv, er ikke bevaret.

En stor del af „Münchenersamlingen“ udgør de mange indkomne breve til Christiern 2. De fyrstelige brevskrivere – foruden dronning Elisabeth – er især Christiern 2.s svoger, kurfyrst Joachim, dennes svigersøn, hertug Albrecht af Mecklenburg, kurfyrsterne Frederik og Johan af Sachsen. Mellem kongen og hans frænder, greverne af Oldenburg, var der forbindelse gennem hele udlændighedstiden. Greverne ønskede kongens støtte ved kejserhoffet, og kongen var mægler ved

forliget i Utrecht af 1529 26. oktober mellem Oldenburg og Ostfrisland. Et instrument af det meget store brev, der udstedtes herom, opbevares i „Münchenersamlingen“. Desuden findes breve fra hele kongens „hofstat“, især fra kanslerne og sekretærerne, endvidere fra adelige, borgere og byer, såvel uden- som indenrigske. En kopibog over breve i almindelighed er ikke ført, men der findes mange koncepter.

C. F. Allen har allerede bemærket, at de breve, som kongen skrev til dem af sin tjenere og ledsagere, der var i live, da kongen drog til Norge, med tilfældige undtagelser ikke er kommet i kongens arkiv. Mellem disse er Chr. Winter. Det kan kun beklages, at hans arkiv ikke kendes. Navnene på dem, der døde, og ved hvis død deres breve og papirer kom i kongens arkiv, var: Sekretær Lambert Andersen, død pinse 1525 på søn, kansler Nicolaus Petri, død forsommer 1525, krigshovedsmanden Jørgen Stegentin, død 27. dec. 1525 i Antwerpen, kongens tyske skriver ell. sekretær, den sachsisk fødte Johan Wefring, død eftersommer 1529 i Antwerpen, Søren Norby, død 1530 i den kejserlige lejr for Firenze. Mellem dem, som berøvedes Christiern 2. ved døden, var også hans egen dronning. Det er naturligt, at hendes særlige arkiv er blevet opbevaret sammen med kongens. Her finder man bl. a. kongens breve til hende fra årene 1518–1525. I Søren Norbys arkiv findes bl. a. det originale papirdokument indeholdende en overenskomst mellem Tyge Krabbe, Johan Rantzau samt en del danske rigsråder og adelige på den ene og Søren Norby på den anden side, udstedt i lejren for Landskrone 1525 27. juni.

Der er dog grund til at fremhæve, at der i det hele taget i „Münchenersamlingen“ findes breve af megen betydning til mange andre end til de ovenfor nævnte, der afgik ved døden.

En mindre del af Christiern 2.s udenlandske arkiv udgøres af de breve og sager, der blev taget med om bord, da kongens krigsflåde oktober 1531 afgik fra Holland til Norge. Disse sager, der fik en tilvækst under opholdet i Norge, blev frataget kongen ved hans fængsling. Uden at komme ind på de omskiftelser, som disse sager har været genstand for, skal her kort bemærkes, at de nu opbevares som en særlig mindre pakke i Kongehusets arkiv. De „hollandske“ breve, der snart efter fik politisk betydning, skal altså søges i denne pakke.

Al Christiern 2.s stræben gik ud på at genvinde de tabte riger; dette skulle ske ved kejser Carl V.s hjælp. Denne kunne dog ikke opfylde

kongens brændende ønske om, at Frederik 1. og Lübeck erklæredes i rigets akt. Christiern 2. måtte fra kejserens side nøjes med breve og mandater. Det mandat, der vakte mest opsigt, erhvervedes af Johan Weze sidst på året 1525 under dennes ophold hos kejseren i Spanien. Det er dateret 17. november 1525 og er stilet til alle det tyske riges stænder. Det forbødes herved disse hverken hemmeligt eller offentligt at yde hertug Frederik af Holsten hjælp imod Christiern 2., men at lade deres krigsfolk til hest og fods tjene denne. Johan Weze opnåede samtidig hermed, at kejseren lod udgå breve til ærkebispens af Køln og kurfyrsten af Brandenburg om henholdsvis at vidimere og insinuere eller indhænde mandatet. Christiern 2. lod trykningen af mandatet påbegynde i Antwerpen, men standsede arbejdet der, da det bedre lod sig gøre i Køln. Ærkebispens vidimation af det trykte mandat er dateret 15. marts 1526. Kurfyrst Joachim kundgjorde mandatet under 28. maj 1526. Dette mandat foranledigede, at Frederik 1.s sagfører ved kammerretten anlagde sag, causa attentata, imod Christiern 2.

Vistnok også efter tilskyndelse fra Spanien fik Christiern 2. tillige i foråret 1526 forkyndt for Frederik 1., Lübeck og Wismar det mandat, som kejseren havde udstedt 20. maj 1525. Dette mandat, der tidligere var blevet trykt, forsegledes og underskrevs af kurfyrst Joachim, hvorefter dennes bud overrakte mandatet på Gottorp 22. april 1526 og de følgende dage i Lübeck og Wismar²⁵.

Til generhvervelsen af rigerne behøvedes mange penge. Dette var grunden til, at Christiern 2. kom i forbindelse med handelshuset Höchstetter i Augsburg og med to finansmænd i Antwerpen, Gherart Sterck og navnlig Lazarus Tucher, siden 1529 finansagent for den nederlandske regering i Bruxelles. 1530 24. februar kom det i Mecheln til en ordning af det økonomiske mellemværende mellem Christiern 2. og de to finansmænd. Disse har herom udstedt et åbent brev på pergament, der opbevares i „Münchenersamlingen“.

Om Ærøs jurisdiktionsforhold indtil 1866

Af *Anne Riising*

Til 1773. I middelalderen havde Ærø kun ét ting, landstinget, som også Ærøskøbing hørte under, og dette ting bestod vist nok til 17. årh., selv om købstaden i løbet af det 15. og 16. årh. dannede sit eget byting og sin egen rådstueret, indtil byen fik bevilget landstingsret 1684¹.

Men efterhånden som Ærø blev genstand for de samme delinger som hertugdømmet Slesvig, blev øens jurisdiktionsforhold tilsvarende udviklede. 1564 overgik øen til Hans d. Yngre, og efter flere delinger i det 17. årh. var øen delt mellem den nordborg-plønske og den glücksborgske linie. De nordborg-plønske besiddelser bestod af Søbygård len og Gudsgave len, der tilsammen omfattede Søby, Bregninge og Marstal sogne, mens de glücksborgske besiddelser bestod af Ærøskøbing og Gråsten amt med hovedgården Vodrup, som tilsammen omfattede Rise og Tranderup sogne.

Det er uvist, om Vodrup har haft eget ting, men i så fald har det intet spor efterladt sig og må hurtigt være blevet smeltet sammen med Gråsten, hvis ting som erindring om gamle dage endnu nogen tid bevarede betegnelsen landsting. Søbygård len og Gudsgave len var formelt to adskilte jurisdiktioner, men blev i praksis administreret under ét, og retten sattes skiftevis på Gudsgave og Søbygård, indtil Gudsgave nedbrændte 1767, hvorefter Gudsgave birketing blev afholdt i Marstal. Alle fire hovedgårde blev nedlagt og udstykket i årene 1767–71.

De nordborgske besiddelser blev erhvervet af kongen 1729 og de glücksborgske 1749. Øen blev lagt under det kongelige amt i Nordborg, men de to dele fik ikke lige vilkår. Søbygård-Gudsgave len lå direkte under Nordborg amtsforvalter. Det betød bl. a., at skøder, pantebreve m. v. skulle indføres i Nordborg amts bibøger og skyld- og panteprotokoller², og først da hele øen blev unddraget amtets jurisdiktion 1773, blev der udarbejdet selvstændige skyld- og panteprotokoller og bibøger for Søbygård-Gudsgave. Derimod udgjorde Gråsten amt et selvstændigt amtstuedistrikt med en amtsforvalter på Gråsten hovedgård, og

her førtes selvstændige skyld- og panteprotokoller og bibøger. Nordborg amtsforvalter var repræsenteret af en fuldmægtig på Søbygård, og såvel han som Gråstens amtsfuldmægtig fungerede som underretsdommere, mens større sager efterhånden blev henskudt under amtmandens domsmyndighed³.

Ærøskøbing adskilte sig fra de andre slesvigske byer derved, at bytinget beholdt sin selvstændighed ved siden af rådstueretten indtil 1757. Byfogedens beføjelser var omtrent som en kongerisk byfogeds, bortset fra at skiftejurisdiktionen lå under magistraten, hvilket dog også var tilfældet i visse danske byer. Ved reskript fra statholderen 8/8 1751 blev der efter forbillede fra Sønderborg indført deputerede borgere, hvis væsentligste opgave blev at bistå ved skatteansættelsen, regnskabsførelsen og administrationen af byens næringsliv⁴.

Da byfogedembedet blev vakant 1757, blev byens justitsvæsen helt omordnet ved instruks for magistraten og byfogeden af 14/3 1757, og det blev ved denne lejlighed understreget, at forholdene i Ærøskøbing nu skulle være som i andre slesvigske byer, og at byen derfor skulle følge Jyske Lov, landretten og andre love, som var eller ville blive gældende for hertugdømmet Slesvig. Byfogedembedet blev ikke ganske afskaffet, men byfogedens beføjelser blev stærkt beskåret. Rådstueretten blev byens almindelige værneting, som også byfogeden blev underordnet. For at varetage kongens interesser var han forpligtiget og berettiget til at overvære alle forhør i civile og kriminelle sager, men uden ret til at votere om sagerne, og det var ham strengt forbudt at blande sig i de sager, som førtes for rådstueretten. Han skulle varetage brand- og politikvæsen o. l., og desuden oprettedes en kæmnerret bestående af byfogeden, en rådmand og stadssekretæren. Denne domstol skulle hver uge dømme i mindre politisager, som kunne afgøres med en bøde, såsom slagsmål, injurier, lejemålssager, brud på helligdagslovgivningen o. l. Men i øvrigt skulle byfogeden på alle områder adlyde magistratens ordrer.

Selv disse ret udførlige bestemmelser hindrede dog ikke, at der kunne opstå stridigheder om byens jurisdiktion. 1763 døde en student i den såkaldede herregård i Ærøskøbing (Herrenhaus und Hoff), og provsten og hans assessorer forseglede efter den afdøde, da denne som student formentes at høre under gejstlig skiftejurisdiktion⁵. Imidlertid hævdede gårdens ejer, kammerherre Niels Juel til Tåsinge, at han havde

skiftejurisdiktion over gården, der som herregård slet intet havde med byen at gøre, og at den afdøde i hvert fald ikke kunne betragtes som student, da han ved sin død var 60 år gammel.

Striden blev henskudt til Danske Kancelli, som udbad sig generalprokurør Henrik Stampes betænkning derom. Stampe erklærede, at om den afdøde var student, måtte være en sag mellem Ærøskøbings verdslige og gejstlige skifteforvaltere og var kammerherre Juel uvedkommende. Ifølge Ærøskøbings byprivilegier af 1757 havde kammerherren ikke på nogen måde ret til jurisdiktion over gården, men alene frihed for byens byrder og skatter. Efter at have indhentet betænkning også fra Rentekammeret, fordi dette havde ekspederet de pågældende privilegier, resolverede Kancelliet i overensstemmelse med Stampes erklæring.

Indtil kronens overtagelse af Ærø havde Danske Lov stort set været gældende både på Als og Ærø, men derefter fortrængtes den gradvis af Jyske Lov og andre for Slesvig gældende bestemmelser. Efter at Søbygård-Gudsgave len sammen med den nordborgske del af Als 1729 blev overtaget af kronen, var den nye amtmand i Nordborg amt, Holger Scheel, i tvivl om, hvilken ret der skulle følges, idet Nordborg og Als Nørre herred fulgte slesvigsk ret, mens Als Sønder herred og Søbygård-Gudsgave len fulgte dansk ret. Overretten på Gottorp meddelte da, at eftersom både Als og Ærø hørte til Slesvig, skulle de følge samme ret som hertugdømmet, hvilket amtmanden bekendtgjorde 1731⁶. Søbygård-Gudsgave lens beboere var imidlertid ikke tilfredse med denne ordning, og især Marstals beboere klagede 1747 over, at de skulle følge en lov, de ikke kendte, og henviste til, at det ved overgangen til kronen var blevet dem lovet, at der ikke af den kongelige regering skulle påtvinges dem nogen forandring. Men regeringen erklærede, at det skulle have sit forblivende ved den i 1731 udstedte resolution⁷. Efter indlemmelsen af Gråsten amt 1749 blev slesvigsk ret også indført her ved patent 2/11 1750, og ved omordningen af Ærøskøbings justitsvæsen 14/3 1757 blev samme princip understreget.

Imidlertid hørte Ærø i gejstlig henseende under Fyns stifts biskop og Danske Lov. Allerede ved reskript 13/2 1584 forbeholdt kongen sig patronatsret til alle ærøske kirker, som også stod under tilsyn af Fyns biskop og Fyns stiftamtmand. Ved reskript 24/4 1741 indrettedes et fælles kirkeinspektorat for Als og Ærø. Amtsforvalteren skulle være

kirkeinspektør og skulle aflægge kirkernes regnskaber for amtmanden og provsten i den årlige kirkesession, som bestod af kirkeinspektøren, provsten og alle øens præster. Kirkernes indkomster blev slået sammen, så at driftsudgifterne betaltes af den fælles kirkekasse, selv om der stadig førtes regnskab for hver enkelt kirke. Fyns biskop og Fyns stiftamtmand udgjorde stadig overdirektionen.

Det var ikke altid let at sondre mellem verdslige og gejstlige sager, og Ærøs præster var ofte i en vanskelig stilling, hvis de havde brug for at påkalde øvrighedens hjælp til gennemførelse af kirkelige love, da øvrigheden ikke kunne forventes at kende Danske Lov og desuden sorterede under Tyske Kancelli, mens gejstligheden henhørte under Danske Kancelli. Det kunne medføre, at en sag måtte gå fra en præst gennem provst og biskop til Danske Kancelli og derfra til Tyske Kancelli og videre til Overretten på Gottorp og derfra til lavere embedsmænd. 1747 opstod der strid mellem den fyrstelige amtsforvalter i Gråsten amt og provsten over Ærø, og et reskript 2/12 1747 til hertugen og Fyns biskop understregede, at når præsterne i sager, som dependerer af kirkens myndighed, ikke selv kunne afgøre dem efter loven og forordningerne, måtte de intet foretage sig, før end de havde rådført sig med biskoppen. Den fyrstelige amtsforvalter skulle til gengæld henvende sig til biskoppen, hvis han mente at have grund til at klage over præsterne.

Efter indlemmelsen af de glücksborgske dele blev det ved reskript 2/2 1750 meddelte, at gejstligheden på Ærø i ecclesiastica sorterede under Fyns stifts biskop og Danske lov. Imidlertid opstod der en ny konflikt mellem provsten og amtsforvalteren, foranlediget af, at provsten til alterens sakramente havde antaget en ved lejemål besvangret person, som ifølge en forordning 1738 først skulle have erlagt en bøde eller afsonet ti dages fængsel. Provsten havde imidlertid nægtet at rette sig efter denne forordning, fordi den var publiceret af Overretten for den verdslige øvrighed, men ikke af Fyns biskop tilsendt de ærøske præster til efterlevelse. Et reskript 12/1 1751 indskærpede derfor, at gejstligheden på Ærø skulle efterleve alle forordninger, som publiceredes af overretten, når de var af en sådan beskaffenhed, at præsterne skulle bistå øvrigheden ved gennemførelsen. Med dette formål for øje havde Tyske Kancelli lovet at meddele Danske Kancelli nødvendig underretning i alle slige tilfælde.

Det var dog stadig et åbent spørgsmål, hvad der var gejstlige, og

hvad der var verdslige sager, og Ærøs provst, Stephan Dresing, synes med fuldt overlæg at have stræbt efter at få dansk ret anvendt i videst mulige udstrækning. Disse bestræbelser gav anledning til en ny sag i 1756⁸. Afgangne forpagter Anthon Hansens enke Anne Claussen i Vodrup havde fremsat ærerørige beskyldninger mod provsten, og denne havde gennem Danske Kancelli opnået kommissorium mod hende, og undersøgelseskommissionen blev sat i Fåborg. Enken klagede da til Tyske Kancelli over dette og påstod, at hun som slesvig-holstensk undersåt havde krav på, at sagen mod hende skulle føres ved den ordinære ret på Ærø med appel til Overretten på Gottorp og følgelig efter slesvigsk ret. Provsten ansøgte om, at det måtte forblive ved kommissoriet, og fremhævede, at han ikke alene søgte enken, men også hendes broder og lavværge, som boede i Fåborg. Desuden påpegede Dresing, at han såvel som hele den ærøske gejstlighed stod under dansk ret, og at Danske Lov var almindelig kendt på hele øen, ligesom der tidligere var blevet dømt efter den. Fyns biskop støttede provsten under henvisning til, at det var en sag, der angik provstens ære og embede, og biskoppen var i øvrigt af den formening, at Anne Claussen kun søgte at indvikle provsten i en langvarig proces, for at beskyldningerne skulle blive hængende ved ham⁹. Til dette erklærede imidlertid Henrik Stampe, at denne sag ikke kunne betragtes som en gejstlig sag, eftersom den kun angik provstens person og ikke hans embede. Sagsanlæg mod enken måtte derfor ske ved hendes almindelige værneting på Ærø med appel til Gottorp. Ved det pågældende kommissorium ville hun blive draget under dansk lov, som hun ikke kunne formodes at kende og heller ikke kunne dømmes efter. Generalprokurøren ville meget ønske, at dansk lov og ret faktisk var gældende på Ærø, men der kunne ikke rejses tvivl om, at øen hørte til Slesvig, og at Anne Claussen stod under Jyske Lov. Da hun imidlertid tydeligt nok først og fremmest tilsigtede at hindre sagens oplysning ved sine protester, burde det bekendtgøres, at beskyldningerne mod provsten var ubegrundede. Danske Kancelli resolverede da også i overensstemmelse med Stampes erklæring.

Ærø Stad- og landret 1774–1866. Det var trods alt ikke praktisk at have fem jurisdiktioner på en lille ø som Ærø, og ved forordning 18/11 1773 blev jurisdiktionsforholdene radikalt omordnet fra 1/1 1774. Forordningen understregede det uheldige ved de mange ting. Retsbe-

tjentene var for det meste ukyndige i retsvæsen og havde for små indtægter. Nogle af dem boede endog uden for øen, og navnlig Søbygård-Gudsgave lens beboere var belastet med hyppige rejser over vandet. Da nu på én gang Ærøskøbing byfogedembede og tingskrivertjenesten i Søbygård len og Gråsten amt var vakante, kunne man benytte lejligheden til at omordne hele justitsvæsenet:

Ærøskøbing kærnerret, Ærøskøbing rådstueret, Søbygård lens birketing, Gudsgave lens birketing og Gråsten amts birketing ophæves, og dermed afskediges Ærøskøbing borgmester og rådmænd og stadssekretær samt tingskriveren i Gudsgave len og alle sandemænd. Søbygård amtsstue ophæves, og hele øens skattevæsen lægges under Gråsten amtsforvalter, som til gengæld fritages for alt justitsvæsen, derunder også føringen af skyld- og panteprotokoller. Justitsvæsenet for hele øen skal varetages af en stad- og landdommer med betegnelsen landfoged, bistået af en aktuar. I Ærøskøbing oprettes en stad- og landret bestående af landfogeden som formand og to assessorer, nemlig Gråsten amtsforvalter og aktuaren. Denne ret skal have al civil og kriminal domsret.

Landfogeden varetager desuden alle extrajudicialia og politivæsenet på hele øen og indgiver alle lovbefalede indberetninger til Overretten. Alle øens indbyggere lægges under Stad- og landretten undtagen landfogeden og assessorerne, som står direkte under overretten, som også er appelret. Landfogeden dømmer alene i mindre sager, som kan afgøres med bøder. (Dette betød i praksis, at kærnerretten videreførtes). Domme i kriminalsager skal dog godkendes af overkriminalretten.

Sager vedrørende næringsliv, brandvæsen, indkvartering, bro- og havnevæsen samt lægdsvæsen varetages af landfogeden og aktuaren i samråd med byens deputerede borgere, med hvilke landfogeden og aktuaren skal mødes hver uge. I disse anliggender har aktuaren stemmeret. Ligeledes skal landfogeden og aktuaren i fællesskab have opsyn med kirke- og fattigvæsen samt legater.

Nordborg amtmand – hvilket i praksis betød amtsforvalteren i Gråsten – bevarede stadig opsynet med justits- og politivæsenet på øen, og skulle sammen med landfogeden holde den civile bøderet for landdistrikterne til afgørelse af mindre politisager¹⁰.

Det var utvivlsomt en betydelig fordel, at hele øen nu udgjorde én jurisdiktion, og det må have sparet indbyggerne for megen ulejlighed, at de var unddraget Nordborg amts jurisdiktion. På adskillige punkter

var øens forhold enestående, idet man her undtagelsesvis slog en købstad og et landdistrikt sammen til én jurisdiktion og i modsætning til de slesvigske byers forhold ganske afskaffede rådstueretten. Landfogedens beføjelser var på mange punkter de samme som en by- og herredsfogeds i kongeriget, dog med den forskel, at han kun i små politisager og det kun i Ærøskøbing kunne fælde dom alene. I Stad- og landretten skulle de to assessorer bistå, og for landdistrikternes vedkommende var amtsforvalterens afgørelse i mindre sager stort set uantastet indtil videre.

Så længe amtsforvalteren bevarede opsynet med justits- og politivæsenet på øen, var der dog mulighed for strid om afgrænsningen af landfogedens og amtsforvalterens kompetence. Landfogederne holdt strengt på, at Stad- og landretten var uafhængig af amtet og henhørte direkte under overretten. 1819 tilskrev landfogeden således amtmanden, at der aldeles ikke var nogen grund til, at amtet tilsendte Stad- og landretten nye love og forordninger, da den fik dem direkte fra Overretten¹¹. I særlig grad blev de lovbefalede indberetninger et stridsspørgsmål, idet landfogeden henviste til forordningen 1773, der udtrykkeligt sagde, at indberetningerne skulle tilstilles Overretten, mens amtmanden mente sig berettiget til selv at kræve indberetninger i kraft af sit opsyn med justitsvæsenet. 1826 bestemte Overretten, at når der blev afkrævet amtet indberetninger, som nødvendiggjorde oplysninger fra Stad- og landretten, ville Overretten selv indkræve indberetninger for landfogeden. Kun når det drejede sig om landdistrikterne på Ærø, kunne amtmanden forlange indberetninger¹². Denne salomoniske løsning gjorde dog ikke ende på striden. 1844 foreslog magistraten i Husum en ændring i forordningen 1746 om, hvem der skulle betale udgifterne, når en forbryder blev pågrebet i en anden jurisdiktion end den, hvor forbrydelsen var blevet begået. I den anledning ønskede Nordborg amt udtalelser fra alle amtets jurisdiktioner, derunder også fra Stad- og landretten. Landfogeden afslog imidlertid at afgive indberetning til andre end Overretten, og amtmanden beklagede sig til Overretten over denne obstruktion. Han henviste til, at han iflg. forordningen 1773 havde opsyn med justits- og politivæsenet på Ærø, og at der jo ikke var flere embedsmænd på øen at vælge imellem. Han havde stilet sin skrivelse til Stad- og landretten og ikke til landfogederiet, fordi Stad- og landretten havde den civile og kriminelle domsmyndighed på hele øen. Der blev vekslet flere breve, og sagen endte med, at Overretten på-

lagde Stad- og landretten at afgive indberetninger til amtet, når det drejede sig om sager vedrørende amtets opsyn med justitsvæsenet¹³.

Der var ligeledes usikkerhed om, hvem det påhvilede at gribe ind over for ulovlig borgerlig næring på landet, og dette spørgsmål afgjordes med en regeringsskrivelse 1839, at det påhvilede landfogeden både at foretage de fornødne undersøgelser og træffe afgørelsen i disse sager¹⁴.

Inden for den gejstlige jurisdiktion var den største forandring oprettelsen af en særlig bispestol for Als og Ærø ved reskript 21/4 1819. Amtmanden i Nordborg og den nye biskop udgjorde derefter stiftsøvrigheden og overkirkeledelsen. Ærø var således helt løst fra forbindelsen med Fyns stift, med undtagelse af, at det var skik og brug, at præsterne søgte permission hos Fyns guvernør, når de ønskede at rejse bort i længere tid¹⁵. Kirkesessionen blev ophævet 1823¹⁶, hvilket ikke synes at have været noget større tab undtagen måske for præsterne, idet J. R. Hübertz i sin beskrivelse over Ærø 1834 bemærker, at kirkesessionens møder „altid endte med et festligt Maaltid paa Kirkekassens Regning“¹⁷.

Ved forordning 7/11 1832 om gejstlige sager på Als og Ærø blev der gjort endnu et forsøg på at klarlægge forholdet mellem verdslig og gejstlig øvrighed. Danske Lov og kirkeritualet 1685 skulle gælde for begge øer, men i borgerlige anliggender skulle præsterne rette sig efter de i Slesvig gældende love. Når det f. eks. drejede sig om vielser, skulle man ganske vist følge forordningen for Danmark 30/4 1824, men samtidig skulle man rette sig efter de slesvigske bestemmelser om den nødvendige alder og samtykke fra værgen. Lignende forbehold gjaldt i adskillige andre tilfælde.

I samme forordning fastsloges, at fattigvæsenet skulle indrettes efter slesvigsk lov. Hvad skolevæsenet angik, bestemte derimod reskriptet 1819 om bispestolens oprettelse, at forordningen 29/7 1814 om almueskolevæsenet i Danmark også skulle gælde for Ærø, om end med visse modifikationer efter slesvigsk ret. Efter reglement for skolevæsenet i Als Nørre herred og Ærø 7/11 1832 blev de lokale skolekommissioner da også organiseret efter slesvigsk mønster. Enkelte bestemmelser var særegne for Ærø, bl. a. at nybygninger og reparationer på skolebygningerne skulle betales af kirkekassen.

Ved lov 16/2 1866 om Ærøs indlemmelse i kongeriget ophævedes

Stad- og landretten og dansk ret blev indført, men man bevarede by og land som én jurisdiktion under en by- og herredsfoged, som også bestyrede Ærøskøbings kommunale anliggender, indtil byen ifølge lov om købstædernes styrelse 26/5 1868 fik sit kommunalstyre på lignende vis som de øvrige danske byer. Derimod blev den fælles kirkekasse bevaret indtil 1947, da den ophævedes ifølge kgl. resolution 22/10 1946, hvorefter kirkerne overgik til selveje.

Til Danske Kancellis historie i Christian IV.s første år

Af *Johan Jørgensen*

Også for det ærværdige Danske Kancelli betød den unge Christian IV.s regeringstiltræden 1596 indledningen til en ny tid. Meget træffende hedder det herom i den skildring af „Cancelliets Tilstand og Forandringer fra Kong Friderich den 1stes Tider, indtil Kong Friderich den IVdes Regierings Begyndelse“, som Langebek mente skyldtes den kendte historiker Niels Slange, „... da han nu var kronet, forandredes og formeredes Expeditionerne Dag fra Dag, og Aar fra Aar; Hvilket kan tilskrives den Sal. Konges egen Genie og hans idelige Reiser overalt udi begge Rigerne, saa og hans flittige Overværelse ved Herredagene, hvorved han lærte at kiende Landet og dets Trang¹.“ Denne udvikling, der af en senere tid opfattes som en fase i statsmagtens og dermed centraladministrationens væxt, har samtiden naturligvis ikke været sig fuldt bevidst, selv om regeringsovertagelsen (ligesom for øvrigt den foregående) markeredes kraftigt i Kancelliet. Den nyudnævnte øverste sekretær Sivert Grubbe forsynede således det nye bind af Sjællandske Registre med en højtidelig fortale, samme fortale satte Jens Sparre i det samtidigt påbegyndte bind af Skånske Tegnelser og Niels Krag i Fynske Registre². Og i Danske Kancellis Svenske Acta 1571–1601 finder man (fol. 344) følgende „Her Endis de breffue som aff k. M. Regerendis raad er skreffuen, Oc begindis de Acta, som effther hans M. kroning, erre forfattede, huilken hans M. Croning, stod udi kiøb. den 29 dag Augsti A^o 1596 q. felix et faustum Deus esse velit.“

I 1596 havde Danske Kancelli foruden øverste sekretær 12 menige sekretærer. Ved udgangen af 1602 var dette tal reduceret til 8 à 9³; forklaringen på dette forholdsvis kraftige udsving er vist nok den, at ikke alle sekretærer har været i funktion på samme tid. Så meget er vist, at da det i oktober 1596 var kommet frem, at *løse kumpaner* understod sig i at kræve vogne, når kongen var på rejse med sit hof, og der derfor foretoges en revision af registeret over, hvem der havde ret til

vognsedler, var der kun tale om 8 menige sekretærer. Samme register viser, at kansler Christian Friis havde ret til 12 vogne, øverste sekretær 4, 6 sekretærer hver 3 og 2 hver 2, medens fyrbøderne og *Kancellikisterne* skulle have 12 vogne (samme antal fik også Tyske Kancelli). Tilsammen fik Danske Kancelli altså 50 vogne, hvilket nok lyder af noget, men bør sammenlignes med, at kongens mundkokke fik tildelt 40 og vinkælderen 24 vogne, og at summa summarum blev 516 vogne⁴.

Takket være en række marginalnotitser i Kancelliets registranter er vi i stand til at følge de unge kancellijunkeres arbejde i disse Christian IV.s første regeringsår, og opstiller man dem efter anciennitet, får man følgende billede.

Sivert Beck (1566–1623) var blevet ansat 21. november 1589 og havde ført Sjællandske Tegnelser (1591–96 fol. 1) afløst af sin „dreng“ (ibid. fol. 308, ved 1593, 7. december), men blev allerede 24. november 1596 rentemester.

Jørgen Brockenhuus, ansat 9. maj 1595, afsluttede det gamle bind af Sjællandske Tegnelser (1591–96 fol. 398) fra indførslen for 31. december 1594, hvilket viser, at dette vigtige bind praktisk talt har været holdt à jour, og fortsatte med det ved regeringstiltrædelsen påbegyndte bind (1596–1604 fol. 1). Brockenhuus tjente i ikke mindre end 11 år i Kancelliet, hvor han åbenbart har været en betroet mand – de 6 sekretærer, som i Frederik II.s tid havde ført expeditionerne til bogs, havde haft arbejdet således fordelt imellem sig, at de ældste havde taget sig af Sjælland og Norge, de yngste af de små provinser, lige som øverste sekretær delte dem ud til enhver, hedder det i „Kancelliets Tilstand og Forandringer . . .“⁵.

Hans Stygge, der blev ansat 13. februar 1596, kom til at føre både Norske Tegnelser og Registre (begge 1596 ff. fol. 1) men fungerede kun indtil 18. februar 1598.

Iver Friis, der kom til Kancelliet 13. marts 1596, var med til at afslutte det gamle bind af Sjællandske Registre (1588–96 fol. 416b) og førte derpå det nye bind af Jyske Tegnelser (1596–1610). 23. december 1602 forlod han tjenesten.

Jens Sparre (1577–1632) blev ansat 26. juni 1596 og fik Skånske Tegnelser og Registres nye bind at føre. I Tegnelserne træffes fra fol.

105b „Cancellidreng“ (skriver) C. Pedersen, hvilket må ses i forbindelse med et kongebrev af 29. april 1597 om, at Sparre skulle ledsage kongens broder hertug Hans til Tyskland. Efter hjemkomsten skulle kancellitjenesten påny stå Sparre åben, hvad han dog ikke benyttede sig af.

Niels Krag (1574–1650) ansattes 28. juni 1596 og kom til at føre Fynske og Smålandske Tegnelser og Registre vist nok lige til 1603, da han avancerede til øverste sekretær. 1601 var Krag deltager i grænsemødet i Knærød⁷. 4. juli 1610 forlod han Kancelliet.

Joachim Beck, der tiltrådte 1. april 1597, fik overdraget førelsen af det nye bind af Sjællandske Registre, som altså har været et halvt års tid bagefter. Indførslerne fra og med 1. november 1600 (fol. 287) lod Beck sin „dreng“ om. Da indførslerne kort efter (fol. 301) overtoges af en anden, som måtte begynde med 2. januar 1601, er det klart, at Beck ved sin afgang 27. april 1602 har været over et år bagud med sit arbejde.

Claus Dyre, der ansattes 16. maj 1597, fik overladt det nye bind af Jyske Registre, der altså var i det mindste 8 måneder bagefter. Dyre måtte også overtage det af Jens Sparre påbegyndte bind af Skånske Registre (fol. 8), og inden sin afgang 5. juni 1606 nåede han også at gøre indførsler i Svenske Acta (1601–11 fol. 55b).

Hartvig Bille, der ansattes 24. juni 1598, førte Norske Tegnelser (1596–1616 fol. 45b) og Norske Registre (1596–1616 fol. 77b) samt Svenske Acta (1601–11 fol. 1), han var blandt deltagerne i Knærødmødet i 1601, og da han 1604 (15. juni) forlod Kancelliet for at overtage posten som lensmand for Nordlandene i Norge, vil man forstå, at han har haft gode forudsætninger for at varetage denne netop i disse år p. gr. af det vanskelige forhold til Sverige så krævende post⁸.

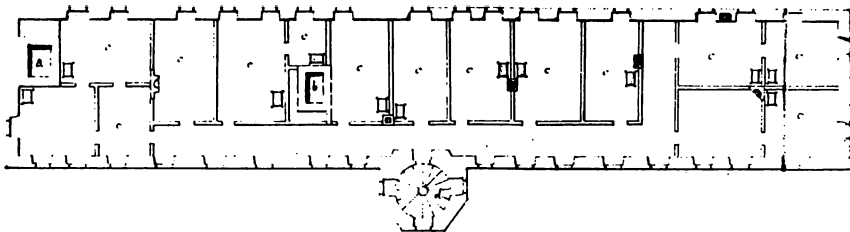
Niels Vind (1577–1615) tiltrådte 4. november 1598, synes først efter nogen tids forløb at have fået overdraget at føre registranter. Fra og med 3. marts 1599 har han ført Skånske Registre (fol. 87b) og fra 2. januar 1601 Sjællandske Registre, hvilke sidste han, som vi har set, vistnok har overtaget i april 1602 ved Joachim Becks afgang. Selv afgik Vind 5. juni 1606.

Det er iøjnefaldende, at kancellijunkernes unge alder, i almindelighed 20–25 år, og hyppige skiften må have sat ret snævre grænser for deres

indsats i det daglige administrationarbejde. Ganske vist kunne det ske, at sekretærerne fik opgaver, der rakte ud over den rent elementære registrantførelse; der er i det foregående nævnt eksempler herpå, og det kan yderligere anføres, at Jørgen Brockenhuus og Hartvig Bille 23. januar 1603 fik befaling til at deltage i undersøgelsen af den „østrigske friherre“ Anders v. Bernecks forhold. Men i hovedsagen har de unge adelsmænds tjeneste i Kancelliet sikkert haft karakter af et kursus i administrativ praxis. For flere af dem gik vejen jo videre til en lensmandspost, hvor sådanne forkundskaber i høj grad var nyttige. Hartvig Bille synes ligefrem planmæssigt at være blevet uddannet i Kancelliet til at bestride det delikate hverv som regeringens repræsentant i de udsatte nordlige egne.

At der under sådanne forhold hvilede et stort ansvar på lederen af det daglige arbejde i Kancelliet, øverste sekretær, behøver ikke at understreges. Nu er det så heldigt, at vi er forholdsvis godt underrettet om den, der beklædte dette embede 1595–1603, Sivert Grubbe til Hofdal. Født 1566 som søn af daværende rentemester, fra 1570 rigskansler og rigsråd Eiler Grubbe var det meget naturligt for den unge Sivert ved hjemkomsten 1589 fra sin store udenlandsfærd at melde sig til stats-tjenesten hos kongens kansler Niels Kaas. I sine optegnelser⁹ fortæller Grubbe, at han ved Mortensdagstide aflagde *ed* til kansleren og indtog sin plads. Vi kan se, at han en tid lang har ført Sjællandske Register (1588–96 fol. 81ff), et arbejde han siden overlod sin „dreng“ (ibid. fol. 375). Et led i uddannelsen var det sikkert også når Grubbe og Erik Walkendorf 8. december 1589 optrådte som bisiddere ved en rettertingsdom udstedt på Tryggvælde, og når han sammen med Sivert Beck var i Kolding i samme anledning 1. juli 1590¹⁰. Ved flere lejligheder var Grubbe også vidne ved kronens ejendomshandler¹¹, og det har således været velbegrundet, at han ved kongebrev 20. marts 1591 fik tillagt 30 daler hver måned til kuskheste. Også arkivtjeneste fik han lejlighed til at stifte bekendtskab med. 12. marts 1590 fik han ordre til at modtage en registratur over adkomstdokumenter på Bækkeskov i Skåne til opbevaring i Kancelliet¹², 22. juli året efter skulle han gennemse og til Kancelliet indlevere en registratur over breve på Åkjær slot, og endelig deltog han 1593 efter ordre i registreringen af Lyngbygårds arkiv¹³.

Hvorledes Kancelliets kontorer har set ud i 16. og 17. århundrede, ved vi ikke meget om. Da en del af personalet ofte fulgte med kongen på rejser rundt i landet, var der på flere af de kongelige slotte, Koldinghus f. ex. og endog Hørsholm, indrettet værelser til dets brug. Hovedkvarteret var før 1622 på selve Københavns Slot, men dette år rejstes en egen bygning til administrationen på Slotsholmen – et ikke uvæsentligt vidnesbyrd om centralstyrets væxt. Denne bygning afløstes imidlertid et århundrede senere af „den røde Bygning“, og Kancelliets støttepunkter rundt om i landet er forlængst forsvundet – med een undtagelse. Frederiksborg Slots kancellifløj står endnu, og det er endda så heldigt, at en plan fra c. 1740, som findes i Rigsarkivets kortsamling blandt Krigsministeriets kort (mappe 3), giver et begreb om den oprindelige indretning. Jan Steenberg, der i sin bog *Christian IV.s Frederiksborg* (Hillerød 1950 s. 73–75) har publiceret og behandlet planen, mener, at man får den oprindelige værelsesfordeling frem, hvis man blot tænker sig skillerummene i gavlene fjernet. Dette bekræftes af en håndværkerkontrakt fra 1619 og navnlig af en murerregning fra 1680, der opregner de værelser, som istandsattes: en stor sal, 5 kamre på række, nok en stor sal, gangen mellem samme gemakker. Man kan vel tænke sig det ene af de store gavlværelser benyttet af kansleren eller øverste sekretær, medens de menige kancellijunkere er blevet fordelt på de mindre kamre. Et inventarium fra det gamle Frederiksborg Slot fra 1597, som E. Marquard har trykt (*Fra Frederiksborg Amt* 1909 s. 1–30), kan nævnes i denne forbindelse. Her finder vi rentemesters kammer, kanslers kammer og „paa Cancellie“ 6 skiver – altså borde –, 6 sengesteder, 1 slagbænk, 8 bænke, 19 store og små formalede tavler – det havde været morsomt at vide, hvad disse billeder forestillede –, 6 sengeskamler o. s. v. altså netop svarende til de tidligere omtalte 6 sekretærer, der udgjorde arbejdsstyrken i Frederik II.s dage. Når der ikke omtales „arkivmøbler“ som skabe eller kister, er forklaringen sikkert, at sådanne var mobile, førtes med på de mange vogne som før nævnt fra slot til slot. Brevkisterne må man sikkert tænke sig omtrent som formindskede udgaver af Rigsarkivets nuværende „Egeskabe“ (interesserede kan henvises til en indholdsrig artikel om slige møbler af Peter Riismøller i *Danske Museer, Aarboeg for dansk kulturhistorisk museumsforening* II, 1951, s. 39–48).

Da Sivert Grubbe i juli 1595 efterfulgte Christian Holck som øverste sekretær, har han altså haft en ganske omfattende uddannelse bag sig. Danske Kancelli forestodes i tiden mellem Niels Kaas' død og Christian Friis' (Borreby) tiltræden af en vicekansler – Mandrup Parsberg – og først 16. juni aflagde Grubbe *ed* til kongen i overværelse af kansleren, der for øvrigt selv havde aflagt *ed* ugedagen forinden. Ordlyden af Grubbes *ed* kendes vist nok ikke længere, men den har næppe adskilt sig synderlig fra den *ed*, Iver Vind 30 år senere aflagde, da han tiltrådte samme embede, og som kendes fra Sjællandske Registre¹⁴. Denne *ed* er et udmærket vidnesbyrd om, hvor betydeligt embedet var; her skal blot i korthed nævnes, at der var betroet øverste sekretær et segl (§ 2), at han havde referat for kongen (§ 3), at han havde tilsynet med herremændene og andre personer i Kancelliet (§§ 8 og 10), han skulle holde orden i Kancelliets *arkiv* (§ 9) og være sparsommelig med papir, vox og pergament (§ 12). Dernæst stillede der det strenge krav til ham, at han ikke alene skulle sørge for at kancellibrevene afsendtes med pålidelige bud – i Rentemesterregnskabet 1597/98 (fol. 492) er der således opført, at 7 kgl. majestæts fodbud gjorde tjeneste ved Danske Kancelli og 6 ved Tyske – men også „med flid forfare om de fremkommer“ (§ 13). Endelig kan nævnes kravene om hemmeligholdelse og om lydighed over for kansleren (§§ 14 og 15). Øverste sekretær var dog først og fremmest kongens mand og kancellitjenesten en hof-tjeneste¹⁵, „på Gottorp [var] hr. kansleren og vi hofsinder ... med kongen“, skriver Grubbe selv i sine optegnelser¹⁶.

Denne hof-tjeneste stillede krav til øverste kancellisekretær ud over det i *eden* anførte. Man læse blot Grubbes udførlige beretning om samværet med kongen 4. maj 1598, da man begyndte hos rentemester Enevold Kruse („vi drak dygtigt indtil langt ud paa Natten“) og fortsatte hos Grubbe, hvor der var unge og udmærket smukke piger samt en engelsk drik „Rose de Sole“, hvis imponerende virkning på det fornemme selskab skildres indgående¹⁷.

Hvad Grubbes embedspligter i strengere forstand angår, kan følgende siges. En af hans vigtigste opgaver har været at koncipere de udgående skrivelser, hvad de bevarede koncepter viser. Dernæst finder vi ham som anklager efter kongelig befaling i en mordsag 1595, og det følgende år fungerede han på samme måde i en sag om forsømmelse af lensmands-pligter¹⁸. Ikke mindre vigtig var Grubbes deltagelse i forhandlingerne

med Svenskerne, selv om denne virksomhed næppe var en nødvendig følge af hans stilling. Her kom gamle bekendtskaber fra den store rejse til nytte¹⁹. Særlig interesse knytter der sig dog til Grubbes deltagelse i Christian IV.s store Norgesfærd. Her fulgte øverste sekretær sin konge – ganske som oversekretær i Danske Kancelli Ditlev Vibe og overkrigssekretær Christian v. Lente et århundrede senere fulgte kong Frederik IV på hans store Italiensrejse²⁰.

Fra Grubbes optegnelser ved vi, at kongen gik om bord 17. april 1599 og afsejlede ved middagstid. Dagen derpå gik man i land ved Kronborg, og her blev kansleren efterladt. Først 13. juli kom skibene tilbage til Kronborg igen. I næsten tre måneder var konge og øverste sekretær praktisk talt ude af kontakt med kansleren og Kancelliet, og vi har således en ret enestående lejlighed til at få et begreb om, hvor tyngdepunktet i centraladministrationen har været at finde på denne tid, når vi betragter de expeditioner, de i København tilbageladte udførte så længe.

17. april udfærdigedes fire missiver og tre søpas. 18. april kom ét og 20. april endnu fem søpas. Næste expedition finder vi 26. april, nemlig et missive til tolderne i Helsingør om, at kongen har bevilget markgreven af Brandenburg toldfrihed for noget rhinskvin – åbenbart blot expedition af en af kongen før afrejsen givet ordre. I Sjællandske Tegnelser indførtes efter dette brev intet før 5. juli, og en marginalnotits lyder: Der var ingen breve i maj eller juni. 8. maj følger en bestalling som landfoged på Færøerne for en københavnsk borger, 12. maj endnu et søpas og samme dag et åbent brev dateret kongens skib Victor under vort land Vardø. 14. maj skete expedition i en strid om korntienden i et jysk sogn. 16. maj kom atter et brev om toldfrihed for kurfyrsten af Brandenburg. 30. maj og 25.–27. juni følger så breve dateret efter kongens opholdssted. Og efter tre breve (27. og 29. juni samt 5. juli) angående justits- og politisager er vi fremme ved 13. juli, da expeditionerne atter antager normal karakter.

Det var således hverken mange eller vigtige sager, der afgjordes i kongens fravær, og det vil næppe være nogen overdrivelse at karakterisere kongen (med øverste sekretær) fremfor kansleren som den afgørende faktor i det daglige arbejde i Danske Kancelli. For en umiddelbar betragtning kan dette forhold ikke ligefrem kaldes nogen støtte for Erik Arups bekendte „rigshofmesteren sendte 1599 kongen ud på en sørejse“,

og det er i grunden underligt, at Arups kritiker ikke har fremdraget det²¹. På den anden side må det fastholdes, at selv nok så flittigt dagligt administrativt arbejde ikke nødvendigvis medfører politisk ledelse²².

Uomtvisteligt er det derimod, at dette indblik i Kancelliets arbejdsforhold giver anledning til at understrege, hvor stor en arbejdsbyrde der påhvilede øverste sekretær. Intet under at Sivert Grubbe betegnede dagen for sin afsked i nåde fra den fjortenårige hof tjeneste som en glædesdag og som god humanist gav udtryk herfor i et disticon:

Aula vale, satis est, quod me tua cura fatiget,
Vivere privatum me iuvat, Aula vale²³.

EXKURS

Spørgsmålet om den tid, der er hengået mellem Kancelliets expeditioner og indførelsen af disse i Registre og Tegnelser, har været berørt i det foregående, og da det er af betydelig interesse dels for Kancelliets historie dels for den kildekritiske behandling af brevbøgerne, kan der være grund til at fremlægge nogle iagttagelser desangående.

Jyske Tegnelser under 14. august 1605 (fol. 260b) er fejlagtigt dateret 1606, og Sjællandske Registre under 17. december 1606 (fol. 137b) har fejlagtigt 1607, i begge tilfælde er der sikkert tale om forvexling med det år, da indførselen skete. Det samme gælder sikkert også Fynske Tegnelser for 1645, hvor man (fol. 326) finder dateringen 30. maj 1647. Fra en langt senere tid²⁴ kan det nævnes, at E. Marquard i sin i Rigsarkivet opbevarede optegnelsesbog har bemærket, at indførselen i Fynske Registre 12. december 1788 (nr. 229) er dateret 1791, og at det pågældende brev vist nok først da er blevet indført²⁵.

Formodninger af denne art støttes stærkt af enkelte positive dateringer. I Fynske Registre har Jørgen Orning 6. maj 1643 været ved at indføre breve fra marts 1641 (fol. 241b). Iver Krabbe var 24. oktober 1646 i arbejde med Smålandske Tegnelser for 2. januar 1643 (fol. 605). Herman Kaas noterede datoen 17. september 1646 ud for 17. marts 1644 i Sjællandske Tegnelser (fol. 173b), medens han i februar (dagsangivelsen er bortskåret ved indbindingen) 1648 var i gang med Jyske Tegnelser for 16. august 1645 (fol. 156b).

Studier i jesuiterordenens hovedarkiv i Rom

Af Vello Helk

Det er vel mange historikers drøm at betræde jomfruelige kildestier. Tit må man dog nøjes med en omvurdering af de eksisterende kilder, den halvtørre citron får en omgang under kildekritikkens pres, og det lykkes som regel også at fravriste den et større eller mindre antal dråber. Det gælder vel først og fremmest middelalderen, men også det 16. og 17. århundrede.

Indtil reformationen var Rom den kristne verdens midtpunkt, og da de pavelige arkiver blev åbnet for forskningen i slutningen af det 19. århundrede, satte flere og flere nordiske historikere kursen sydpå. Med uhyre stor arbejdsindsats endevendtes arkivfunds frem til 1536, og den ene kildepublikation fulgte efter den anden. For Danmarks vedkommende må den romerske forskningsepoke anses for afsluttet efter den sidste ekspedition 1939, som resulterede i et supplementsbind af „Acta Pontificum Danica“, der udkom 1943. Efter Lindbæks og Krarups mangeårige guldgravning faldt stilheden over det romerske Klondyke. Den store guldrus var omme, og ingen syntes at bekymre sig om de sørgelige rester, som lå begravet under tonsvis af arkivaliesand, og hvis udnyttelse ansås for uøkonomisk i forhold til udbyttet.

Da jeg i efteråret 1952 som Vatikanets stipendiat med ærefrygt betrådte pavestatens arkiv og gennem mange måneder beslaglagde en plads på læsesalen, var det heller ikke min agt at røre ved eller fortsætte det arbejde, som Alfred Krarup havde afsluttet 1939. Stipendiet var givet til udforskning af kilderne til Østersøprovinsernes historie i Vatikanarkivet, et naturligt interesseområde på grund af min estniske afstamning.

Arbejdet koncentrerede sig især om den polske tid i Livland, altså perioden o. 1580–1625, og i centrum stod jesuitternes virke i den senere universitetsby Dorpat. Blandt jesuitermissionærerne var flere nordboer, og det var vanskeligt ikke at omfatte dem med særlig opmærksomhed. Antydninger om en nordisk mission på samme tid dukkede op hist og

her, og hele emnet tiltrak efterhånden mere og mere interesse. Det lykkedes at fremdrage en plan om Danmarks rekatolisering, forfattet af den berømte norske jesuit Laurentius Nicolai Norvegus, også kendt under navnet „Klosterlasse“.

Materialet om jesuitterne var dog temmelig spredt, og det blev nødvendigt at opsøge ordenens hovedsæde for at forhøre sig, om der ikke eksisterede mere. Det var en heldig idé, jeg fandt et velordnet arkiv og velvillige arkivarer, der gjorde alt for at lette mine efterforskninger¹.

Jesuiterordenens hovedarkiv har haft en omtumlet historie². Det blev til samtidig med ordenens oprettelse. Arkivnotitser på breve og kopier begynder allerede så tidligt som 1538, men det tog nogle år, inden man kan tale om et egentligt arkiv. O. 1545 begynder regelmæssige korrespondanceprotokoller. Arkivet havde til huse i ordensgeneralens residens ved den nuværende Piazza del Gesù, hvor man i en stor sal den dag i dag kan se de gamle arkivskabe, som var i brug indtil sidst i det 18. århundrede (også ind i forbudsperioden 1773–1814). De omvæltninger, som var en følge af Italiens samling, fik stor betydning for det gamle arkiv. Klosterloven af maj 1873 dekretede inddragelse af ordensbiblioteker. Derfor anså jesuitterne det for bedst at unddrage arkivet myndighedernes opmærksomhed. Den nye del fulgte med ordensgeneralen til Fiesole, mens det gamle arkiv først blev flyttet til det nærliggende Palazzo Torlonias kælder og dernæst til et tagværelse på Collegium Germanicum, dengang i Palazzo Borromeo i Via del Seminario. Kun ordenens generalprokurators arkiv blev eksproprieret af myndighederne og kom til det romerske statsarkiv, hvor det blev til 1924.

I årenes løb syntes arkivet ikke mere i sikkerhed i Rom, og man besluttede at sende det til udlandet. Valget faldt på ordenshuset i Exaeten i Holland, og kasse efter kasse sendtes af sted, indtil arkivrummet var tomt i 1893. Da jesuiterkollegiet i Exaeten i 1927 blev overgivet til franciskanere, fandt arkivet nyt tilholdssted i kollegiet i Valkenburg, hvor det blev til sommeren 1939, da det vendte tilbage til Rom til det nye ordenshus i Borgo S. Spirito.

Det ovenfor omtalte generalprokuratorarkiv, som var indlemmet i det romerske statsarkiv som *Fondo Gesuitico*, blev i 1924 tilbageleveret af den italienske stat og atter anbragt i huset ved Piazza del Gesù, hvorfra det 1945 flyttedes til hovedarkivet.

Jesuiterordenens hovedarkiv (*Archivum Romanum Societatis Jesu*)

består af tre afdelinger: 1) det gamle arkiv fra tiden før forbudet (1773), 2) Fondo Gesuitico, 3) det nye arkiv. Arkivets første og fornemste formål er at bistå ordensgeneralen og hans assistenter ved ledelse og forvaltning af ordenens anliggender. Arkivet indeholder derfor først og fremmest ordenens retsdokumenter, akter vedrørende statutter og forfatning samt generalkongregationernes beslutninger, dernæst også egenhændige løfteformularer, årsberetninger, enkelte jesuiterhuses historie og generalens kopibøger. Breve til ordensledelsen er i det væsentligste kun bevaret til begyndelsen af det 17. århundrede, derefter haves der meget få indkomne skrivelser. Som eksempel kan nævnes at der fra det tyske assistensområde findes 51 bind breve fra tiden 1557–1600, men derefter kun nogle få bind frem til 1773. Til de nævnte kommer andre fonds, således breve fra høje gejstlige og verdslige fyrster, som er anbragt i samlingen *Epistolae Externorum*, og teologiske, asketiske, litterære og historiske håndskrifter, som findes i *Opera Nostrorum*, derunder dog også enkelte brevsamlinger, først og fremmest af de berømte jesuitter Robert Bellarmin og Antonio Possevino.

Arkivalierne er i fin stand. De fleste dokumenter og breve er indbundet i bind, de enkelte breve er forsynet med en strimmel i ryggen, hvilket skåner bindet og letter fotograferingen. De fleste bind er forsynet med en detailleret indholdsfortegnelse. Af andre hjælpemidler må foruden de ret summariske registraturer nævnes seddelkartoteker over løfteformularer og døde ordensmedlemmer.

Arkivet benyttes først og fremmest af ordensmedlemmer. Den ældre del danner grundlaget for arbejde for jesuiterhistorikere i *Institutum Historicum S. J.*, som udgiver kildepublikationen *Monumenta Historica S. J.* og tidsskriftet *Archivum Historicum S. J.*, hvor en række dygtige historikere fremlægger deres resultater, ofte skarpsindige kildekritiske studier. Med særlig opmærksomhed omfattes missionerne uden for Europa. Arkivaliernes tilgængelighedsgrænse ligger ved 100 år.

Mens arkivet var i Holland, forsøgte ledelsen at holde det så skjult som muligt, men enkelte forskere kom dog på sporet og fik også film af ønskede arkivalier. Af nordiske historikere har Henry Biaudet fra Finland og Oluf Kolsrud fra Norge benyttet sig af denne mulighed, men har altså ikke haft personlig adgang til arkivet³. De ønskede film blev kun leveret til personlig brug. I begyndelsen havde man endog tænkt at kræve dem tilbage efter benyttelsen; dog afstod man efter-

hånden fra denne tanke, da de pågældende dog havde afholdt visse, skønt ret beskedne, omkostninger ved affotograferingen. Arkivet havde allerede tidligt sit fotografiske atelier, som kunne levere film til eget brug. Fotograferingen hører under en broder, og der leveres hurtigt og billigt film og forstørrelser af høj kvalitet. Konserveringen varetages af en anden ordensbroder, der ligeledes er meget dygtig til sit arbejde. Til konservering anvendes i øvrigt siden 1932 cellofan.

Mine efterforskninger i arkivet koncentrerede sig om personalkataloger og breve fra de livlandske kollegier. Derved kunne jeg ikke undgå at lægge mærke til, at der i samme periode forekom en række nordiske navne, som jeg af interesse noterede, idet jeg på daværende tidspunkt ikke var klar over, hvor meget man herhjemme kendte til dem. Mangelen på tid og egnede bibliografiske hjælpemidler tvang mig imidlertid til at udsætte undersøgelser i den retning til efter hjemkomsten til Danmark. Det viste sig nu, at jeg var stødt på et herhjemme ukendt og uudnyttet materiale. Ved nye besøg i arkivet i efteråret 1956, foråret 1958 og endelig i efteråret 1961 har jeg systematisk gennemgået dets ældste dele indtil 1622 og fundet frem til interessante enkeltheder om den katolske missionsvirksomhed i Norden. Det fundne materiale suppleret med tilsvarende stof fra andre europæiske arkiver og biblioteker er bearbejdet til en længere afhandling. Her vil jeg nøjes med at give en kort oversigt over mit arbejde og over de kilder, som det er lykkedes at fremdrage i dette hidtil ret upågtede arkiv.

Materialet vedrørende de nordiske jesuitter og den nordiske mission findes ikke i et særskilt arkivfond, men er spredt ud over et stort antal arkivalier. Først og fremmest gjaldt det om at finde navne, der kunne danne holdepunkter for videre forskning. Til dette formål tjener de personalfortegnelser, som de enkelte ordensprovincers repræsentanter, de såkaldte prokuratorer, tog med sig til den forsamling, der afholdes hvert tredje år. De kataloger – „catalogi triennales“ – indeholder nøjagtige angivelser om enkelte ordensmedlemmers navn, nationalitet, alder, uddannelse, grad og arbejdsområde inden for ordenen o. l. Når det lykkedes at finde en nordbo, var det muligt endvidere at følge ham gennem de årlige kataloger – „catalogi breves“ – som kun omfatter jesuitterne i de enkelte ordenshuse samt deres arbejdsområde, men ikke nævner nationalitet. I virkeligheden er det ikke udelukket, at nogle nordboer i den omhandlede periode har kunnet indtræde i ordenen og

dø eller udtræde igen i løbet af de tre år, der forløb mellem prokurator-møderne i Rom. Dertil kommer, at katalogerne stort set først begynder i 1580-erne.

De navne, som jeg havde fundet i forbindelse med mine livlandske studier, hørte hjemme i den polske ordensprovins. For sikkerheds skyld gennemgik jeg også de tilsvarende kataloger fra de nederlandske og tyske ordensprovinser, men udbyttet her var temmelig ringe. Det gik noget bedre i den østrigske ordensprovins, men her har det nordiske pavelege seminar i Olmütz spillet en afgørende rolle. Det lykkedes at finde frem til og følge henimod en halv snes jesuitter fra det dansk-norske monarki, deriblandt flere ukendte⁴. Det blev muligt at kortlægge den berømte norske jesuit Laurentius Nicolai Norvegus' færden efter 1580⁵. Af andre mindre kendte bør nævnes borgmestersønnen Henrik Mandixen fra Flensborg, der indtrådte i Braunsberg 1572 og døde samme steds ni år senere, og købmandssønnen Johannes Kydius fra København, der indtrådte i Vilna 1604 og døde i Danzig 1627.

Med den fundne buket af navne som grundlag kunne efterforskningerne føres videre til brevsamlingen. De fleste breve fra tiden indtil 1600 fra assistensområdet Germania, dvs. Europa nord for Alperne, er ikke udskilt efter provinser, men holdt sammen, hvilket lettede arbejdet. Det var nemlig ikke nok at spejde efter breve fra dansk-norske jesuitter, det gjaldt samtidigt at holde øjnene åbne med henblik på eventuel omtale af disse eller den nordiske mission i almindelighed. Derved vendtes opmærksomheden hovedsagelig imod breve fra provinssialer eller rektorer for de kollegier, hvor de pågældende jesuitter arbejdede, men der måtte også kastes et blik på de andre breve. Brevsamlingen viste sig at indeholde et væld af interessante oplysninger om de dansk-norske jesuitter, især fra tiden før 1580, da man som nævnt ikke har personalfortegnelser at holde sig til, og endnu et par, desværre unavngivne, ordensemner fra dobbeltmonarkiet dukkede op. Forventningen om at finde breve fra de implicerede blev ikke indfriet i fuldt mål, der var kun enkelte fra pater Norvegus⁶. Man må holde sig for øje, at størsteparten af de bevarede breve stammer fra provinssialer og rektorer, og ingen af de dansk-norske jesuitter fra denne tid har opnået så høje poster. Den faste indberetningspligt omfattede dog også konsul-torer, som skulle bistå provinssialer og rektorer ved deres arbejde, og de fleste breve fra den norske pater er skrevet netop i egenskab af kon-

sultor, resten skyldes privat initiativ med henblik på den nordiske mission.

I nær forbindelse med de indkomne breve står de udgåede i kopibøgerne, som dog ikke alle er bevaret. Netop de i denne sammenhæng så vigtige kopibøger over breve til den polske ordensprovins er desværre gået tabt. Heldigvis er de tilsvarende bøger for den belgiske og den østrigske provins i behold, og da den nordiske missions drivende kraft pater Norvegus tilbragte mange år i de nævnte provinser, findes der også en række breve fra generalen til ham, navnlig fra tiden 1574–77 og 1581–1600⁷.

De dansk-norske missionsplaner havde nær tilknytning til de svenske, og derfor gik jeg med særlig forventning i gang med den omfattende samling breve, dokumenter og optegnelser fra og vedrørende pavestolens udsending til Sverige, den italienske jesuit *Antonio Possevino* og hans mission. Denne samling udgør en række bind i fondet *Opera Nostrorum*. Allerede i forvejen var jeg blevet gjort opmærksom på, at et helt bind i samlingen (med signaturen Opp. NN. 339) hovedsagelig omfattede breve fra og om pater Norvegus, der arbejdede i Sverige 1576–80, altså samtidigt med Possevino.

Possevino har imidlertid ikke interesseret sig meget for Norden uden for Sverige, men hans og den norske jesuits korrespondance med ordensledelsen belyser udmærket deres indbyrdes forhold. Dette materiale har først og fremmest sin store betydning for modreformationens historie i Sverige. Blandt Possevinos korrespondance findes også flere breve til og fra svenske konvertitter. Den italienske jesuit begyndte i øvrigt at skrive sin selvbiografi (betegnet som „*Annales*“), hvori den svenske mission er genstand for en meget indgående omtale, som Augustin Theiner har benyttet som hovedkilde til sin bog om Sverige og pavestolen⁸.

Den norske jesuit var en god bekendt af en anden endnu mere fremtrædende ordensfælle, nemlig kardinal *Robert Bellarmin*, hvis brevsamling findes i samme arkivfond. Den indeholder dog kun et brev fra 1607 (med svarkoncept) fra den norske jesuit, der havde været hans husfælle i Louvain, men dette brev har sin største betydning ved, at det stammer fra en tid, da de nordiske missionsplaner var løbet ud i sandet. Det er samtidig det sidste hidtil kendte originalbrev fra pater Norvegus' hånd.

Endnu et brev fra den norske pater befandt sig uden for den egentlige brevsamling, nemlig et forslag indsendt 1595 til en ordensfælle i den kommission, der havde til opgave at udarbejde en ny studieordning.

Ved optagelse i ordenen og oprykning til højere grader aflægger jesuitterne de almindelige munkeløfter om kyskhed, fattigdom og lydighed samt visse tillægsløfter, som varierer efter den pågældende grad. Teksten har en fast ordlyd. I hovedarkivet findes et stort antal af de originale egenhændige løfteformularer. Da tidspunktet for aflæggelse af løfter som regel fremgår af personalfortegnelser oplysninger, har formularerne kun betydning som håndskriftsprøver, især da der er bevaret få breve fra dansk-norske jesuitter bortset fra pater Norvegus. Således haves der fra den danske jesuit Johannes Kydius kun hans løfter som „coadjutor spiritualis“.

Alle ordenshuse (kollegier, residenser, profeshuse, noviciater) indsendte i begyndelsen foruden de hyppige indberetninger faste kvartalsindberetninger, som 1566 blev afløst af årsberetninger. De er trykt for perioden 1581–1614. Ved en gennemgang af originalberetningerne viste det sig, at de er temmelig kraftig beskåret og omarbejdet. Ved hjælp af de originale beretninger lykkedes det at supplere de sparsomme meddelelser om den nordiske mission, som er sluppet igennem redaktionens nåleøje i de trykte årsberetninger fra Braunsberg-kollegiet 1596–1605.

Efter gennemgangen af ordensarkivets gamle del frem til 1622 fortsatte jeg forskningsarbejdet i *Fondo Gesuitico*. Dette arkivfond er i forvejen temmelig indgående udforsket af både Biaudet og Kolsrud. Mulighederne for nye fund er ikke så store, da det i modsætning til resten af arkivet hele tiden har befundet sig i Rom og allerede i den italienske stats eje var tilgængeligt for interesserede forskere. *Fondo Gesuitico* indeholder for en stor del materiale af samme art som det oprindelige ordensarkiv, således en række breve, som supplerer den ovenfor omtalte samling. En gennemgang gav kun ringe udbytte – hovedsagelig notitser om nordiske jesuitter i de polske provinsialers breve. Den vigtigste del af dette arkivfond består imidlertid af omfattende materiale om enkelte ordenshuse og -kollegier, deriblandt elevfortegnelser, som de pavelige seminarier 1602 på ordensgeneralens ordre sendte til Rom, og som omfatter alle elever fra læreanstalternes start. Der var tre seminarier, som var hyppigst besøgt af nordboer: Braunsberg i Erm-land, Olmütz i Mähren (som begge ifølge deres statutter var forpligtet

til at optage nordboer) og Vilna i Litauen. Desuden fandt jeg enkelte nordiske elever i de tilsvarende fortegnelser fra de pavelige seminarier i Wien og Graz. De kan suppleres ved spredte elevfortegnelser i det gamle arkiv, nemlig blandt Possevinos papirer fra de tre førstnævnte seminarier frem til 1585 og blandt personalfortegnelser fra den polske provins fra seminariet i Vilna o. 1590–92. På denne måde lykkedes det at finde navnene på over et halvt hundrede unge danskere og nordmænd, der studerede på pavestolens regning.

Der er andre interessante ting i Fondo Gesuitico, men de kom for dagen først efter længere tids undersøgelser. Således findes der censurudvalgets bedømmelse over pater Norvegus' hovedværk „Confessio Christiana“, som udkom 1604. Ligeledes fandt jeg et vigtigt aktstykke fra den norske jesuits hånd, nemlig besvarelsen af et spørgeskema o. 1567, som giver mange personlige oplysninger.

Denne oversigt omfatter kun arbejdet i store træk. Forskningens rækkefølge svarer ikke altid til den beskrevne, det var ofte nødvendigt at følge et bestemt spor, som førte over til et andet fond. Desværre kunne undersøgelserne ikke fortsættes ud over 1622. Kun enkelte steder, hvor jeg havde sikre spor at gå efter, blev denne grænse overskredet. Tiden tillod ikke en udvidelse af studieområdet. Under de givne forhold foretrak jeg at koncentrere mig om et afgrænset tidsrum og overlade andet til fremtiden. At der findes mere, er vel givet, selv om der nok næppe kan være tale om et materiale, der i omfang og betydning kan måle sig med det, som er fremdraget til belysning af jesuiternes missionsarbejde og rekatoliseringsplaner i den omhandlede periode, da en eventuel tilbagevenden til moderkirkens skød var en mulighed, som efter Roms mening med de rigtige konstellationer let kunne blive til virkelighed.

Tillæg

*Fortegnelse over breve og andre aktstykker
af Laurentius Nicolai Norvegus i jesuiterordenens romerske arkiv.*

- 1564 3/5, Louvain – Første løfter som novice (Ital. 1 f. 211).
[?1567 Louvain] – Besvarelse af et spørgeskema (Fondo Ges. 77:IV f. 8.)
- 1573 17/12, Louvain – Brev til ordensgeneralen Mercurian (Germ. 153 f. 362 f.).
- 1575 18/10, St. Omer – Højtidelige løfter som professus quattuor votorum (Germ. 1 f. 132).
- 1575 29/10, Louvain – Vota simplicia, quæ professi emittunt post professionem (Germ. 1 f. 133).
- 1576 12/3, Braunsberg – Brev til ordensgeneralen Mercurian (Opp. NN. 339 f. 6 f., trykt Henry Biaudet, Documents concernant les relations entre le Saint-Siège et la Suède durant la seconde moitié du XVIe siècle II:1, Genève 1912, s. 38 ff.).
- 1576 30/9, Stockholm – Brev til samme (Opp. NN. 339 f. 8 ff., tr. Biaudet s. 109 ff.).
- 1576 29/10, Stockholm – Brev til samme (Opp. NN. 339 f. 12 f., tr. Biaudet s. 134 ff.).
- 1577 4/1, Stockholm – Afskrift af brev til rektor Harlem i Louvain (Opp. NN. 339 f. 124, tr. Biaudet s. 172 ff.).
- 1577 21/2, Stockholm – Brev til ordensgeneralen Mercurian (Opp. NN. 339 f. 15 ff.), tr. Biaudet s. 238 ff.).
- 1577 21/2, Stockholm – Afskrift af brev til rektor Harlem i Louvain (Opp. NN. 339 f. 128).
- 1577 26/3, Stockholm – Brev til ordensgeneralen Mercurian (Opp. NN. 339 f. 18, tr. Biaudet s. 283 ff.).
- 1577 13/7, Stockholm – Brev til ordensgeneralen Mercurian (Opp. NN. 339 f. 20 ff., tr. Biaudet s. 446 ff.).
- (1577 13/7) – Bilag til det foregående brev: Quæstiones Episcopis a S. Regia Maiestate propositæ, et ad easdem responsiones ultimo ab Archiepiscopo confirmatæ, tamquam consentaneæ communi Episcoporum responsioni ad easdem (Opp. NN. 339 f. 24 f., tr. Biaudet s. 455 ff.).

- 1577 13/7, Stockholm – Introduktionsskrivelse for seks svenske studerende til Collegium Germanicum i Rom (afskrift i Germ. 156 f. 157, tr. Biaudet s. 458).
- 1577 3/10, Stockholm – Brev til ordensgeneralen Mercurian (Opp. NN. f. 26 f., tr. *Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ*, Ser. B:XXV, 3 s. 92 f.).
- udat. (o. 1576–77) – *Quæ notata digna, ex constitutionibus synodalibus Stockholmensis anni 1575 excerpta* (Opp. NN. 323 f. 24 f.).
- udat. (1577?) – Forslag til kongen ang. spørgsmål til de svenske bisper og andre høje gejstlige om religionsreformen. Begynder: *Primum interrogat S. R. M.^{tas} dominos Reverendos et reliquos venerandos patres utrum rata habeant quæ vel nunc vel alias in prioribus Synodis constituta atque declarata sunt.* (Opp. NN. 323 f. 60).
- 1578 1/1, Stockholm – Afskrift af brev til rektor Harlem i Louvain (Opp. NN. 339 f. 131).
- 1578 3/5 – Brev til ordensgeneralen Mercurian, underskrevet Laurentius Hilarius (Opp. NN. 339 f. 28 f., tr. *Ann. Ac. Sc. Fenn. B:XXV*, 3, s. 107 ff.).
- 1578 20/5, Stockholm – Brev til samme (Opp. NN. 339 f. 30 ff., tr. *Ann. Ac. Sc. Fenn. B:XXV*, 3, s. 111 ff.).
- 1578 28/5, Stockholm – Brev til samme (Opp. NN. 339 f. 36 f.).
- udat. (1578?) – Beretning om skolernes tilstand, med påtegning: *Feci R.^{do} P. quæ petiistis subito hæc exarare necesse erat propter alias occupationes si tamen placet, . . . Regiæ M.^{ti} legi poterunt* (Opp. NN. 323 f. 58 f.).
- udat. (1576–80) – Instruks for missionærer i Sverige, begynder: *Primo agant gratias Regiæ Maiestati pro sollicitudine illa quam audiunt ab eo geri pro sua totiusque regni salute religionisque integritate.* (Opp. NN. 323 f. 22 f.).
- udat. (1576–80) – Introduktionsskrivelse (formular?) til en elev fra Stockholm-kollegiet, begynder: *Apud omnes ac singulos ad quos hunc præsentium latorem in hoc suo itinere venire contingerit testor ego Laurent. Nicolai Noruegus Collegii Stockholmensis moderator . . .* (Opp. NN. 323 f. 26).
- 1580 6/9, Braunsberg – Brev til ordensgeneralen Mercurian (død 1/8 s. å., Opp. NN. 339 f. 38 ff., tr. *Ann. Ac. Sc. Fenn. B:XXV*, 3, s. 151 ff.).

- udat. (beg. af 1581?) – *Instructio de regno Sueciæ* (Opp. NN. 339 f. 46 ff., tr. Ann. Ac. Sc. Fenn. B:XXV, 3 s. 165 ff.).
- udat. (beg. af 1581?) – *Status Regis Sueciæ* (Opp. NN. 339 f. 56 f.)
- udat. (beg. af 1581?) – Betænkning om Possevinos sendelse til Moskwa og Sverige, begynder: *Admodum R.^{de} pater, duo de P.Pos. missione asseruntur . . .* (Opp. NN. 339 f. 54).
- udat. (beg. af 1581?) – Forbøn for den svenske elev Jonas Petri ved *Collegium Germanicum* (Opp. NN. 323 f. 62).
- udat. (beg. af 1581?) – *Memoriale pro litteris scribendis ad Regem Sueciæ quando mittendus sum* (Opp. NN. 323 f. 63).
- 1581 29/6, Venedig – Brev til en ordensfælle i Rom (Opp. NN. 339 f. 58 f., tr. Ann. Ac. Sc. Fenn. B:XXV, 3 s. 160 ff.).
- 1586 3/8, Prag – Brev til ordensgeneralen Aquaviva (Opp. NN. 339 f. 60 f.).
- 1587 3/12, Prag – Brev (sammen med Alexander Woit og Melchior Trevinnus) til den østrigske provinsial Georg Bader (Germ. 168 f. 61^{a-c}).
- udat. (1587?) – Afskrift af brev (til samme?) (Germ. 166 f. 357).
- 1594 7/11, Graz – Brev til ordensgeneralen Aquaviva (Opp. NN. 339 f. 62).
- 1595 24/4, Graz – Brev til Stephan Tuccius i Rom (Stud. 3, f. 305 f.).
- 1597 31/1, Graz – Brev til ordensgeneralen Aquaviva (Germ. 177 f. 96 f.).
- 1597 14/4, Graz – Brev til samme (Germ. 177 f. 159 f.).
- 1597 26/5, Graz – Brev til samme (Germ. 177 f. 167 f.).
- 1597 7/12, Graz – Brev til assistenten for Germania, Georg Duras i Rom (Germ. 177 f. 310 f.).
- 1598 19/1, Graz – Brev til samme (Germ. 178 f. 33).
- 1600 22/7, Wien – Brev til kardinal Bellarmin i Rom (Opp. NN. 339 f. 65 ff.).
- 1600 30/8, Wien – Brev til ordensgeneralen Aquaviva (Opp. NN. 339 f. 68, tr. Ann. Ac. Sc. Fenn. B:XXV, 3 s. 180 f.).
- 1600 14/10, Wien – Brev til samme (Opp. NN. 339 f. 69 f.).
- 1607 31/10, Braunsberg – Brev til kardinal Bellarmin i Rom (Opp. NN. 242 f. 128 f.).

I Vatikanarkivet har jeg fundet to afskrifter af den norske jesuits breve, nemlig til ordensgeneralen, dat. 30. dec. 1603 (Fondo Borghese II 448 ab

f. 247, 250) og til Claudio Rangone, den pavelige nuntius i Polen, dat. 2. aug. 1604 (Fondo Borghese III 90 B f. 222). I Vatikanets bibliotek (Barb. Lat. 1992 f. 59) findes en afskrift af en betænkning vedr. Danmarks rekatolisering, sandsynligvis forfattet af pater Norvegus o. 1602.

Breve til Laurentius Nicolai Norvegus i ordensgeneralens kopibøger.

- 1574 1/2 (Fl.-Belg. 1:II s. 16).
- 1575 17/9 (ibid. s. 67 f., tr. Biaudet s. 15 ff.).
- 1577 24/5 (Fl.-Belg. 2 s. 108 f.).
- 1581 26/10 (Austr. 1:I s. 107).
- 1582 21/6 (ibid. s. 123).
- 1583 18/10 (ibid. s. 156).
- 1583 22/12 (ibid. s. 158).
- 1585 21/2 (ibid. s. 207).
- 1586 4/3 (ibid. 267).
- 1587 18/3 (Austr. 1:II s. 353 f.).
- 1588 1/4 (ibid. s. 429).
- 1589 2/3 (ibid. s. 474 f.).
- 1593 18/6 (ibid. s. 648).
- 1593 31/7 (ibid. s. 653).
- 1594 26/11 (ibid. s. 677).
- 1596 6/4 (ibid. s. 722).
- 1597 5/7 (ibid. s. 768).
- 1597 15/11 (ibid. s. 810).
- 1597 20/12 (ibid. s. 817).
- 1598 16/4 (ibid. s. 830).
- 1600 13/5 (ibid. s. 939 f.).
- 1600 12/8 (ibid. s. 958).
- 1600 11/11 (ibid. s. 971 f.).

Jørgen Seefeldts genealogiske værk om den danske adel

Af Knud Prange

I 1662 døde en stilfærdig – men også særdeles sympatisk – repræsentant for den danske adelsvælde, nemlig Jørgen Seefeldt Christoffersen. Efter en grundig uddannelse, først i Viborg skole siden ved 8 års studier og rejser i udlandet, blev Jørgen Seefeldt sekretær i Danske Kancelli. Han avancerede i rigets tjeneste, blev 1630 landsdommer i Sjælland samt lensmand for Ringsted Kloster, 1640 medlem af rigsrådet, og han synes at have fået tilbudt embedet som rigskansler i 1660. Nogen politisk rolle kom han imidlertid ikke til at spille, og 2 år efter døde han.

Denne kortfattede biografi med dens regelrette karriere røber imidlertid ikke noget om den dramatik Seefeldt liv også rummede, og den fortæller intet om den ulyksalige skæbne, der hvilede over hans liv og virke.

Jørgen Seefeldt var i besiddelse af en udviklet humoristisk sans, og det hedder om ham i Dansk Biografisk Leksikon: „Han var som dommer en mand af udpræget retsindighed og den største upartiskhed og tillige i sine politiske og sociale anskuelser frisindet og med et åbent blik for adelens svagheder“. I en erklæring om sin stands stilling gik han ind for at ikke-adelige måtte pante og købe adeligt gods, og han talte for frigivelse af øksnehandelen og for større friheder i visse henseender for bønderne, thi „naar nærestanden er ødelagt, saa er baade lære- og værgestanden ogsaa ruineret“. I den samme erklæring blev der spurgt, om adelspersoner måtte gifte sig med personer af anden stand, og hertil svarede Seefeldt: „At adelen gifter sig med uadel og uadel med adel er bedre og kristeligere end 1) komme i løsagtighed, 2) eller lade hele familier uddø med strenge mandater, som ingen billighed eller grund haver i guds, naturens eller folkelovene“.

Punkt 2 i dette svar skulle komme til at gælde for Seefeldts nærmeste familie. Han havde ikke mindre end 9 søskende, men kun en af dem blev gift, og han døde barnløs. Selv forblev Jørgen Seefeldt ugift. Man

har ment¹, at han måske i sin ungdom har haft en skuffelse, der er gået så dybt, at han aldrig har forvundet den. Men ikke nok med at han levede ugift, han udviklede sig til en kvindehader, der ikke tålte at se kvindeligt tyende i sit hus.

Når Seefeldt talte om „værgestandens ruin“ kunne han også bygge på personlig erfaring. Han ofrede endog usædvanlig mange penge på køb af bøger, hans jyske godser led stor skade under svenskekrigen, og han måtte efterhånden sælge en del af sine jorder og stifte gæld. Efter hans død fragik familien arv og gæld, og kreditorerne kastede sig over resterne. I sine fire sidste leveår havde Jørgen Seefeldt boet hos auktionsforvalter Caspar Rollufs i København. Denne indgav i 1662 ansøgning om, at hans fordring i den afdødes bo måtte godtgøres ham fremfor al anden gæld. Han skrev, „at J. Seefeld, E. K. Mai. forrige raad, udi forgangen belejringstid og siden derefter, en del for sin og sine folks, samt hans hestes underholdning, saa og for husleje, samt andet til forstrækning, da han ikke andre midler havde eller hos nogen anden noget paa kredit kunne bekomme, hos mig paa hans flittig begæring haver bekommet, hvis han højligten fornøden havde, hvormed han i sin nød og trang, en tid efter anden paa det femte aar og udi saa en meget besværlig krigstid er bleven assisteret indtil hans dødelig afgang, der jeg og efter hans død hannem troligen haver bistanden og hans lig hæderligen haver ladet hensætte“².

Som tidligere ejer af Næs – det nuværende Lindenborg – blev Jørgen Seefeldt begravet i et kapel ved gårdens sognekirke, Blendstrup. Begravelsen fandt sted uden pomp og pragt, og der blev ikke trykt nogen ligprædiken over Seefeldt. De nye ejere af gården holdt ikke kapellet ordentlig ved lige. Det forfaldt mere og mere, og 1818 blev det nedrevet, og de forskellige kister blev gravet ned på kirkegården. Antagelig ved denne lejlighed er den smukke plade med gravskriften fra Seefeldts kiste bortkommen, og først i 1901 dukkede den op igen. Den var da blevet forsynet med hanke og gennemhullet, så den kunne bruges som dørslog, „naar man smeltede lysetælle“³!

Det, som først og fremmest har bevaret Seefeldts navn til vore dage, er imidlertid hans bogsamling, og det er vel tillige på dette punkt, at skæbnen ramte ham hårdt. Det lykkedes Jørgen Seefeldt at samle sig et bibliotek på over 26.000 bind foruden så mange uindbundne bøger, at han havde anskaffet for 1200 rdl. pap og pergament til indbinding

af dem. Desværre – skriver Seefeldts bibliotekar – „ville den sal. herre ingen catalogum lade gøre, af aarsag at ingen skulle vide hvad han havde, indtil at det var saa fuldkommen, som han det ville have“⁴. Denne ulyksalige trang til fuldkommenhed har bevirket, at vi kun i hovedtræk kender indholdet af dette berømte bibliotek. Hverken i størrelse eller værdi har det vel stået tilbage for kongens og universitetets. Ja, dets bibliotekar skriver endog: „Dette bibliotek have Salmasius, Heinsius, Vossius og Naudæus med flere fornemme lærde mænd beset og højliggen derover forundret sig hvor den sal. mand havde faaet den cognitionem at sanke saadan et bibliotek, hvoriblandt var saadanne rariteter, som ikke fandtes ellers udi nogen af de fornemste enten in Vaticana, Oxoniensi eller hvor det være kunne.“

Seefeldt erklærede selv, at han havde købt for over 50.000 rdl. bøger, og desuden havde han fået foræret adskilligt. En islandsk biskop sendte ham således en del pergamenthåndskrifter, bl. a. Olav den Heliges saga, Nials saga og flere andre. Det kan derfor ikke undre, at lærde i ind- og udland var interesserede i biblioteket, og Seefeldt gav dem gerne adgang til sine samlinger. I 1653 var der tale om, at biblioteket skulle sælges til den danske konge, men der kom intet ud af forhandlingerne. Desværre, for fem år senere var dets skæbnetime inde. Da den svenske hær i 1658 gik i land på Sjælland havde Corfitz Ulfeldt allerede fået Karl Gustavs tilladelse til at sætte sig i besiddelse af Seefeldts bibliotek. Soldater slæbte bøgerne ned på vogne, som egnens bønder var tilsagt med, og de blev kørt til Ulfeldts gård, Bavelse. Efter freden søgte man at få Ulfeldt til at skænke bøgerne til Sorø Akademi, men forgæves, de blev i stedet ført til hans hus i Malmø. Da han så siden flygtede fra Sverige blev hans bøger konfiskeret, og sendt til Stockholm, hvor de blev indlemmet i det kongelige bibliotek. Imidlertid brændte slottet i 1697 og dermed størsteparten af biblioteket. Seefeldts livsværk var gået tabt, ikke blot for landet, men også for efterverdenen. Enkelte dele var dog før branden blevet udtaget. Nogle bøger var kommet til Uppsala-biblioteket, som brændte i 1702, mens en del håndskrifter vedrørende nordisk historie kom til Antikvitetsarkivet, og de er nu i Kungliga Bibliotekets eller Riksarkivets samlinger⁵.

Endelig var enkelte håndskrifter undgået Ulfeldts opmærksomhed. Vigtigst af disse var et genealogisk-heraldisk værk om den danske adel, skrevet af Seefeldt selv, og som hans bibliotekar „i den svenske fejde

conserverede, hvoraf endnu en part findes i hs. kgl. Mai. bibliotheca og vaabenbogen hos hr. ober-secretario Erich Krage, som er et ganske alfabet over et ris papir“. Peder Syv omtaler denne Seefeldtske „vaa-benbog i adskillige parter, illumineret og afridset af en contrafeyer, som han til den ende havde holdt i nogle år, efter adskillige vaabener og mærker, som fandtes i kirker, paa stener over herreporte eller andensteds. Derhos var tegnet, hvad godt enhver af den familie havde gjort mod riget, kirken, klostre, skoler og hospitaler med fundatser hos. Et værk af stor curiositet og judicio, som endog kunne give stor oplysning i den gejstlige historie, thi han havde baade midler og forstand at sanke saadant med, hvilke begge fattes de fleste“. Det tilføjes endvidere i Klevenfeldts samlinger, at Seefeldts original endnu 1751 forvarede „under stor hemmelighed“ hos gehejmerådinde Krag på Steensballegård⁶.

Af hele denne herlighed syntes der for en menneskealder siden kun at være bevaret et brudstykke af våbenbogen. Dette manuskript, der lå på Det kongelige Bibliotek (Thottske Samling fol. 1107), og som er skrevet med Seefeldts egen hånd, omfatter kun de familier, hvis navne begynder med U og V. Da arkivar William Christensen begyndte sine studier over danske slægte- og våbenbøger, behandlede han imidlertid også et genealogisk-heraldisk værk på Stensballegård forfattet af en frøken Krag. Eller rettere sagt, han behandlede en afskrift af dette værk, foretaget i 1826 af F. Arenstorff⁷. Afskriften omfatter et meget stort antal slægter, hvis navne begynder med bogstaverne A–T, men har slet ingen, hvis navne begynder med U eller V. Dette leder William Christensen ind på den tanke, at Arenstorffs kilde og Seefeldts ovennævnte manuskript oprindeligt har hørt sammen. Efter en skarpsindig analyse kan der konkluderes, at „Frøken Krags værk i alt fald i alt væsentligt slet ikke er et arbejde af hende, men af Jørgen Seefeldt. Og det må derfor i betragtning af denne sidstes ansete navn betegnes som særlig uheldigt, at det i ethvert tilfælde for tiden ikke er offentligheden bekendt, hvorvidt selve det arbejde, som er blevet tillagt frøken Krag, endnu eksisterer, idet man kun kender det i 1826 gjorte uddrag af det. Der frembyder sig nemlig forskellige spørgsmål, som i virkeligheden kun ville kunne besvares med fuld sikkerhed, hvis man kendte kilden for uddraget af 1826⁸. Væsentligst blandt disse spørgsmål er, om Arenstorffs kilde er Seefeldts originale arbejde eller en afskrift heraf,

og hvis der er tale om den første mulighed – hvad William Christensen er tilbøjelig til at tro – da tillige spørgsmålet, om denne original i tidens løb har fået tilføjelser af andre.

Arenstorff betegner selv sin afskrift som et uddrag, men selv om afskriften synes at være foretaget på 8 dage, fylder den dog over 100 store og tæt beskrevne foliosider. Det er altså vanskeligt at bedømme afskriftens værdi, da man ikke ved, hvor meget den har udeladt eller tilføjet, og den hurtighed, hvormed afskrivningen er foretaget, kan have været til skade for arbejdets nøjagtighed. Som nævnt opbevaredes Arenstorffs kilde i 1826 på Stensballegård, men William Christensen fik oplyst, at i de senere år havde værket i hvert fald ikke været til stede på gården, og han tilføjer: „Om det kan være blevet overført til en af de hovedgårde, der i den siden 1826 forløbne tid har haft ejer fælles med Stensballegård, vides ikke“⁹.

Det er bittert, at dette egenhændige værk af Seefeldt, – et værk som fyldte over 1 ris papir, altså omkring ved 1000 sider – der lykkeligt undgik at falde i hænderne på Ulfeldt og derved at blive et offer for slotsbranden i Stockholm, nu kun kendes i en afskrift, hvis værdi vanskeligt kan bedømmes. Blot en part deraf havde været bevaret, kunne man ved sammenligning vurdere Arenstorffs afskrift. Sådanne stillede forholdene sig indtil et heldigt fund på Landsarkivet i Viborg ganske ændrede billedet. Men lad os først følge ejerhistorien til Seefeldts manuskript. Som tidligere nævnt, har det tilhørt oversekretær Erik Krag, og 1751 opbevaredes det hos hans svigerdatter på Stensballegård. Gården arvedes i 1771 af hendes dattersøn baron Jens Juel-Vind og 1776 af hans søn Jens Krag-Juel-Vind-Arenfeldt, der døde 1855. Endnu i hans ejertid lå manuskriptet altså på Stensballegård. Han var gift med Mette Johanne Reedtz, en søster til Niels Juel Reedtz, der ejede det nærliggende Palsgård. Arkivet fra denne gård findes nu i Landsarkivet i Viborg, og heri findes en pakke med den lovende titel: Tegninger af adelige våben og slægtshistoriske forarbejder. Af det brogede indhold er der i denne forbindelse kun grund til at nævnte 64 blade med våbentegninger og genealogiske optegnelser, omfattende slægter, hvis navne begynder med H, O, P, S og T. En sammenligning med Arenstorffs uddrag viser, vi her står overfor hans kilde, og en sammenligning med Seefeldts manuskript i Det kongelige Bibliotek (bogstav U og V) viser, at de to manuskripter hører sammen. Samme papir,

samme type tegninger og samme håndskrift. Der er ingen tvivl om, at Viborg-manuskriptet er en del af Seefeldts originalværk, som tidligere lå på Stensballegård. Vi kan nu endelig bedømme værdien af Arenstorffs uddrag.

Det skulle ikke være nødvendigt at gengive hele Seefeldts text, men nogle prøver af den, sammenstillet med Arenstorffs uddrag, må vist være fyldestgørende.

Seefeldts originaltext

Haaste

H. Niels Harste. Raad a° 1360.

Høgby

Anders Høgby var hertug Christophers drost, siden dømt ob crimen læsæ majestatis.

Høgholt

A° 1375 Peder Høgholt med i Lyby kiercke sig med 12 andre judske herremend att forbinde till att straffue den urett och fortred som geistlige medgiordist, efftersom de mente att misvext och anden ulycke derfor hengte off[uer] landene, fordi att geistlige personer forurettedist.

Høsell

Fru Anne Krabbe vil have att 3 røde bielcker gaa langs ned staaendis rett off[uer] ende i et gul feldt oc paa helmen 2 vesselhorne det ene røtt, dett andet gult. A° 1284 h. Peder Høsell, Danmarkis rigis drost, af kong Eric Menved mistengt for det oprør til herredage i Skielskør aff dem som medvare at drebe kong Eric Glipping och ved s. Hans dags tide der effter bleff fangen henført till Synderborg och der holdet i custodie. Absolon Persen var och af dette vaaben, vide Law Becks vabenbog.

Arenstorffs uddrag

431 Hoegbye

Ey v. Anders Høgbye var hertug Christophers drost, siden dømt for c. l. m.

432 Høgholt

Ey v. 1375 Peder H. med i Lyby kirke sig med 12 andre judske herremænd at forbinde til at straffue den uret og fortred som geist[li]ge med giordist efftersom de mente at misvext oc anden ulykke derfor hengte over landet, fordi at geistlige personer forurettedes.

433 Høsell

V. 141. Fru Ane Krabbe vil have at 3 røde bielker gaae langs ned staaendes ret over ende i et gult feldt oc paa helmen 2 vesselhorn, det ene rødt, det andet gult. 1284 Peder H. r. drost af kong Erik Menved mistænkt for det oprør til herredagen i Skelskør af dem som med vare at dræbe kong Erik Glipping oc ved st. Hans dagstide derefter blev fangen henført til Sønderborg og der holdt in custodius. Absalon Person var oc af dette vaaben, vide Lave Becks vabenbog.

Hoseøl

H. Peder Hoseøl till Brodskou
i Jylland.

434 Hoseøl

Ey v. Peder Hoseøl til Brodskou
i Jylland.

Huit

Det halffue feld blaa oc der i
lilien huid och det andet hal-
ffue feldt huid och der i
roserne røde. Effter Lawe Beckis
vabenbog. Vide supra Huit hos
Huide. A^o 1360 h. Peder Hvit
m[ed] i Kallundborg att forlige
Valdemarum och jyderne och forli-
gelsen at med beseigle. Om Huit
och Huide skall vere it slegt?
H. Hans Huidt iblant de vaben som Lawe
Beck gaff mig.

435 Hvit

V. No. 191. Det halve feld blaa deri
en halv huid lillie, det andet hal-
ve feldt huid deri
3 røde roser efter Lave Beckis
vabenbog. Hvit vide
Hvide. 1360 Peder Hv.
med i Kallundb. at forlige
Valdemar oc jyderne og forli-
gelsen at beseigle.

Hans Hvidt

Holsten

Wulff v. Holsten blant Lawe Beckis
vaben.

von Haffne

Feldet huid. Huerne røde.

Pigh

Fru Anne Krabbe kaller disse pricker
stierner. Blant Sophie Sandbergs 16 aner.
1377 H. Ebbe Pigh droning Margaretæ
raad, førte dette vaben. 1396. Svend och
Bent Pigh med at udlade kong Albrecht
aff sin custodie i droing Mar-
gartæ (!) tid och med at love for hende
i det fordrag med stederne och de
mechlenborgere oprettit. 1475 Boe
Pigh, erkedegn i Lund.

604 Pigh.

V. Huidt feldt deri en sort piil
og paa hver side af pilen 3 gan-
ge 3 gule kugler, paa hjelmen
en sort piil, enten alene eller
mellem to hvide vesselhorn.

Blandt Sophie Sandbergs 16 ahner.
1377 Ebbe P.

raad førte dette vaben. Svend og
Bent P. med at udelade kong Albert
af fængsel.

Boe P. erkedegn
i Lund 1475.

Disse udvalg turde være tilstrækkeligt repræsentative til, at man kan foretage en vurdering af Arenstorffs afskrift. Det ses strax, at der

er tale om meget få tilføjelser til originalteksten. Iøjnefaldende er, at Arenstorff har lavet en fortløbende nummerering af slægterne, og desuden har han efter hvert slægtsnavn skrevet enten v., ey v. eller v. no. De to først betegnelse oplyser, om Seefeldts manuskript ved den pågældende slægt har en tegning af dens våben eller ej. Den sidste oplysning henviser til de numre, som afbildningerne i det gamle adelslexikon har. Afskriften er ikke forsynet med tegninger. Af øvrige tilføjelser er der her kun tale om to, nemlig en udvidelse af våbenskrivelsen under slægten Huit og en ny våbenbeskrivelse ved slægten Pigh. I intet af disse tilfælde giver afskriften imidlertid flere oplysninger end originalen, eftersom denne gengiver de to våbener i overensstemmelse med afskriftens tilføjelser. Man må altså konkludere, at Arenstorffs tekst i ingen væsentlig henseende går ud over sit forlæg, og da dette er Seefeldts eget manuskript uden senere tilføjelser giver afskriften – i henseende til hvad den faktisk meddeler – et troværdigt billede af originalen.

Afskriften betegner sig imidlertid selv som et uddrag, men hvad udelader den? Først og fremmest er notater om hele slægter udgået. I den foregående opstilling drejer det sig således om: Haaste, Holsten og v. Haffne. Der kan desuden nævnes følgende eksempler, som findes hos Seefeldt, men mangler i afskriften:

Pumog. H. Herman Pumog var paa Jacob Porsis parti.

Pors, vide Skadeland. Claus Pors, Hans Pors, Eric Pors til Kastrup. Peitersen eller v. Ditten.

Platow. Adam Platow.

Sweijen. It huid svin staaendis i it sort feld, iblant de vaben

Lawe Beck gaff mig. Hynsæ Meyen von Sweyn.

Ingen af udeladelserne er særlig store i omfang, og indholdet er i de fleste tilfælde våbenbeskrivelser og kortfattede, i reglen ret intetsigende, oplysninger om personer. Den eneste undtagelse synes at være, at afskriften under slægten Trolle har udeladt en lidt længere oplysning om Herluf Trolles mageskifte med Frederik 2. Blandt det udeladte er således verset:

Friderich en første mild oc from
giorde saaledis dette bytte
at Hillerødsholm til cronen kom
och Herlof til Skou closter flytte.

– Måske har Arenstorff ment, at denne begivenhed var tilstrækkelig kendt. De øvrige udeladelser indskrænker sig gennemgående til, at slægtsnavne forkortes til et bogstav, enkelte ord og stednavne forkortes, men af reale oplysninger er det overmåde få, der mangler i afskriften. Arenstorff har i alt væsentlig fulgt sin kilde – om ikke bogstav for bogstav – så dog ord for ord, og det synes at være meget sjældent, at han har læst forkert eller misforstået. Når endelig størsteparten af Seefeldts værk skulle gå tabt, kunne vi dårligt få en bedre og pålideligere afskrift end den foreliggende. Ganske vist er der et tilsyneladende misforhold mellem originalens omfang, ca. 1000 sider, og afskriftens godt 100 sider. Sagen er imidlertid, at mens afskriftens sider alle er tæt beskrevne, rummer originalen adskillige blanke sider, og mange sider har kun en våbentegning og nogle få sætninger. Viborgmanuskriptet indeholder, som nævnt, optegnelser om slægter, hvis navne begynder med H, O, P, S og T, og 3 af disse afsnit er kun rudimentært bevaret. Det bevarede skulle således i omfang svare til omtrent en ottendedel af den oprindelige text, altså ca. 125 sider, og som tidligere anført fylder det 128 sider. Man kunne næppe vente bedre overensstemmelse.

Der findes imidlertid endnu nogle håndskrifter, der direkte eller indirekte har Seefeldt som kilde, og der vil derfor være grund til flygtigt at berøre dem her. I den tidligere citerede samtidige oplysning om Seefeldts værk hedder det, at en part af det findes i kongens bibliotek og våbenbogen hos Erik Krag. Man må altså, hvad man vist ikke altid har gjort, gøre sig klart, at der er tale om to arbejder fra Seefeldts hånd. På Det kongelige Bibliotek findes et manuskript (Thottske Saml. 4to 1890), som på første blad bærer påskriften: „Ex autographo B. Georgii Seefeldii exscriptum J. W. 1717“. Der findes heri oplysninger om de familier, hvis navne begynder med K – W, og disse oplysninger er nært beslægtet med Viborgmanuskriptets. I forhold hertil findes der dog både mangler og tilføjelser, så der kan næppe være tvivl om, at det ikke har haft Viborgmanuskriptet som kilde, men at det derimod er skrevet ud efter den anden del af Seefeldts værk, hvoraf en part siden tilhørte kongen.

Noget tilsvarende gælder texten til nogle tegnede våbener, som findes på Rigsarkivet (Genealogisk-heraldisk Selskab, Gener. fol. 33 B, nr. 77). Denne text har undertiden verbal overensstemmelse med Viborgtex-

ten, men har både udeladelser og tilføjelser. Også her er det formentlig den anden del af Seefeldts arbejde, der har været forlæg.

Et anonymt håndskrift i Ny kongelig Samling (4to 1283) har oplysninger om slægterne D, E, F og G. Det kan altså ikke sammenlignes med den bevarede del af Seefeldts originaltext, kun med Arenstorffs afskrift. Stikprøver viser en næsten fuldstændig overensstemmelse, dog har anonymen optegnelser om slægter, der mangler hos Arenstorff. Der synes dog i alle disse tilfælde at være tale om slægter, der er behandlet yderst summarisk. Som det tidligere er vist, er det netop sådanne slægter, som Arenstorff helt har udeladt, og det kan derfor næppe være for dristigt at slutte, at anonymen er skrevet af efter den del af Seefeldts værk, som siden tilhørte Erik Krag.

Endelig har også Peder Resen kendt og benyttet Seefeldts arbejde¹⁰, ja i sin *Descriptio Samsøæ*¹¹ henviser han endog til Seefeldts *Theatrum nobilitatis Danicæ* som kilde for en del oplysninger om slægten Pors. Af Resens nu tabte „Danske adelige familiers historie“ findes bevaret to afskrifter (Gl. kgl. Saml. fol. 1086 og Thottske Saml. fol. 1071), der for store parters vedkommende følger Viborg-manuskriptet ordret. Afskrifterne har dog også tilføjelser, men da de jo kan stamme fra Resens hånd, kan man ikke på dette grundlag afgøre, hvilket af Seefeldts værker, der har været Resens kilde. Hans citat i *Descriptio Samsøæ* synes imidlertid taget fra Viborg-manuskriptet, men det udelukker selvfølgelig ikke, at han også har kendt resten af originalen.

Det er ikke her stedet at give en realkommentar til Seefeldts text med angivelse af, hvor dens oplysninger er primære, og hvor de er sekundære. Et par eksempler kan dog belyse manuskriptets værdi. Flere steder anfører Seefeldt selv kilden for sine oplysninger, således påberåber han sig Otte Krags bog, Jacob Ulfeldts aner, som Oluf Brockenhuus lånte mig, Bertel Knudsen, fru Anne Krabbe, Lave Becks våbenbog, de våbener som findes i Helliggejsts kirke i Aarhus og Siebmachers våbenbog. Endelig nævnes Huitfeldt nogle få gange. Denne synes dog at have været en af hans hovedkilder. Flere gange, hvor man får en glædelig fornemmelse af, at Seefeldt bygger på et originalbrev eller diplom, viser et opslag i Huitfeldt, at det er denne, der er hans kilde. Store dele af Seefeldts værk kan således udskilles som sekundære og værdiløse, men en nøjere gennemgang af hele manuskriptet vil næppe vise sig at være omsonst.

I Danske Atlas¹² fortæller Pontoppidan, at der i Alsted sogn på Mors har ligget et slot „kaldet Alstedvold, som kong Erik af Pomern skienkede Peder Pykstrud, men blev brændt af Henrik Skarpenberg, som derover forbrød sit gods til kronen“. Man har hidtil ikke kendt Pontoppidans kilde, men man kan nu se, at den anførte historie stammer fra Seefeldt (optegnelserne om slægten Skarpenberg). Da man ikke kender navnet Pykestrud fra andre kilder¹³, har det sin interesse, at Seefeldt under Pykestrud har følgende oplysning: „A^o 1359 h. Peder P. af Alstevold i Norge, befallingsmand paa Ørum slott i Thy nafnkundig.“ Med hensyn til tids- og stedfæstelse er der altså her en uoverensstemmelse hos Seefeldt, men når man hidtil ikke har kunnet finde Peder Pykestrud i danske kilder, kunne ordene „Alstedvold i Norge“ måske give anledning til, at man søgte andetsteds.

En anden oplysning hos Seefeldt fører midt ind i debatten om kong Valdemars jordebog. I sine studier over jordebogen kom Johannes Steenstrup også ind på spørgsmålet om dens oprindelse og første ejer. Han tog sit udgangspunkt i et vers i jordebogen: *Fortis es athleta duro certamine gaude*. I sin søger efter en stormand, der havde berøring med kongehus og administration, fandt han i Absalons genealogi i *Scriptores*: Atlet, en søn af Cecilie og grev Niels af Halland, Valdemar Sejrs sønnesøn. Atlets tilknytning til Halland, hvorom jordebogen har særlig mange oplysninger, bestyrkede Steenstrups teori om, at han havde fundet jordebogens ejer, og han fandt det ikke „urimeligt at antage“, at Atlet havde haft det nævnte vers til valgsprog „og derfor har skrevet det et sted i den ham tilhørende bog“¹⁴. Nu er der flere grunde til, at denne teori er særdeles mistænkelig, og den er manet fuldstændig i jorden af Svend Aakjær, der påviser, at det latinske vers, der var Steenstrups udgangspunkt, er et velkendt kalendervers, der er lavet, for at man bedre skulle kunne huske, hvorledes visse gyldental skifter plads i visse måneder, når der er skudår. Ordenes begyndelsesbogstaver angiver således dagbogstaver o. s. v. „Atleten“ rummer altså ingen hentydning til grev Niels' søn¹⁵. Endnu en grund til afvisning af Steenstrups teori kunne man have fundet hos Seefeldt. Under slægten Pors omtaler han grev Niels Pors af Halland (han forveksler her Pors og den hallandske greveslægt) gift med Cecilie, og han opregner deres børn, hvis navne omtrent er identiske med navnene på de børn, som Steenstrup forsyner grev Niels med. Der er dog en forskel, idet Seefeldt ikke

har nogen Atlet, men derimod en datter Alhed. Den unge mand har altså ikke blot mistet jordebogen, men også sin identitet, idet han er blevet til en pige ved navn Adelheid¹⁶.

Medens Seefeldt således berøver os kongeætlingen Atlet, forsyner han til gengæld en erkedegne med nogle extra leveår. Under slægten Pigh skriver han nemlig: 1475, Boe P. erkedegne i Lund. Boe Pigh kendes ellers senest fra et brev af 29. januar 1468¹⁷, og han omtales som død i et brev, der stammer fra 1470'erne – årstallet kan ikke bestemmes nærmere¹⁸. Dette brev kan altså nu bestemmes lidt nøjere, nemlig til årene 1475–79. Man fristes til at tro, at Seefeldt her har haft et senere tabt dokument som kilde, og det må i hvert fald være tilfældet, når han et andet sted skriver: „1412. Jonas Paag af vaben, med til Salling herritz ting at udgive it tingsvidne Horne mølledam anrørendis, som Otthe Kremstrup tilfulde.“

Denne Jonas Paag kendes også fra et andet tingsvidne udstedt på Sallinge herredsting 1418¹⁹, og det er vel den samme, der optræder i 1435²⁰. I disse to dokumenter omtales han blot som henholdsvis Pagh og Paagh. Otte Kremstorp kendes ellers blot fra et fynsk dokument fra 1402²¹, og ejerforholdet til Horne mølle synes man ikke tidligere at have vidst noget om for denne periodes vedkommende.

Disse eksempler skulle vise, at det godt kan lønne sig at gå i lag med Seefeldts „våbenbog“, men de skulle også vise, at det bestemt ikke ville være uden betydning, om William Christensens studier over adelige slægtebøger blev fortsat. Der er behov for en tilbunds gående undersøgelse af det indbyrdes slægtsskabsforhold mellem disse manuskripter, en sontring mellem primært og sekundært, og en fremdragning af den virkeligt værdifulde kerne i dette store materiale. En væsentlig del af dansk adelsgenealogi hviler på slægtebøgernes oplysninger, og godshistorikeren bygger i høj grad på adelsstamtavlerne, når han skildrer ejerforholdet til dansk jord i ældre perioder. Det ville derfor være godt, om man fik ryddet grunden, så man vidste, hvad man turde bygge på.

Omkring de nørrejske kirkebøger

Af Paul G. Ørberg

Kirkebøgerne danner i flere henseender hjertet i de danske landsarkivers samlinger. I brugsstatistikken for læsesalene indtager de en helt dominerende plads, fordi de nu engang er slægtsforskningens vigtigste materiale, og det er da også *via* kirkebøgerne, at de fleste andre arkivalier bliver benyttet. De rummer, som bekendt, foruden det personalhistoriske, et rigt kulturhistorisk stof og ikke mindst et uvurderligt demografisk kildemateriale, som hidtil langt fra er udnyttet tilbunds.

De afgørende vendepunkter i kirkebøgernes historie er – for Jyllands vedkommende – Christian 4.s missive til bisperne 17. maj 1646, som gjorde kirkebøger (over fødte, viede og døde) obligatoriske, og Frederik 6.s reskript 11. december 1812, som dels systematiserede kirkebøgerne, dels af sikkerhedsgrunde gennemførte en dobbeltføring med en enslydende hovedministerialbog og kontraministerialbog.

Imidlertid er kirkebøger ældre end 1646 ikke noget ukendt, selv om Nørrejylland her ikke kan måle sig med Sønderjylland, hvor man har bevaret kirkebøger fra 5 sogne fra 1500-tallet (den ældste fra 1573, Hjordkær, Rise herred). I Nørrejylland er de ældste fra begyndelsen af 1600-tallet. Dette er dog kun, som man kunne vente det, idet kirkebøgerne i Danmark er begyndt under påvirkning syd fra, fra det reformatoriske Tyskland, så at Sønderjylland også i denne henseende har dannet bro mellem Tyskland og landet nord for Kongeåen.

De nørrejske kirkebøger fra tiden før 1646 vil her blive opstillet i en gruppe for sig. Gruppe 2 omfatter kirkebøger fra missivets udsendelsesår og gruppe 3 bøger fra tidsrummet 1647–57¹. Grupperne 2 og 3 må stort set betragtes som en enhed, idet man naturligvis ikke kan forvente, at det kongelige missive er blevet punktligt efterlevet². Det vil altså sige, at kirkebøger, der tager deres begyndelse i 1650'erne, i de fleste tilfælde kan regnes for vedkommende sogns ældste egentlige kirkebog. Det samme tør man derimod ikke sige om kirkebøger, der begynder efter 1659/60. Imellem ligger svenskekrigene 1657–60, og de

har, som det senere vil blive belyst, sat sig dybe spor med hensyn til beholdningen af kirkebøger³.

1. Kirkebøger før 1646 (31 sogne)

1611	– Nordby, Fanø	(o. 1669)	
1616	– Sabro, Sabro herred	(1646)	}
1620	– Fårup – –	(1646)	
1620	– Lading – –	(1646)	}
	Elsted, V. Lisbjerg h.	(efter 1685)	
	Skødstrup, Ø. Lisbjerg h.	(efter 1685)	}
1623	– *Ribe domsogn		
1626	– *Ålborg Budolfi sogn		
	Sønderho, Fanø	(1753?)	
1631	– Favsing, Sønderhald h.	(1645)	}
	Avning – –	(1645)	
1635	– Kolding	(1646)	}
1636	– Idum, Ulvborg h.	(1640?)	
1637	– *Billum, V. Horne h.		}
	*Janderup, – –		
1638	– *Øster Snede, Nørvang h.		
1640	– *Hedensted, Hatting h.		
	Jerne, Skads h.	(o. 1700)	
	*Lemvig		}
	*Nørlem, Skodborg h.		
	Kollerup, V. Han h.	(1646)	}
1641	– *Kallerup, Hundborg h.		
	*Skjoldborg, – –		}
1642	– *Helgenæs, Mols h.		
	*Mårslet, Ning h.		
	Skræm, Ø. Han h.	(1646)	}
1643	– *Skern, Middelsom h.		
	*Vester Velling, Middelsom h.		}
1644	– *Vester Assels, Mors sdr. h.		
	*Øster Assels, – –		}
1645	– Vejlbj, Dyrs sdr. h.	(1646)	

De vedføjede klammer markerer anneksforhold. Da adskillige af de 31 sogne er anneks sogne, og kirkebøgerne i nogle tilfælde er fælles for hovedsogn og anneks sogn, bliver der i virkeligheden kun tale om i alt 26 bøger. Originale kirkebøger er mærkede med en stjerne. Ved de øvrige, som altså er afskrifter af ældre, forsvundne bøger, er i paranthes anført året, hvori de er anlagt.

Den ældste originale kirkebog er fra Ribe, påbegyndt 1623 af sognepræsten Søren Andersen Vedel, søn af Anders Sørensen Vedel, men alene som en døbebog. I betragtning af dåbens helt centrale betydning for den lutherske præst kunne man blandt de ældste kirkebøger måske have ventet at finde adskillige af sådanne „rene“ døbebøger, men i virkeligheden er det en sjældenhed. Den ældste kirkebog i øvrigt er for Nordby på Fanø fra 1611⁵.

2. Kirkebøger fra 1646 (35 sogne)

Agger, Revs h.	Helligsø, Revs h.	Sim, Helligum h.
Alsted, Mors n. h.	Helligum, Dronninglund h.	Stadil, Hind h.
Alstrup, Hvetbo h.	Hjermeslev, Hvetbo h.	Torup, Helligum h.
Bjergby, Mors n. h.	Hoed, Dyrs sdr. h.	Tømmerby, Vester Han h.
Blenstrup, Helligum h.	Homå, Dyrs sdr. h.	Vejby, Børglum h.
Børglum, Børglum h.	Ingstrup, Hvetbo h.	Vesterø, Læsø.
Dragstrup, Mors n. h.	Jetsmark, Hvetbo h.	Vind, Ulvborg h.
Elsø, Mors sdr. h.	Lødderup, Mors sdr. h.	Vinding, Ulvborg h.
Estvad, Ginding h.	Næsbjerg, Skads h.	Øse, Skads h.
Furreby, Børglum h.	Råbjerg, Horns h.	Ålsø, Dyrs sdr. h.
Gettrup, Revs. h.	Rønbjerg, Ginding h.	Års, Års h.
Hellevad, Dronninglund h.	Saltum, Hvetbo h.	

3. Kirkebøger 1647–57 (42 sogne)

Borbjerg, Hjerm h.	1647	Nøvling, Fleskum h.	1648
Engum, Hatting h.	1647	Odder, Hads h.	1655
Fovlum, Gislum h.	1648	Randers Sct. Mortens sogn	1656
Galtrup, Mors n. h.	1648	Ryde, Ginding h.	1650
Gerrild, Dyrs n. h.	1657	Rær, Hillerslev h.	1650
Grimstrup, Skads h.	1655	Skagen	1647
Gunderup, Fleskum h.	1648	Skallerup, Mors n. h.	1647
Hansted, Hillerslev h.	1650	Skærum, Horns h.	1654
Harring, Hassing h.	1648	Stagstrup, Hassing h.	1648
Hammer, Kær h.	1657	Stenum, Børglum h.	1654
Havbro, Års h.	1651	Tilsted, Hundborg h.	1649
Heltborg, Revs h.	1648	Thisted	1649
Hemmed, Dyrs n. h.	1657	Tolne, Horns h.	1653
Hune, Hvetbo h.	1651	Tolstrup, Børglum h.	1654
Hørning, Sønderhald h.	1650	Tranders, Sdr., Fleskum h.	1653
Lild, V. Han h.	1647	Ullis, Gislum h.	1648
Nørhå, Hundborg h.	1651	Viborg sdr. sogn	1656
Nørholm, Hornum h.	1650	Vigsø, Hilleslev h.	1650

Vinding, Holmans h.	1651	Årre, Skads herred.....	1655
Visby, Hassing h.	1648	Årslev, Sønderhald h.	1650
Øland, Ø. Han h.	1649	Åsted, Horns h.	1654

Alle kirkebøger fra før 1646 må betragtes som en slags private noteringsbøger for præsten (eller degnen). Det fremgår af adskillige kirkebøger, at præster efter missivets udsendelse i 1646 har kasseret deres hidtidige bog og taget en ny, egentlig kirkebog i brug⁶. De har derefter begyndt med at afskrive deres tidligere notater, som i mange tilfælde netop viser sig at gå så langt tilbage i tid, som den pågældende præst har været i embedet. Karakteristisk er et notat som dette: „men derfor uden har jeg også i samme bog nedskrevet, hvad jeg derom har for mig selv annoteret fra Anno 1619, da jeg kom til ministerium, og til den nærværende tid“⁷. Kun i sjældne tilfælde rækker kirkebogstilsførslerne længere tilbage, således den førnævnte kirkebog for Nordby og kirkebogen for Ålborg, Budolfi sogn, som er anlagt 1626 af Niels Poulsen Schandorph, der var præst 1626–35. Denne omstændighed kunne føre til den antagelse, at en del præster længere tilbage i tiden har haft noteringsbøger af kirkebogligt præg, men at netop deres rent private karakter har været medvirkende til, at de er forsvundet.

For mange bøger i den første gruppe gælder det dog, at man som en selvfølge har fortsat den bog, man var begyndt at føre allerede før kongens ordre forelå. Missivet forlanger alene, at dag og dato anføres på „hvor mange udi deres sogne fødes, hvo dertil faddere står, og hvor mange årlig tilsammen vies og dør“, men udover at pålægge biskopperne ansvaret for reformens gennemførelse undlader det ganske at tage stilling til den praktiske og økonomiske side af sagen. Følgen var, at kirkebøgerne blev tilvejebragt på forskellig måde og fik et overordentlig forskelligartet udseende. Kun meget sjældent figurerer anskaffelse af kirkebog som en post på kirkeregnskaberne, som i stort tal er bevaret fra 1646; derimod hænder det ret ofte, at en præst udtrykkelig noterer, at bogen er anskaffet på hans egen bekostning, og man kan gå ud fra, at mange præster har været nødt til at tage udgiften på deres egen kappe, et forhold, som ikke har virket højnende på bøgernes kvalitet, og som vel også har ansvaret for adskillige huller i kirkebogsrækkerne. Det almindeligste har dog sikkert været, at byrden kom til at påhvile kirkeejeren⁸.

Oversigt over bevarede kirkebøger og tingbøger
fra før 1657.

Indtil året 1657 er der bevaret kirkebøger – originale eller i afskrift – for 97 sogne fordelt over 36 herreder, hvortil kommer Fanø og Læsø samt de 8 købstæder Skagen, Thisted, Ålborg, Randers, Lemvig, Viborg, Kolding og Ribe, i alt 108 sogne. Umiddelbart kunne det se ud som en ret jævn fordeling, men ser man nøjere til, viser det sig slet ikke at være tilfældet. Fra visse egne er der bevaret særlig mange gamle kirkebøger, specielt gælder det Nordjylland, til en vis grad også dele af

Vestjylland og Djursland (med Sønderhald herred), mens andre egne slet ikke er repræsenteret, særlig drejer det sig om de midtjyske, og de sydligste og sydøstlige egne. Hele rækken af herreder langs Nørrejyllands gamle grænse er uden kirkebøger: Gørding, Malt, Andst, Brusk og Elbo. Holmans herred møder med en, mens videre nordpå kirkebøger mangler fra Jerlev, Slaugs og Tørrild herreder. Det store Nørvang herred har en enkelt og Hatting herred to, mens der ingen findes fra Bjerge, Nim og Voer, Tyrsting og Vrads herreder. Af de 108 sogne med kirkebøger fra før 1657 ligger ikke mindre end de 48 nord for Limfjorden og på Mors. En sammenligning med de bevarede tingbøger er i denne forbindelse nærliggende. Fra Hjørring, Thisted og Ålborg amter begynder tingbøgerne gennemgående omkring 1630, mens man fra Viborg, Randers, Århus, Vejle og Ringkøbing amter sjældent har tingbøger ældre end 1660⁹. I store træk er det de samme egne i Jylland, der har bevaret mange gamle tingbøger og kirkebøger.

Forholdet er ganske klart – det er de områder, der slap billigst fra svenskekrigenes trængsler, der møder med flest kirkebøger¹⁰. Der er heller ingen mangel på vidnesbyrd om, hvor overordentlig hårdt krig, besættelse og pest gik ud over præster og præstegårde. Hvor præsterne i det hele taget slap fra katastrofen med livet i behold, meldes der gang på gang om nedbrændte, ødelagte eller fuldstændig udplyndrede præstegårde¹¹. Er kirkebogen da ikke brændt sammen med præstegården eller gået tabt under præstens flugt, er det højst tænkeligt, at den er blevet røvet. En sådan ny bog med kun forholdsvis få beskrevne sider har haft en ikke helt ringe værdi¹².

Betragter man de bevarede kirkebøger fra 1600-tallet under ét (1611–1699), viser det sig, at der er bevaret kirkebøger – i mere eller mindre fuldstændig stand – fra 460 sogne af i alt ca. 900 sogne eller kirkebogsførende institutioner. Går man den anden vej og spørger, fra hvor mange sogne man helt savner kirkebogstilførsler før 1815, drejer det sig kun om godt 30. I og for sig er det vel et overraskende lavt tal, men på den anden side er der en overflod af huller, mangler og defekter i de enkelte sognes kirkebøger. Nogle få tal vil illustrere dette. Fuldstændige kirkebøger fra 1646 eller før, d. v. s. med fødte, viede, døde og konfirmerede (fra 1736/40) eksisterer kun for fire sogne. Ser man bort fra konfirmerede, kommer tallet op på 15, og nøjes man endelig med fuldstændige lister over fødte, når man op på 30 sogne¹³.

De mange regulære huller i de ældre kirkebogsrækker skyldes sikkert først og fremmest ildebrande i de gamle stråtede præstegårde. Præsterne er da også blevet beskyldt for ofte at have ladet deres kirkebøger i stikken under brand¹⁴. Går man imidlertid oplysningerne om præstegårdsbrande efter, kan man konstatere, at i de fleste tilfælde, hvor en præstegård er gået op i luer, har man sørget for at redde kirkebøgerne¹⁵.

Andre mangler og skader skyldes dog naturligvis enten præsternes skødesløshed eller elendige opbevaringsforhold i fugtige huse, og vanskeligt er det heller ikke at påvise grove forsømmelser ved selve kirkebogsføringen rækkende ud til en fuldstændig tilsidesættelse af pligten til at føre kirkebog¹⁶. Men man bør i denne forbindelse ikke glemme, hvor store mangler administrationsapparatet i almindelighed var behæftet med i 16–1700-tallet med megen slendrian og mange uduelige embedsmænd. Der kan også her drages en sammenligning med tingbøgerne og justitsprotokollerne, der blev påbudt ved den Dronningborgske reces 1551; ikke desto mindre er der kun bevaret en enkelt herredstingbog fra 1500-tallet (Børglum 1576–), og hullerne i tingbogsrækkerne er næppe færre eller mindre end i kirkebogsrækkerne¹⁷.

Fromhed styrker rigerne

Kirkebogsforordningen af 20. maj 1645 og dens baggrund

Af *Troels Dahlerup*

I

„Som bekendt var det Christian den fjerde, der i sin høje alder (1646) beordrede, at alle præsterne skulde føre kirkebøger“ skrev den ikke mindst for sit store arbejde med de danske kirkebøger fortjente Sig. Nygård¹. Skønt dette udsagn formelt set er forholdsvis korrekt, repræsenterer det dog i virkeligheden kilden til en fortsat række af misforståelser og unøjagtigheder, som når selveste Kirkeministeriets departementschef O. Damkier i 1922 kunne påstå, at kirkebøger „blev første Gang anordnede i Danmark og i Norge ved en Frd. 17/5 1646² (Udhævelserne er mine).

Ganske vist var Nygård opmærksom på, at der jo gives adskillige danske kirkebøger, som er ældre end den kongelige forordning, og i indledningen til „Danmarks Kirkebøger“³ tilføjede han derfor efter omtale af *begge* de kongelige kirkebogsforordninger af 1645 og 1646: „men allerede tidligere havde flere af dem (∴ Præster og Degne) af egen Drift eller *paa Opfordring* af Stedets Biskop begyndt at føre Kirkebøger“, i hvilken forbindelse han anfører, at Sjællands biskop på landemode 1641 *opfordrede* præsterne til at føre dåbsprotokoller. Derimod er Poul Bagge klar over, at et landemodemonitum indeholder noget mere end „en opfordring“; men det er vel trods alt den gamle opfattelse, der stikker frem, når han efter at have omtalt, at Sjællands biskop 1641 *pålagde* stiftets præster at føre kirkebog, fortsætter med, at „ved kongebreve 1645–46 blev pligten *officielt* fastslået“⁴.

Spørgsmålet om protokollering af ministerialia og ikke mindst om en sådan skiks ælde har ofte være genstand for behandling; men desværre har diskussionen gerne lidt under indblanding af et konfessionelt element, om hvorvidt det ene eller andet kirkesamfund har gjort sig særlig fortjent med hensyn til at fremme kirkebogsføringen⁵. Fornylig har en katolsk forsker Heinrich Börsting⁶ søgt at slå bro fra oldtidens

dåbsmatrikler til senmiddelalderens især i Sydeuropa bevarede ældste kirkebøger. Men selv om der unægtelig er meget, som tyder på, at man dér i princippet aldrig helt havde opgivet tanken om en registrering af præstens vigtigste embedshandlinger, herunder først og fremmest af dåb⁷, synes i praksis kirkebogsføringens udbredelse i nok så høj grad at følge den almindelige senmiddelalderlige kulturudvikling, som i stadig stigende grad betjente sig af *skriftlighed*. Det er næppe noget tilfælde, at de ældste kendte kirkebøger ganske overvejende stammer fra Sydfrankrig og Italien⁸; efterhånden udbredes de til de højest civiliserede nabolande, og omsider når de via Tyskland først hertugdømmerne og siden Danmark og Norge⁹.

Ganske vist skal der have eksisteret en forlængst tabt dåbsprotokol fra landsognet Buch Nord for Berlin allerede fra 1498¹⁰; men nordligere vidnesbyrd kendes i hvert fald ikke. Og når et synodalmonitum af 1492, gentaget 1519, fra bispedømmet Schwerin umiddelbart syd for det danske riges grænser giver regler for registrering af døbte, drejer sagen sig her fortrinsvis om kontrol med *fadderne* af hensyn til „det åndelige slægtskab“, og formen har næppe været virkelig bogføring, men snarere løse sedler bestemt til opslag i kirken¹¹. De „kirkebøger“, som nu og da omtales i senmiddelalderlige danske kilder, vil – når kontrolmulighed overhovedet foreligger – altid vise sig at være bøger over kirkens adkomstbreve, regnskaber eller eventuelt liturgiske bøger¹².

Intet tyder på, at ministerialbogsføring i Danmark har rødder bag om reformationen; tværtimod har vi et indirekte vidnesbyrd om det modsatte i en bevaret original „dåbsattest“ fra 1511, et sognevidne af St. Jørgensbjerg sogn, i hvilket sognepræsten med to sognemænd vidnede, at NN var født i en navngiven gård og siden af præsten selv døbt i sognets kirke¹³. Her er der ikke så meget som en antydning af, at vidnerne hukommelse styrkedes af nogen „protokol“. Formen er det klassiske danske tingsvidnes, og anden art „attestvæsen“ toges vel næppe heller for gyldig ved de hjemlige verdslige domstole.

Først på reformationstiden – om end uden påviselig sammenhæng med den religiøse udvikling – dukker ministerialbogsførgsmålet atter op i nærheden af rigets grænser, idet bispem af Hildesheim 1539 forlangte dåbsregistrering gennemført, utvivlsomt stadig fortrinsvis af hensyn til fadderens „åndelige slægtskab“¹⁴. Tilsvarende påbud optoges følgelig hverken i den danske eller den slesvig-holstenske kirkeordinans.

Men kort efter mærkes den almindelige europæiske udvikling også her i Norden, idet den ældste bevarede slesvigske kirkebog, for Flensborg Mariakirke, begynder 1558. I 1573 og 1574 kommer de første nord-slesvigske kirkebøger for Hjordkær og Aastrup og i 1578 den ældste holstenske for Grossenbrode¹⁵.

På denne tid var man dog også i kongeriget så småt begyndt at efterligne det sydlige udland. Ganske vist begynder den ældste her bevarede kirkebog (fra Nordby på Fanø) først i 1611; men i *Perlestikkerbogen* fra Nakskov¹⁶ har vi et utvivlsomt karakteristisk eksempel på overgangstidens gejstlige privatarbejder, der foruden at indeholde en bykrønike 1564–1626 samt sognepræstens regnskaber over tiende, præstepenge m. m. også er „ministerialbog“ 1617–26. Nok så vigtige synes her sportelanmærkningerne at være, og man får indtryk af, at ikke få af de ældste kirkebøger har udviklet sig af præstens regnskaber over, hvad han har oppebåret for de konkrete kirkelige handlinger¹⁷. I denne forbindelse er Perlestikkerbogens interessanteste oplysning dog den, at præsten meddeler at have fået ideen til bl. a. denne registrering af ministerialia fra den gamle (nu tabte) bog, som sognepræsten 1572–90 havde ført¹⁸, dvs. at vi med rimelighed kan antage, at kirkebogsføring i Danmark under én eller anden form kan føres tilbage til 16. århundrede.

Det er dog først med det 17. århundrede, at bevarede kirkebøger dukker op herhjemme, og allerede kort efter århundredets begyndelse møder vi myndighedernes interesse for sagen. Medens den gottorpske hertug allerede 1587 (og atter 1612) havde forordnet om ministerialias protokollering¹⁹, er det i Danmark de kirkelige autoriteter, som først viser dette spørgsmål opmærksomhed, idet Fyns biskop *Hans Knudsen Vejle* på landemode 1607 påbød sine præster at registrere dåb, vielser og begravelser²⁰.

Af Hans Knudsen Vejles bestræbelser er vist intet spor tilbage; men det er uægtelig af interesse, at vi her finder et punkt, hvor han var i fuld overensstemmelse med sin store antagonist *Hans Poulsen Resen*. Da denne 1615 var blevet Sjællands biskop, indledte han – efter først have fjernet sine kirkelige modstandere, herunder Fynsbispen – et stortilet kirkeligt reformarbejde. Således reorganiserede han 1618 med regeringens hjælp landemoderne, og i 1620 udstedte han på sommersynoden i Roskilde et monitum, hvis § 5 pålagde Sjællands stifts præster at

indskrive navnene på de døbte i særlige kirkebøger, *ut nomina eorum qui baptizantur, inscribantur certis libris ecclesiarum*²¹, og ikke mindst fortsættelsen er væsentlig, idet der henvistes til: således som det vedvarende gjordes af degnene i København, *sicut sit Hafniæ a diaconis perpetuo*²².

De store brande har ryddet godt op i de københavnske kirkers arkiver; men endnu har vi dog Bremerholms kirkebog i behold fra sognets oprettelse 1617, hvorved vi dels konstaterer, at der virkelig gaves københavnske ministerialbøger *inden* Resens påbud (om end her ført af sognepræsten), dels erfarer, at man ikke nøjedes med dåbslister, men også optegnede trolovelser og vielser. Det er vel ligefrem som en konsekvens af det biskoppelige synodalmonitum, at Sorterup-Ottestrup kirkebog tager sin begyndelse netop med 1620, og heller ikke her tør vi tage landemodeanordningen for bogstaveligt, da præsten registrede såvel dåb som vielser, begravelser o. m. a.

Allerede 1623 gentog sommersynoden i Roskilde dette monitum²³ nu under henvisning til en så gammel kirkelig autoritet som areopagiten Dionysios, som i *De Hierarchia* bind II havde forlangt lister over dåb og faddere²⁴, og med de følgende år tager stadig flere sjællandske kirkebøger deres begyndelse²⁵.

I 1641 rejste Resens efterfølger og meningsfælle *Jesper Brochmand* atter dette spørgsmål, idet han på sommersynoden indskærpede ikke blot registreringen af dåb, men om muligt også af faddere under henvisning til den af lovgivningen krævede kontrol med disse, samt fastslog, at disse protokoller af den afgående præst skulle overleveres til efterfølgeren, dvs. at bøgerne nu – i modsætning til privatarbejder som f. ex. Perlestikkerbogen – skulle betragtes som tilhørende embedet²⁶. At et ikke ubetydeligt antal kirkebøger tager deres begyndelse med 1640/41 eller umiddelbart følgende år²⁷, skal utvivlsomt tages som et vidnesbyrd om, at bispens bestræbelser bar frugt. For ex. indledes kirkebogen for Udby (Holbæk amt) netop med det biskoppelige monitum af 30. juni 1641 som en slags autorisation eller begrundelse. Øjensynligt kneb det mere at få præsterne til også at medtage fadderne (se flg.); men i hvert fald i Hyllested og Venslev sogne gik man fra 1642²⁸ over til også at opnotere disse. Atter konstaterer vi, at uanset anordningens bogstavelige ordlyd (dåb, evt. også faddere) har præsterne selvfølgelig fattet meningen dermed og derfor i hvert fald også optegnet

vielse og begravelse, for Udbypræstens vedkommende endogså absolution, excommunication, „confirmation“ o. m. a.²⁹.

Således må vi fastholde, at spørgsmålet om ministerialbogsføring på Sjælland var i god gænge, allerede inden Christian IV med sit missive af 1645 begyndte at beskæftige sig hermed. Men netop disse ældste protokoller rejser en række kritiske problemer³⁰. At de endnu i behold værende kirkebøger fra før 1645 kun repræsenterer et absolut minimum, er givet³¹, hvorfor det er ganske udelukket på grundlag af det tilfældigt bevarede materiale at forsøge statistik over registreringens udbredelse og de biskoppelige monitas succes. Det viser sig nemlig, at at vi i talrige tilfælde bagom de eksisterende kirkebøger og tidligere end såvel de biskoppelige som kongelige påbud kan konstatere ældre fortegnelser af ministerialia, omend ofte af mere formløs karakter.

Således begynder som ovennævnt den ældste kirkebog for et sjællandsk landsogn, Sorterup-Ottestrup, i 1620, formentlig foranlediget af Resens anførte monitum af samme år; men den derværende sognepræst (der var tiltrådt i 1618) indleder sin bog med „statistik“ for årene 1618 og 1619, utvivlsomt på grundlag af sine private notater (vel en slags sportelfortegnelser). På forsatsbladet til Tårnborgh kirkebog anføres, at denne protokol indkøbtes i august 1645 som følge af den kongelige forordning af samme år; men den indeholder fyldige ministerialia lige tilbage til 1633, da Korsør fik ny kapellan³². Også Uvelse kirkebog anskaffedes i 1645 i henhold til det kongelige missive, men indeholder „en rigtig fortegnelse på (dåb, vielser og begravelser) i Uvelse, begyndt fra min tid, da jeg samme sted blev sognepræst anno 1637“.

Tilsvarende finder vi slet ikke få kirkebøger anlagt netop i 1645, men indeholdende ministerialia tilbage til det år, hvor den i 1645 fungerende sognepræst tiltrådte, således i Venslev og i dettes anneksogn Hyllested fra 1635 (ny præst), i Sæby-Hallenslev fra 1642 („den første jeg begravede“) og i Øster Egede (afskrift fra ca. 1671–91) fra 1643 (ny præst). Lyng (Sorø amt) kirkebog synes anlagt i 1641, vel foranlediget af Jesper Brochmands monitum (den indeholder således faddere); men at præsten, der var tiltrådt i 1628, allerede fra første færd havde ført fortegnelser, fremgår af, at der forrest i bogen er indklæbet to blade indeholdende vielser 1628–30 og 1638–40. Ganske vist angiver Vester Egede kirkebog den kongelige forordning af 1645 som hjemmel for sin tilblivelse; men titelbladet er en senere tilføjelse, og bogen er anlagt i

1641 som en optegnelsesbog over skrifte, tillysning m. m., hvoriblandt enkelte egentlige ministerialia med faddere som krævet af Jesper Brochmand.

At de kirkebøger, som begynder med 1645, må sættes i forbindelse med den kongelige anordning, hvad enten de selv angiver det eller ej, er givet. Men disse protokoller kan i denne sammenhæng deles i to grupper, én der slavisk begynder med landemodets publicering af kongebrevet 11. juni³³, eventuelt med selve det kongelige missive af 20. maj³⁴, og én, meget betydelig gruppe, der medtager hele 1645³⁵. Ganske vist kan man rent teoretisk i enkelte tilfælde tænke sig den mulighed, at præsten har indført første halvdel af årets ministerialia efter hukommelsen, eventuelt ved forespørgsler i sognet. Mere sandsynligt er det dog, at præsten – som det i flere ovennævnte tilfælde er vist – har haft optegnelser liggende, hvad enten han så er begyndt derpå af egen tilskyndelse, eller fordi han vidste, at det lå bispen på sinde. Og sikkert har han ofte haft et væsentligt materiale liggende i form af sportelfortegnelser; i hvert fald blev mange præster længe ved med at indføre deres *accidenser* sammen med de kirkelige handlinger³⁶.

Hvor store virkninger Resens *monita* har haft, kan vi derfor ikke gøre os noget sikkert begreb om. Derimod må Jesper Brochmands *monitum* af 1641 ikke underkendes, især fordi det her for første gang fastsloges, at kirkebøgerne skulle tilhøre *embedet*, ikke personen. At vi ikke har langt flere af disse „kirkebøger af ældre orden“ bevaret, skyldes givetvis, at de forsvandt med den afgående præst, en uskik, som ej heller de kongelige forordninger uden videre fik bugt med. Til alt held var mange præster flittige afskrivere, og ikke blot som ovennævnt af deres egne private lister. Men da Gentoftepæresten 1678 fandt, at den gamle, nu udskrevne kirkebog var opslidt, påtog han sig, „at den ikke skulle forkomme“, at afskrive den fra 1651 til 1678. Desuden havde han kendskab til en endnu ældre kirkebog fra den 1636–51 siddende præst. Dennes datter havde håbet at blive gift med eftermanden; men da dette ikke lykkedes, bortfjernede hun i vrede selve kirkebogen, som derved bortkom for stedse³⁷.

At så mange af de ældste kirkebøger begynder netop med det år, sognet fik ny præst, skyldes derfor næppe så meget en ung og reformivrig gejstlig nidkærhed³⁸, som det beklagelige faktum, at forgængerens arkiv forsvandt med denne.

Kun på to punkter tør vi tillægge det kongelige missive af 1645 varige virkninger. Fra nu af blev det en almindelig pligt at indføre også dåbsvidnerne³⁹, hvad enkelte præster forlængst havde gjort på egen hånd⁴⁰. Også Jesper Brochmand opnåede enkelte resultater i denne retning⁴¹; men det er ellers stort set først fra 1645, at vi normalt kan regne med, at også faddere nævnes i kirkebøgerne. I Næstved kirkebog, der begynder 1631 med en ny præsts tiltrædelse, bemærkes således under de 1645 døbte, at det i dette år ved kongelig befaling af 11. juni – det vil korrekt udtrykt sige: ved at landemodet 11. juni publicerede det kongelige missive af 20. maj – blev påbudt at anføre fadderne⁴². At også Bremerholm⁴³, Uvelse⁴⁴ og Store Magleby⁴⁵ (Amager) omtaler kongebrevet specielt i forbindelse med fadderne, tyder dels på, at man de steder, hvor kirkebogsføring forlængst var almindelig, anså dette for missivets væsentligste indhold, dels på, at de ældre indførsler i kirkebøger anlagt 1645 normalt er afskrifter af gamle fortegnelser, som præsten måtte tage, som de var, da det jo kun i de færreste tilfælde var muligt at rekonstruere de nu ved forordningen af 1645 yderligere krævede oplysninger⁴⁶.

Det andet punkt af blivende betydning var, at præstens halvprivate optegnelser nu endelig blev til *kirkeens bøger*. Mange præster indså snart den regnskabsmæssige konsekvens af kongebrevet, at udgiften til disse protokoller nu uden frygt for stiftsøvrighedens revision kunne væltes fra præstens lomme over på kirkekassen. Den falsterske kirke Maglebrændes kirkebog begynder 1646, og følgelig finder vi i det pågældende kirkeregnskab, at der 1646/47 er „købt en bog til kirken, som bliver tegnet udi, de som inklades udi ægteskab, dø og fødes“. Og medens vi nu blot har den sjællandske kirke Rislevs ministerialbog i behold fra 1735, viser kirkens bedre bevarede regnskaber, at også denne fulgte det kongelige bud og 1645 anskaffede sig den nødvendige protokol. Kun hvor en så omhyggelig præst som sognepræsten til Sorterup-Ottestrup havde gjort sig den ulejlighed fra 1620 at føre en statelig og nøjagtig protokol, turde man fortsat anvende denne som *rigtig* kirkebog. Flere præster afskrev dog deres optegnelser som indledning til den nye kirkebog; men det er et åbent spørgsmål, hvor mange gamle „tegebøger“ der simpelthen er blevet kasseret, da præsten 1645 begyndte ministerialbogsføringen under ansvar af verdslig lov⁴⁷.

II

På baggrund af den rige landemodevirksomhed og dens langt fra ubetydelige frugter står Christian IV's „gudelige befaling“, missivet af 20. maj 1645 til Sjællands biskop, at denne skulle tilholde sit stifts præster at føre rigtig kirkebog, så utroligt isoleret og umotiveret. Der er i hvert fald intet, som taler til støtte for den antagelse, at bispen skulle have fundet virkningerne af sit monitum af 1641 for få og derfor ved en henvendelse til majestæten søgt hjælp hos en stærkere autoritet⁴⁸; bl. a. må det valgte tidspunkt i så fald siges at være det slettest mulige. Thi netop nu i 1645 forelå der ved Torstenssons besættelse af hele den jyske halvø i forbindelse med et svensk angreb på Skaane en så kritisk situation, at samtlige disponible kræfter måtte sættes ind for at undgå „En *totall Ruin y Riigiit*“⁴⁹.

Nok kan vi i slige kritiske situationer finde en vis kirkelig forordningsvirksomhed fra Christian IV's side; men da gerne af samme karakter som det velkendte påbud, der 22. april 1645 udgik til Sjællands, Fyns og Skaanes bisper – altså til det relativt beskedne område, der da stod under regeringens kontrol – om, at der skulle anskaffes kæppe til at vække dem med, som tillod sig at sove i kirkerne under prædikenen⁵⁰, en praktisk erkendelse af det kongelige valgsprog *regna firmat pietas*, dvs. nærmest et forsøg på moralsk at styrke „den indre front“ under krigen.

Men netop fremgangsmåden ved udsendelsen af disse forordninger understreger statens problemer i 1645. Først efter freden kunne adskillige under krigen udstedte anordninger iværksættes i de landsdele, som ikke havde haft forbindelse med regeringen igennem længere tid; 17. maj 1646 fik derfor de jyske samt den skånske biskop tilstillet såvel kirkebogsmissivet som forordningen om ikke at sove i kirkerne⁵¹, medens den fynske biskop kunne nøjes med kirkebogsforordningen⁵², og nogen tid senere (13. sept. 1646) udgik denne ligeledes til den kongelige del af hertugdømmerne⁵³.

I virkeligheden kræver en undersøgelse af det kongelige kirkebogsmissive besvarelse af to spørgsmål: dels hvorfor man henvendte sig til Sjællands biskop alene, dels og især hvad årsag staten havde til at beskæftige sig med en sådan internt kirkelig sag, der øjensynligt forlængst var i god gænge, og det tilmed i det for hele rigets existens så kritiske år

1645. Nu var Christian IV som bekendt en særdeles entreprenant herre med lyst til at lovgive om såvel stort som småt, hvorfor man rent teoretisk må stille sig det spørgsmål, om ikke kirkebogsproblemet først nu ganske tilfældigt kunne være kommet indenfor regeringens synsvinkel, og at man derfor, trods „huad pericul och fare disse aff Guds naade offuerbleffne lande sueber och sticker vdi“⁵⁴, ud fra inertiens lov på Slotsholmen vedblev automatisk at beskæftige sig selv med lidet presserende lovgivningsspørgsmål blot for en enkelt landsdels vedkommende.

Det viser sig nu, at ikke blot var kirkebøgers existens regeringen velbekendt⁵⁵, men man havde så sandelig også forstået, at sådanne kunne være centraladministrationen til nytte. I 1640 – dvs. forud for Jesper Brochmands synodalmonitum – døde sognepræsten i Kongens Lyngby; som dennes efterfølger valgte menigheden en ung lovende gejstlig fra sognet, der desværre var i den uheldige situation ikke at have opnået *ætas canonica*, de lovbefalede 25 år. Derfor henvendte denne sig til kongen og bønfuldt om dispensation, hvorefter Christian IV samme år meddelte bispens tilladelse til ordination trods kirkeordinansens bestemmelse, idet det udfra „Lyngby kirkebog, hvorudi hans døbedag – – – er antegnet“ bevistes, at pågældende kun manglede ganske få måneder i den krævede alder⁵⁶. Denne sag er så meget interessanter, som Lyngby ældste originale kirkebog først begynder med 1681, en bevaret afskrift af dennes nu tabte forgænger begynder 1641 – vel en følge af Jesper Brochmands virksomhed – forud for hvilken vi nu kan konstatere registrering af ministerialia i Kongens Lyngby helt tilbage til i hvert fald 1615.

Et skridt nærmere forståelsen af kirkebogsforordningen kommer vi ved at betragte det område, som kongen i den givne situation pludselig viste speciel interesse. Thi medens forbudet imod at sove i kirkerne som nævnt udgik til såvel øerne som Skaane, skal vi for kirkebogsforordningens vedkommende søge en speciel sjællandsk baggrund. Vel styrker fromhed rigerne; men nok så meget følte det da, at riget fattedes penge. Efter den svenske besættelse af Jylland, angrebet på Skaane og den danske trossamling på Fyn var der nu som sikkert skatteobjekt i hovedsagen blot den sjællandske øgruppe tilbage. Det var da også ved siden af militære ganske overvejende finansielle problemer, som i for-

sommeren 1645 beskæftigede den danske regering, der blev klar over, at man alene ved nye og utraditionelle midler havde håb om at ride stormen af⁵⁷.

Sidst i april 1645 indkaldtes øernes adel, gejstlighed og borgerstand til provinsstændermøder respektive i Ringsted og Odense 15. maj⁵⁸. Hensigten hermed var, som kongen selv udtrykte det, at opnå en „vni uersall contribution, neminj excluso“⁵⁹, og om ikke før så i hvert fald i begyndelsen af maj havde regeringen sit nye skatteforslag parat⁶⁰. Hvad vej vinden bar, fremgår af et missive til netop Sjællands biskop alene, som 1. maj fik besked på at tilholde sit stifts præster at udfærdige rigtig fortegnelse dels over hvert sogns tiendeydere, dels over *samtlig*e indbyggere i deres sogne, hver med *alder* angiven⁶¹.

Den 15. maj begyndte stændermødet i Ringsted⁶²; dagen efter bevilgede de respektive stænder store ydelser⁶³, for de upriviligerede stænders vedkommende den første *hovedskat* i Danmark, og allerede 22. maj udgik skattebrevene til de pågældende myndigheder⁶⁴. De indeholdt de detaljerede regler for skattens opkrævning, påligning og satser, herunder at den påhvilede *alle over 15 år*, hvorfor lensmændene henvises til *hos sognepræsterne* at få besked om aldersfordeling⁶⁵.

Man forstår således til fulde, hvorfor kongen allerede 1. maj pålagde de sjællandske præster at skrive befolkningen i mandtal, og set på denne baggrund giver det pludseligt god mening, at han efter stændermødet (15.–16. maj), men inden udsendelsen af skattebrevene (22. maj) sender Sjællands biskop missivet af 20. maj om kirkebogsføring⁶⁶. Den 11. juni underrettede bispem på landemødet sit stifts præsteskab om det kongelige påbud – øjensynligt under henvisning til sit eget fire år ældre monitum⁶⁷ – og det er værd at understrege, at selve missivets text ikke på noget punkt støtter antagelsen af, at der skulle være tale om en nydannelse. Bispem anmodes simpelt hen om at tilholde præsterne, „at de herefter holder rigtig kierkebog ved dag och datum – –“⁶⁸, et ganske naturligt, for ikke at sige selvfølgeligt krav i en situation, hvor der ikke blot krævedes mandtalslister af præsterne, men tilmed også var sat et alderskriterium for skatteligningen.

Følgen måtte blive, at de som ovenanført uvivlsomt meget udbredte halvprivate lister og løse fortegnelser over ministerialia snart afløstes af *rigtige* kirkebøger, der skulle føres juridisk korrekt, under kontrol af

bispen og vel at mærke med ansvar over for staten. Det eneste nye i missivets text er truslen om embedsfortabelse; men skønt kongens motiver ganske givet var af statsegoistisk, financier, eventuelt militær art, har bispen næppe ugerne set sine egne bestræbelser i denne retning opnå allerhøjeste støtte og sanktion.

De endnu eksisterende skattemandtal fra næsten hele Sjælland viser, at præsterne magtede opgaven at sortere befolkningen efter alder. At enkelte præster i samtiden indså forbindelsen imellem hovedskatten med alderskriterium og statens pludselige interesse for kirkebogsføring, antydes af den – også i andre henseender særdeles interessante – kirkebog for Sørbymagle-Kirkerup. Den begynder 1646 og indledes som almindeligt med selve det kongelige missive af 20. maj 1645; men derudover har præsten på egen hånd indført hele det sognemandtal, som han efter missivet af 1. maj var pligtig at udfærdige!

Således står kirkebogsforordningen af 1645 midt i et tidehvert. Den afslutter en almindelig kulturudvikling, i hvilken den stigende anvendelse af skriftlighed gør kirkebogsføring mere og mere udbredt; men samtidig hører den hjemme i begyndelsen af en ny epoke, hvor præsteskabet bliver til statsembedsmænd med stadig flere „borgerlige“ forpligtelser, herunder især talrige indberetninger af overvejende økonomisk art⁶⁹.

I den nyere kirkebogslitteratur møder man ikke sjældent en konstrueret modsætning imellem kirkelige og verdslige synspunkter⁷⁰, idet de biskoppelige monita gerne påbyder registrering af dåb, respektive begravelser, hvor de kongelige forordninger omtaler fødsel og død. Dette er næppe holdbart; thi pedantisk systematik lå tiden fjernt. Således fastslog som ovennævnt Christian IV Lyngbypræstens alder ud fra hans „døbedag“; kirkebogsmisivet forlangte foruden registrering af fødsel også anførsel af *fadderne*, en sammenstilling, der var tiden ganske selvfølgelig, jfr. at blot en uge efter at kirkebogsmisivet 1646 udstraktes til hele Danmark, påbødes det, at børn skulle døbes senest otte dage efter fødslen⁷¹. Lovens mening var da langt vigtigere end dens ordlyd; skønt de beskoppelige monita alene omtalte dåbsregistrering, ser vi af de ældste bevarede kirkebøger, at præsterne selvfølgelig var klare over, at også ægteskab og begravelser burde medtages. Og da bestemmelserne optoges i Danske Lov, påbødes her indførsel af dåb, trolovelse og vielse (2–8–7); men man glemte simpelt hen begravelse! Herfra gik be-

stemmelserne over i kirkeritualet af 25. juli 1685, og stadig i en formelt set kaotisk form, som krævede registrering af dåb, vielse samt *dødsfald*, ikke begravelse.

Alt tyder på, at kirkebøgernes indførelse i Danmark først og fremmest skyldes efterligning af det sydlige udland, respektive påvirkning af de selv samme kulturimpulser, som også dér bidrog til ministerialbøgernes sejrsgang, herunder vel især den stigende anvendelse af skriftlighed inden for samfundets forskellige områder. Det er ganske naturligt, at et sådant i princippet internt kirkeligt spørgsmål om præstens embedshandlinger og disses registrering først fandt sin behandling på kirkens egne, dertil kompetente forsamlinger, in casu *landemodet*.

Som Danmark derfor er senere på færde end hertugdømmerne, går det følgelig forud for *Norge*. Her optræder en statslig lovgivning først med det for Danmark-Norge fælles kirkeritual af 1685⁷² samt Norske Lov af 1687 (2–8–7). Men også her kendes langt ældre kirkebøger⁷³, og igen ser vi, at den kirkelige lovgivning foregriber en verdslig. Da man ca. 1631 indhentede forslag til ændringer i kirkeordinansen, var det Oslobispen, som foreslog indførelse af en *catalogus baptizatorum*⁷⁴. Ligeså lidt som for Danmarks vedkommende må man her underkende stiftssynodens virksomhed; således vedtog Bergens stifts provstemøde 1668 beslutninger, hvis 21. artikel bestemte, at der skulle holdes *rigtig bog* over dåb og vielser⁷⁵.

Politimester og politiret i København

Et bidrag til studiet af enevældens retspleje

Af *Kristian Hvidt*

De københavnske retsarkiver fra 1700-tallet, der endnu er i behold, er righoldige kulturhistoriske kilder. Her kan man finde et væld af detaljer til et virkeligt dybtgående billede af sociale forhold og tilstande i hovedstaden. Alle sider af tidens liv er belyst; høje som lave er impliceret, og da proceduren oftest var mindre summarisk end nu, blev der skrevet flittigt side op og side ned om store og små omstændigheder ved de enkelte sager.

Arkiverne efter de „højere“ københavnske domstole benyttes en del på landsarkivet. Derimod bruges de københavnske politiretters arkiver sjældnere, for ganske vist er de fleste sager også om små forseelser, men derfor er de ikke mindre interessante kulturhistorisk set – de fortæller utallige muntre og sørgmuntre episoder fra dagliglivet. For benytteren er det imidlertid vanskeligt at finde rundt i de indviklede retsplejetilstande, og der kan derfor være grund til at klarlægge forholdene. Men emnet har også almindelig historisk interesse. Administrationen af politiet og politiretten er karakteristisk for enevældens regeringsform. Man har her lejlighed til at se oprindelsen til et i vor tid såre betydningsfuldt administrativt område og følge, hvordan det langsomt og ad kringlede veje har fundet sin plads i samfundsmaskineriet.

Undersøgelsen kan på ingen måde siges at være udtømmende, en nøjere gennemgang af Kancelliets og Magistratens arkiver ville sikkert give betydelig mere dybde; formålet har i første række været at vise hovedlinier i udviklingen og give oplysninger om visse arkivalske forhold i politiforvaltningen.

Den ældre enevældes retsvæsen var præget af forvirring, en mangel på systematik, der ikke mindst må ses på baggrund af den skarpe sociale klassesdeling. Med nidkærhed vågede man endnu over ældgamle privilegier, hvorefter enhver med respekt for sig selv havde ret til at

blive dømt af „sine egne“, d. v. s. ved en domstol, der svarede til den anklagedes rang og stand. Der opstod herved, og da særlig i København, en broget vrimmel af store og små domstole, der hver for sig skinsygt vågede over deres rettigheder (og dertil hørende sportler). Hertil kom de domstole, der tog sig af specielle sager såsom søretterne og Konsistorium. De fleste af disse domstole fungerede som første instans, men samtidig fungerede et højst kompliceret appelsystem, som kun få kunne finde rede i. Et betegnende eksempel på hovedstadens retsforhold har man i Hofretten, der i 1682 deltes i Hofretten og Borgretten. Den sociale inddeling kom her tydeligt til udtryk. Hofretten kunne udelukkende dømme i sager mellem civile embedsmænd af rangen – senere blev det dog udvidet også til andre rangspersoner i byen. Borgretten derimod var værneting for kgl. betjente, der ikke havde rang, og desuden for de tjenere, der var ansat hos de rangspersoner, der hørte til Hofretten. Der var altså rige muligheder for strid om, hvad der var det rette værneting i den enkelte sag. Samtidig var Hofretten appelinstant for Borgretten¹.

Et påfaldende træk set fra nutiden er den fuldkomne mangel på adskillelse mellem den dømmende og den eksekverende myndighed, der nu er en fastslået ting. Domstolene havde meget ofte almindelige administrative opgaver ved siden af deres dømmende virksomhed, og dette kommer særlig tydeligt frem i den københavnske politiforvaltning, der her nærmere skal belyses.

Ordet politi kan findes på dansk tilbage i 1500-tallet², og det har da som i det følgende århundrede en noget anden betydning end den nutidige. Det bruges nemlig mest i betydningen den organiserede stat i almindelighed. I et værk fra 1690'erne hedder det: „Vilde et hvert Menneske observere dette samme . . . sandelig da kunde de alle opstige til en høj Grad i en Christelig Politie . . .“³.

Men omkring 1660 synes ordet at være blevet „moderne“, og det i en betydning, der mere ligner nutidens. Hvordan dets sagområde er opstået og udviklet, kan ikke siges med sikkerhed, og området for dets virke har da også varieret fra år til år. Den bedste definition af datidens brug af ordet politi får man egentlig af Kolderup-Rosenvinge, der i sin lille bog fra 1825 skriver: „De Love, hvorved man søgte at tilvejebringe god Skik og Orden ved at afhjælpe Manglerne og udfylde Hullerne i Statsforvaltningen, kaldte man Politilove“⁴. I fortalen til Christian

V's Danske Lov hedder det, at alt „hvis Politien egentlig vedkommer“, er udeladt af værket, „da Vi slige foranderlige Love og Anordninger . . . i en sær Bog, Politie-ordning kaldet, ville lade forfatte“⁵. Af den egentlige lov fremgår det, at denne politiorning ikke alene skulle indeholde en samling af alle spredte gældende straffebestemmelser og deraf danne en „politivedtægt“ for hele landet, men også rumme en egentlig organisationsplan for politiet⁶.

Det var en løfteparagraf i stil med dem, man kender fra Grundloven 1849, og det gik da også med denne, som det gik med mange af Grundlovens – de blev kun opfyldt stykkevis og delt. Mændene omkring Danske Lov havde imidlertid den bedste vilje til at gennemføre løftet. I oktober 1681 nedsatte Kancelliet den s. k. Politikommission på 11 medlemmer, alle af høj rang. Kommissionen underordnedes det første forsøg på et Kommercekollegium, der var oprettet i 1668, og kaldtes derfor ofte „Commissionen paa Commercii-Collegio“⁷. Man ventede sig meget af de høje herrer, for kommissionen havde næppe fået tid til at sætte sig, førend man proklamerede den nye „Politie-Ordning“. 20. december samme år fik kancelliråd og kammersekretær Caspar Schöller privilegium på at udgive politiorningen sammen med Danske Lov⁸. Tre måneder efter fik Sjællands biskop besked på at sammenkalde alle præster i København og fortælle dem, hvad de „skulle sige deres Menigheder om Lydighed, og om Efterlevelse af Politie-ordningen, som forfattet vorder“. De skulle bl. a. fortælle kirkegængerne, at kongen havde beordret politiorningen „af en christelig Forsorg for Guds Vrede . . . eftersom meget ugjerne er fornummet, hvorledes adskillige store Misbrug baade i Laugene, saavel som og med Overflødighed i Klæder, Mad og Drikke og ellers i andre mangfoldige Maader i Kjøbenhavn og paa andre Steder her i Riget ere Tid efter Anden indbragte og øvede, tværtimod Kongens Hr. Farfaders og Hr. Faders Recess og Forordninger, hvorved ikke aleeneste Gud høiligen fortørnes, men endogsaa ved saadanne onde Sædvaner Anledning gives til grove Synder og Laster, og endelig til Undersaaternes største Ruin og Forderv“⁹.

Efter at have fået forkyndt denne dommedagsprædiken, afventede menighederne med spænding den nye politiorning. Den lod imidlertid vente på sig, og kongen forærede da Caspar Schöller jus patronatus til 4 københavnske kirker dels til tak for trykningen af Danske Lov, og dels for at han skulle „paadrive“, at politiorningen kan udkomme¹⁰.

Kommissionen arbejdede med stor energi og fik også flere store spørgsmål løst – den formulerede således lavsforordningen af 1681 og svende-forordningen fra det følgende år – men dens egentlige opgave, en „Politie-ordning“, kom aldrig, selv om det kan dokumenteres, at den har arbejdet med en sådan¹¹.

Ved oprettelsen af den s. k. Lovrevisionskommission i oktober 1701 kom der straks ordre til at indhente arbejdet med den forsømte politiordning, men heller ikke denne gang skulle det lykkes. Tanken om en samlet politiordning for hele landet levede dog videre. Den næste, der tog opgaven op, var Struense, der ved kabinetsordre af 27/7 1774 satte folkeretseksperter professor Martin Hübner i gang; men han nåede kun til det forberedende arbejde¹².

Hvad enten politikommissionen har haft en hånd med eller ikke, synes man imidlertid i årene umiddelbart efter 1682 gennem en række spredte reskripter at kunne skimte omridsene af en slags „rigspolitiorganisation“, centraliseret omkring en „chef“ i København. Begyndelsen blev gjort ved oprettelsen af politimesterembedet i København. Ved bestalling af 12. dec. 1682 blev den tidligere landkommissær for Fyn og „Præsident udi vor Stabelstad Nyeborg“, Claus Rasch, udnævnt til dette embede¹³, men der gik nogen tid, førend han fik at vide, hvilken myndighed han havde. I kgl. resolution af 3/4 1683 hedder det, at „Politiemester C. Rasch har under 30te Martii 1683 indgivet Memorial: ombeder med allernaadigste Instruction at vorde forsynet, og iblandt andet derudi fornemmelig Exekutionsmaader nævnet, hvorledes han maae forfare med dem, som befindes Kongelige Forordningers Overtrædere“¹⁴. Som det ses, har politimesteren altså fra begyndelsen forudsat, at han havde en selvstændig domsmyndighed, den første spire til den senere politiret.

I den ældre jura – og definitionen gælder vel delvis endnu – skelnede man mellem to slags lovovertrædelser: den egentlige kriminelle overtrædelse af loven i modsætning til en række handlinger, der ikke i sig selv er skadelige eller fordømmelige, men som af hensyn til de farlige følger, som handlingerne *kan* få, er belagt med straf. Den sidstnævnte gruppe kaldtes politiforseelser, og de almindeligste former var gadeorden, gadeopløb og sager vedr. prostitutionen. Hertil kom også alle

sager vedr. laugsforordningerne og overtrædelser af de gældende prisbestemmelser. Det var sager, som hurtigt skulle kunne ordnes ved en kort proces, og her lå det nær at give politimesteren domsmyndighed.

Instruktionen fik politimesteren tre måneder senere¹⁵. I det følgende år begyndte man at udbygge den nyoprettede stilling ved at give den beføjelser ud over København. Ved kgl. mandat 8/4 1684 får politimesteren overopsynet med samtlige herreds-, birke- og byfogeder i landet, og disse får samtidig ordre på i et og alt at parere politimesterens ordre¹⁶. Da instruktionen af 1683 blev fornyet i 1691, benævntes embedet „Politiemesteren i Danmark“¹⁷, og hans justitsminister-lignende myndighed understregedes yderligere ved, at Rasch i og med sin bestalling også blev udnævnt til assessor i Højesteret¹⁸. Det synes, at der bagved disse beslutninger har været en tanke om en centraliseret politimyndighed for hele landet, hvor stykkevis og famlende planen end i øvrigt blev ført ud i livet.

Jævnside med oprettelsen af politimyndigheden i København arbejdede man på at skabe et retsmaskineri, der kunne tage sig af politiets sager. Når man ikke henviste disse sager til de bestående domstole, rådstueretten eller bytinget, skyldtes det, at disse instanser arbejdede alt for tungt og langsommeligt. Forudsætningen for et effektivt politivæsen er, at de talrige mindre sager i det daglige hurtigt kan afvikles. Kun derved kan politiet varetage sin mission, der ifølge en definition fra tiden skal være „den offentlige Ordens og Roligheds Handthævelse, Sædernes Overholdelse og den almindelige Bequemmeligheds mulige Befordring“¹⁹. Men også politiretsplejen blev gennemført mærkelig tøvende og uden konsekvens. Samtidig med politimesterembedets oprettelse indsattes en række „Committerede ved Politien“, der skulle deltage i politiets bestyrelse og medvirke i politisagers påkendelse²⁰. Denne forsamling af kommitterede benævnes til tider politikommissionen, og man fristes derfor til den hypotese, at politikommissionen på Kommercekollegiet og de kommitterede ved politiet er identiske. Kommissionens virksomhed kan kun følges til 1687, men der tales længe efter om Politikommissionen²¹. I instruks til politimesteren af 2. sept. 1691 fastsættes det, at den består af 5 medlemmer: politimesteren plus 1 fra Hofretten, 1 fra Borgretten, 1 fra Magistraten og en fra stadens 32 mænd²². Da det første Kommercekollegiums virksomhed ophørte i 1691, er det muligt, at man har sammensmeltet de to institutioner i

en politiret og indskrænket den fra 11 til 5 mand. Noget nærmere herom vides ikke.

Foruden de mange bestående domstole i København havde man nu fået 2 nye, Politikommissionen og politidirektøren selv, og dermed forøgede man endnu en gang vanskeligheden ved at få fastslået, ved hvilken ret den enkelte sag skulle pådømmes. For at komme over denne vanskelighed tyede man til en gammel udvej – man oprettede endnu en retsinstans, Inkvisitionskommissionen eller Stokhuskommissionen, som den senere kaldtes. Dens formål var „at forekomme de store Tyverier, som i Kjøbenhavn gaae i Svang, især fordi Tyvshælerne, som ere under adskillige Jurisdiktioner, ikke uden største Vidtløftighed samt Tids og Penges Spilde for saa mange Værneting kan søges“²³. Det var ikke nogen domstol i egentlig forstand, men derimod et undersøgelseskammer, hvor sagen blev opklaret, om ikke andet så ved hjælp af tortur, hvorefter Inkvisitionskommissionen oversendte den til doms ved den domstol, den selv fandt passende²⁴. Man kan heri se spiren til den virksomhed, som senere blev tillagt politiet gennem dets undersøgelseskamre, der har til formål at aflaste domstolene for det store foreberedelsesarbejde, der går forud for enhver sag.

Theoretisk set skulle systemet fra 1686 altså være det, at alle tyverisager nu begyndte ved Inkvisitionskommissionen og derfra oversendtes til doms ved de forskellige retter. Dette gennemførtes imidlertid langt fra, og også i centraladministrationen var man usikker. Ved reskript af 13/8 1695 befales det politiets kommitterede at påtage sig alle forhør i tyverisager²⁵. Denne bestemmelse fik dog kun gyldighed knapt et år, så bestemte Kancelliet sig om og lod atter Inkvisitionskommissionen få sagerne²⁶.

Savnet af den forventede politiordning var nu blevet akut, en samlet reform var nødvendig, og den organisationsmæssige side kom da også i den „store“ politiforordning af 22. okt. 1701, der, omend med utallige rettelser og tilføjelser, forblev i kraft indtil den store reorganisation 1863²⁷. Om politimesterens tidligere myndighed over herreds- og byfogederne uden for København hedder det nu kun, at de „haver flitteligen med Politimesteren i Kjøbenhavn at correspondere“, hvilket vel kun betød, at de kunne spørge ham til råds, men ikke var underlagt ham i egentlig forstand. Siden hører man ikke mere om dette forhold, der vel aldrig blev gennemført i praksis.

Med 1701-forordningen kom der virkelig system i byens politiforvaltning. Med usædvanlig grundighed giver den besked om alle sider af politimesterens virksomhed. Byen inddeles i distrikter, der hver står under tilsyn af en betjent. Desuden oprettes et politifiskalembede, hvis arbejde består i som offentlig anklager at forberede sagerne til domstolene, svarende til de senere politiadvokater. De tidligere kommitterede ved politiet afløses af den første rigtige politiret, hvis præses er en kgl. geheimestatsråd og hvis 7 medlemmer er taget dels fra byens andre domstole, dels af byens garnison og resten fra Magistraten og de 32 mænd. I den bedste Montesquieu'ske ånd er den udøvende og den dømmende magt her adskilt – politimesteren er ikke medlem af retten, men fremlægger sagerne som en slags offentlig anklager, „hvorpå han sig strax af Retten forføier, medens de andre votere“. Den franske filosofis tanker var dog slet ikke fremsat endnu, og årsagen til den fine adskillelse var langt snarere, at retten skulle fungere som overopsyn og kontrolmyndighed over politimesteren²⁸. Sammenblandingen bestod da også fortsat derved, at politimesteren stadig havde selvstændig domsmyndighed i sager, der afgjordes ved straffe på kroppen eller bøder under 4 lod sølvs værdi. Som det skal vises i det følgende, bevarede politimesteren denne domsmyndighed helt op i det 20. århundrede.

Systemet af 1701 var i og for sig klart nok, men der gik ikke længe, førend man begyndte at lappe på det og gøre forvirringen større igen. Årsagen var vel først og fremmest, at politiretten arbejdede for tungt, var for stor og fornem til at kunne følge med i den relativ store mængde af sager. I hvert fald lod kongen i 1708 „for at forekomme Vidtløftighed og Uorden“ politiretten ophæve og slog den sammen med det i 1704 påny oprettede Kommercekollegium til et „Politie- og Commercecologium“, et af enevældens mærkeligste amfibier, der både var et forvaltningsorgan og en domstol, og sammenblandede lokal- og centraladministration²⁹. Politi- og kommercekollegiet kunne naturligvis også dømme i handelssager og beholdt det overopsyn med politimesteren, som politiretten havde haft.

Kollegiet fik lov at bestå i 23 år, men det kan ikke have fungeret helt tilfredsstillende, for i januar 1731 udkom en forordning med følgende selverkendende suk: „Såsom Kongens Hensigt med det ved Frd. 22. okt. 1701 indrettede Politie- og Commercecologium ej altid til Kjøben-

havns Indbyggeres Sikkerhed og god Ordens og Skiks Handthævelse er opnaaet, bliver samme herved ophævet“³⁰.

1731-forordningen genindførte den oprindelige ordning foreskrevet i Danske Lov, således at Magistraten blev politimesterens øverste foresatte, idet det dog blev indskærpet bystyret, at det „skal handthæve ham i sin Charges Myndighed og ej samme lettelig og uden vigtig Aarsag tilsidesætte“.

Men retssystemet for politisager blev nu for alvor indviklet. Der oprettedes ikke mindre end fire domstole alene for politisager, og, hvad værre var, disse domstoles kompetenceområde bestemtes af sagernes værdi, d. v. s. enten efter størrelsen af det beløb, der var omstridt, eller af den bøde, der kunne forventes idømt for forseelsen³¹. I de mindste sager, dem under 4 lod sølvs værdi, havde politimesteren selv fortsat domsmyndighed, og denne ret kaldes efterhånden enten politikammeret eller politiretten³². Drejede det sig om sager fra 4 lod sølv og indtil 10 rdl.'s værdi, skulle de indbringes for Den liden Kommission. Denne domstol, hvis egentlige navn var „Den liden Gældskommission“, var oprettet ved reskr. 31/10 1718 for små gældssager, dels for at aflaste Bytinget, og dels „på det, at de Fattige kunne vorde befriede for saadanne store Bekostninger, som ved Processerne gjøres, og ikke derudover skulle blive undertrykte“³³. De to rådmænd, som beklædte dommersæderne skulle altså nu have politiretsmyndighed, og de beholdt den, indtil kommissionen i 1771 lagdes ind under Hof- og Stadsretten, hvorunder den eksisterede indtil 1919.

Var sagen over 10 rdl.s „Importance“ og op til 66 lod sølv, skulle den til en tredje domstol, nemlig Magistraten, der „i alle Ting Politievæsenet angaaende skal være i Politie- og Commercecollegii sted og derudi have samme Magt og Myndighed“. Magistraten overtog ikke alene det gamle kollegiums administrative myndighed og domsret både i politi- og handelssager, men videreførte også dets navn. Helt op til 1772 er Politi- og Kommercekollegium betegnelsen for Magistraten i denne egenskab³⁴.

Magistraten havde dog ikke domsmyndighed i de største politisager. Overgik sagen 66 lod sølvs værdi, skulle den gå direkte til Højesteret i overensstemmelse med Danske Lovs bestemmelse³⁵. Medens der for den gamle politiret af 1701 havde været adgang til appel, nemlig til

Højesteret, er 1731-forordningen streng: fra ingen af de fire politiretter er der nogen mulighed for appel³⁶.

Det nye system var skrøbeligt og gav anledning til uendelige stridigheder om, hvor meget en sag var „værd“, idet de anklagede af al magt forsøgte at formindske værdien af sagen for at slippe ved en så „billig“ domstol som mulig. Det er ikke muligt at eftervise, hvordan man i praksis administrerede dette system, men vanskeligt må det have været.

Ved en instruks for politimesteren af 24. marts 1741 blev hans myndighed betydelig styrket, og særlig blev hans kompetence som dommer stærkt udvidet. Foruden ret til at dømme i tyendesager, laugssager og sager vedrørende prostitutionen tillægges der ham en ret til på egen hånd at afgøre tyveri- og bedragerisager selv af grovere art. Forudsætningen er, at den klagende part erklærer „hellere at see den Skyldige ved Politimesterens Kjendelse med en ringere straf til Advarsel og Forbedring corrigeret, end at dermed stricte efter Loven skulle forholdes og den Skyldige saaledes Tyvs og uærlig Dom overgaae.“³⁷. Bagved ligger den moderne tankegang ved den kriminelle retspleje, som også kommer til udtryk i et reskript til Norges statholder 31/8 1770: „at Politiet er anordnet mere for at rette end at forarme Forbrydere samt mere for at forekomme end at straffe Forbrydelser“³⁸. Ti år senere, ved reskript 30/7 1751 tilbagekalde Kancelliet dog den sidstnævnte rettighed, da det ikke syntes at hjælpe med mildhed, og „det mest skal være saadanne gemene Folk, som ikke skjøtte paa, eller agte det, om de ansees med en Mulct eller en liden Straf“³⁹. Derimod skal den slags nu afgøres – ikke ved en af de tre andre nævnte, men derimod ved Bytinget, hvad der i og for sig var konsekvent, da det drejede sig om kriminelle sager og ikke om deciderede politisager.

Der skulle en Struense til rydde op i dette virvar. Forordningen af 15. juni 1771 om Hof- og Stadsretten og de efterfølgende reskripter, der tilpassede forordningen i de givne rammer, gav system i retsvæsenet. Den liden kommission blev berøvet sine beføjelser i politisager og blev nu slet og ret kaldet gældskommissionen. Med Magistratens domsmyndighed gik Struense ikke så konsekvent til værks. I forordningen hedder det, at politisager fortsat skal afgøres af politimester og magistraten, hvorved Politi- og Kommercekollegiet beholdt sin magt. Men

dette varede ikke længe. Guldberg-styret fulgte 1771-forordningens indledende ord om, at „i Kjøbenhavn skal herefterdags kuns være en eneste almindelig Jurisdiktion“, og i Aug. 1772 fratog man kollegiet domsmyndigheden⁴⁰ og indskrænkede straks derefter magistratens indtægter og personale „på det, at mangfoldige og snart de betydeligste af de Magistraten paalagte Forretninger nu ere henlagte til Kjøbenhavns Hof- og Stadsret“⁴¹. Men magistraten sprællede i nettet og forsøgte ved en forestilling til kongen at genvinde sin tabte domsmyndighed under foregivende af, at den kunne gennemføre politisagerne meget hurtigere end den store nye Hof- og Stadsret. Kancelliet var imidlertid ubøjeeligt, og ved reskript 31. dec. 1772 forsvandt det mærkelige Politie- og Commercecollegium definitivt⁴². Derimod bevarede magistraten sit overopsyn med politiet⁴³.

Forandringen gennemførtes radikalt og hurtigt, politimesterens myndighed var den eneste, der ikke direkte blev berørt. Han var imidlertid noget desorienteret ved de nye forhold og anråber i dec. 1771 Magistraten om besked i sin domskompetence nu, „paa det at jeg kan komme ud af den Forvirring, hvori jeg nu svæver og vide, hvorefter jeg skal rette mig.“ Men Struense havde ikke tid til at befatte sig med det, og svaret lyder derfor kort og godt, at „efter Cabinetsordre holde vi for, at der ikke behøves videre Forklaring ang. de i Promemoria indsendte forespørgselsposter“⁴⁴.

Politimesteren havde grund til at „svæve i Forvirring“, for formelt set fandtes der efter 1771 ikke nogen politiet i København – den, der oprettedes i 1701, var nedlagt med Politi- og Kommercekollegiet. Hof- og Stadsretten skulle ikke påtage sig egentlige politisager, medens politimesteren stadig kun kunne afgive kendelser i sager under fire lod sølv. Så vidt man kan se, er der ikke fra Kancelliet eller Magistraten givet nogen „videre forklaring“ førend ved den store forordning af 5. juli 1793 om „Politie-Indretningen i Kjøbenhavn“. Ved denne forordning genoprettedes en politiet med lige så megen værdighed og myndighed som efter den gamle 1701-forordning, kun med den væsentlige forskel, at det ikke var udefra tagne dommere, men politimesteren selv, der beklædte embedet som justitiarius i retten, således at forordningen af 1793 i realiteten mere er en „hævelse“ af politimesterens allerede eksisterende domsmyndighed fra 1683 end en egentlig nydannelse. Man havde erkendt, at det ikke kunne nytte som før 1771 at have en lang afstand

mellem den eksekutive og den dømmende politimagt, og det var da naturligt at sammensmelte de to faktorer i én person, politimesteren, på samme måde som det var tilfældet i jurisdiktionerne uden for København helt op til 1919 med by- og herredsfogederne.

Nu er der imidlertid det mærkelige, at Københavns politirets arkiv i det sjællandske Landsarkiv begynder allerede omkring midten af 1770-erne, og det efter et system, der er fuldstændig i overensstemmelse med forordningen fra 1793, som altså stort set kun fastslår tilstedeværelsen af en domstol, der har fungeret i ca. 20 år. Det er ikke muligt at fastslå hvornår politiretten i denne skikkelse med tre kamre (kaldet protokoller) er begyndt⁴⁵; men meget tyder på, at den er organiseret i tiden umiddelbart efter 1771 for at råde bod på den forvirring, hvori politimesteren svævede efter nedlæggelsen af de gamle politiretter og oprettelsen af Hof- og Stadsretten – politisagerne skulle jo påkendes. Sådan som politirettens arkiv nu findes, begynder 1. og 3. forhørsprotokol fra august 1776 og 2. protokol fra januar 1777; men da alle tre protokoller begynder midt i et forhørsreferat, må der forud være gået en protokolrække, der nu er forsvundet. Den eneste ydre forskel, der kan konstateres på politirettens arkiv før og efter 1793-forordningens udstedelse, er, at protokollerne bliver forsynet med autorisation, og at det ikke mere er kendelser, men domme, der fældes.

Skellet mellem politisager og kriminalsager synes i det store hele at være blevet overholdt i 1700-tallet, idet dog mindre tyverisager nok ofte er blevet behandlet som politisag. Den slags delte man efter 1793-forordningen (§15) på den mærkelige måde, at første gang forøvet forbrydelse pådømtes ved politiretten, medens den ved gentagelsestilfælde gik direkte til Hof- og Stadsretten. Politiretten blev ikke, som man måske kunne vente det, stillet som en underinstans til Hof- og Stadsretten, men derimod med megen umage stillet parallelt til denne, dommerne fik samme rang, og politirettens domme kunne kun appelleres direkte til Højesteret (§ 12).

Tendensen mod at forenkles retssystemet således, at politisager kun blev behandlet ved én domstol, sejrede ved 1793-forordningen. Men politiretten fik kun lov til at være enerådende i politisager i 6 år. Ved den store reform af fattigvæsenet i København 1799, oprettedes en ny domstol: fattigvæsenets politiret. Den bestod af en assessor i Hof- og Stadsretten samt to medlemmer valgt af to militærkollegier. Retten fik

domsret i alle sager vedr. fattigvæsenet og dets personale, og havde således alle betlerisager⁴⁶. Fattigvæsenets politiret bestod kun i 14 år⁴⁷.

1793-forordningen og dets system var en velordnet og gennemført reorganisation, der i det store og hele blev grundvolden for den politiretspleje i byen, der endnu består i Københavns Byret. Men Frederik VI, der nærede så levende en interesse for sin residensstads velfærd, var alligevel ikke helt tilfreds med systemet, og særlig syntes han at have gjort sig en del tanker om forholdet mellem politiretten og byens politimester. Den administrative centralisering af politiets eksekutive og dømmende myndighed blev derfor påny genstand for forskellige omvæltninger. Betegnende for Frederik VI's styre var det en lille latterlig sag, der satte omlægningen i gang. Politimesteren, etatsråd Haagen, havde engang i slutningen af 1808 ladet to preussiske skippere arrestere. Disse ønskede at konferere med den preussiske chargé d'affaires i byen, og de blev derfor ledsaget derhen under bevogtning af to betjente. Betjentene var så ivrige i tjenesten, at de gik med ind i gesandtens værelse, og denne, der meget à propos bar navnet d'Arrest, blev så forført herover, at han klagede til Udenrigsdepartementet, som igen refererede til Frederik VI. Kongen blev så vred på den uskyldige etatsråd Haagen, at denne måtte tage sin afsked 3. jan. 1809⁴⁸. Nu var embedet vakant, og Frederik VI benyttede chancen til at reformere. Ved reskriptet 4/4 1809 deltes politimesterembedet i to således, at det ene varetog embedets dømmende beføjelser som justitiarius i politiretten, medens det andet havde selve politiet under sig samt den domsmyndighed, der tilkom politimesteren⁴⁹. For at gøre det mere besværligt, hed begge de nye politimestre Bagger (henholdsvis P. C. og R. L.). I fem år opretholdt majestæten denne ordning; men da den ene Bagger døde i 1810, havde Frederik VI fået nok, de to embeder blev atter smeltet sammen, og den anden Bagger beklædte det i et år, til han i 1814 blev borgmester i staden. Nu blev den forsmåede etatsråd Haagen igen taget til nåde og indsat i sit gamle embede, oven i købet med titel af politidirektør⁵⁰. Haagen fik dog kun et år til at nyde sin genoprejsning, idet han døde allerede i juli 1815, og efterfølgeren, O. H. Hvidberg, blev straks ved sin udnævnelse sat et trin ned på rangstigen, idet der, for at „give Kjøbenhavns Politie fornyet Kraft og Anseelse“ blev oprettet et nyt embede som *politichef*, der dels skulle være justitiarius i politiretten og dels føre nøje tilsyn med politidirektørens embedsførelse, ligesom

han overtog Kancelliets tidligere tilsynsret (Magistratens ret til overopsyn fastslået 1772 var tilsyneladende glemt). Embedet som politichef tilfaldt den høje præsident i Danske Kancelli, F. J. Kaas⁵¹, der kort forinden havde fået titel af justitsminister.

Hvidbergs tid som politidirektør varede i knap fem år, og som hans efterfølger havde Frederik VI udpeget en mand, der i højeste grad havde hans tillid og bevågenhed, nemlig højesteretsassessor A. C. Kierulff. Altså blev systemet for fjerde gang lavet om, og atter det skilte fjør sig sammen, politidirektøren blev igen justitarius i politiretten, og politichefens embede indskrænkedes til kun at omfatte det almindelige tilsyn, der tilkom Kancelliet⁵². Kaas beholdt det forhen så store politichef-embede indtil sin død i 1821, og det blev da overgivet til politidirektør Kierulff, der således atter havde alle tøjlerne i sin hånd⁵³. Da Kierulff i 1834 blev overpræsident i København, skiltes de to embeder igen. Kierulff beholdt politichef-embedet, medens den tidligere vicepolitidirektør Bræstrup blev politidirektør. Først i juni 1845, da Kierulff gik af, nedlagdes det mærkelige embede som politichef⁵⁴.

Arkivalsk set opstår der med politirettens oprettelse i 1793 den vanskelighed, at politimesterens og politirettens arkiver indfiltres i hinanden. Så længe politiretten i denne skikkelse eksisterede, var dette naturligt; men i februar 1845, da den nedlagdes til fordel for Kriminal- og Politiretten, hvor Montesquieu's tanke om de adskilte statsfunktioner for første gang gennemførtes, skiltes de to institutioner, og det gamle arkiv deltes så godt det lod sig gøre⁵⁵. Derved skete bl. a. det, at nøglen til politirettens sager, nemlig politimesterens hovedjournal, der findes fra 1779, kom til politiarkivet, medens sagerne forblev ved retten. Skal man altså finde en københavnsk politiretssag fra årene 1776–1845, må man først have journalen i politidirektørens arkiv for at konstatere sagsnummer og ved hvilken protokol den er blevet pådømt. For årene før 1800 er det lidt af et puslespil at finde ud af⁵⁶.

Langt mere afgørende er det dog, at ved delingen i 1845 blev alle sager fra 3. protokol, både forhørs- og domprotokoller, overført til politidirektørens arkiv, hvor de endnu skal søges. Dette skete med en vis berettigelse og skyldes følgende historiske forhold: Man kunne have ventet, at politimesterens gamle ret til alene at afgive kendelser i mindre sager automatisk var bortfaldet i 1793 og overgået til politiretten,

hvori politimesteren var præses. Dette var imidlertid ikke tilfældet, idet denne hans rettighed tvertimod var blevet genopfrisket ved plakat af 12. april 1791, hvori det hedder, at „Politimester i Kjøbenhavn skal i blotte Politiesager, saadanne nemlig, der angaae Klammerie, Opløb og Tumult paa Gaden, ansees for ene competent Dommer“⁵⁷. Systemet i politiretten var det, at 1. og 2. protokol forestodes af politimesterens to fuldmægtige, der 1793 hævdedes til assessorer, medens 3. protokol i hvert fald formelt blev forestået af politimesteren selv. Sagerne fordeltes ligeligt mellem de tre dommere, og dommene afsagdes af alle tre ved votering⁵⁸. Men ved siden heraf varetog politimesteren i 3. protokol sin private myndighed i „blotte politisager“ og pådømte sager med bøder indtil 10 rdl. subsidiært 8 dages arrest. Ved overgangen til Politio- og Kriminalretten, hvori politidirektøren ikke havde sæde, rørtes der ikke ved hans værdighed som dommer i politisager⁵⁹, og han tog derfor 3. protokol med sig fra den gamle politirets arkiv og fortsatte den uden afbrydelse, idet den efterhånden dog skiftede navn til politidirektørens protokol.

Denne „lille politiret“ bestod gennem hele det 19. århundrede, men den ændrer efterhånden væsentligt karakter eller rettere indskrænkes mere og mere i sine beføjelser. Efter 1849-grundloven og de nye stats-teoriers indførelse kan man følge en gradvis udtynding af politimesterens domsmyndighed. Medens den norske grundlov adskilte den dømmende og den udøvende magt totalt, gav den danske forfatning fortsat mulighed for de s. k. administrative straffe, hvorefter en række offentlige myndigheder, f. eks. tolddepartementet, har lov til uden en domstols medvirken at pålægge en straf. Disse administrative domme blev dog stadig mere misbilliget og afgørelserne efterhånden overladt til domstolene. Politidirektørens domsmyndighed må vel henføres til samme kategori, og det gik da efter 1848 med den som med de øvrige domsbeføjelser i administrationen.

Den ovenfor nævnte plakat fra 1791 blev fornyet i 1809, hvor der desuden blev tillagt ham myndighed til at mægle i forligssager, og i denne skikkelse opretholdtes den „lille politiret“ helt op til 1863⁶⁰. Ved lov af 11/2 1863 bestemtes det, at politidirektørens domsmyndighed for fremtiden skulle betragtes som bortfaldet. Mærkelig nok genopstod den imidlertid igen i samme paragraf, omend i noget reduceret form. Nu kunne politidirektøren dømme i to grupper sager af vidtfor-

skellig art – dels ved forseelser i visse kontraktforhold og overtrædelse af bevillinger, dels i sager vedr. den offentlige prostitution⁶¹.

Politidirektørens protokol – det blev efterhånden en meget lang række af protokoller – fortsatte i denne skikkelse op i det 20. århundrede, og hvad mere er, den føres endnu den dag i dag. Med retsreformen 1919 blev der dog kun en svag afglans af politidirektørens fordums dommerværdighed tilbage, idet der nu kun i protokollen føres de tilhold, som politidirektøren kan give i veterinærsager, d. v. s. f. eks. om nedslagtning af halte heste og fjernelse af bidske hunde⁶². Men „3. protokol“ er blevet en historisk institution – den spænder foreløbig over årene 1776–1963 og er vel dermed en af arkivvæsenets længste ubrudte protokolerækker.

Registraturer fra købstæderne i Nørrejylland

Af Helle Linde

Registraturerne udgør kun en lille del af arkivbestanden, og, så vidt jeg har kunnet se af litteratur om købstæderne, en gruppe man har været tilbøjelig til at overse. Nu synes det også ret tilfældigt, hvilke oplysninger man kan få om en enkelt købstad ved hjælp af de 5 eller 10 registraturer, der kan være bevaret i arkivet, men ved sammenligning mellem registraturerne i de 21 rådstuearkiver, hvorfra der i Landsarkivet i Viborg findes registraturer, tegner der sig alligevel et billede af arkivforvaltningen i de jyske købstæder som helhed. Jeg har suppleret dette billede ved en gennemgang af nogle skifter i byfogedarkiverne efter magistratsmedlemmer, mens jeg har ladet rådstueprotokoller, tingbøger og kærnerregnskaber, hvorfra sikkert kunne hentes en del enkeltoplysninger om arkivforvaltningen, ligge som et uforholdsmæssigt stort arbejde i forhold til den begrænsede opgave. Registraturer fra byfogedarkiverne er medtaget, dels fordi de af byfogedembedet udgæede arkivalier opbevarede i rådstuearkiverne, dels fordi man i registraturerne ikke skelnede mellem de to kategorier af embedsforretninger. Der findes enkelte reversaler både fra større og mindre byer – den første fra 1752 – der udelukkende omfatter byfogedsager, mens der ikke findes selvstændige registreringer af det, vi i dag anser for magistratssager, undtagen når det drejer sig om mindre fortegnelser over arkivalier angående et afgrænset område af forvaltningen.

Godt halvdelen af alle registraturer er reversaler, der er affattet ved overleveringer af arkivet og kvitteret af modtageren. Omtrent en tredjedel er registraturer, der er udarbejdet i forbindelse med ordning eller omordning af arkivet, og resten er fortegnelser, der har været tilstillet overøvrighed eller andre til oplysning om arkivets indhold. Registraturerne falder stort set i to perioder: tiden fra ca. 1650–ca. 1750, i hvilken de er ret spredte, og man mærker en voksende ligegyldighed med arkivforvaltningen, og tiden efter 1770, i hvilken man kan finde fortsatte rækker af reversaler præget af et tiltagende embedsmandsstyre.

I Vejle er bevaret et par registraturer fra tiden før 1650 – den ældste må være udarbejdet før arkivet blev ødelagt 1627 –, og der findes enkelte oplysninger andre steder, som kunne tyde på, at ældre registreringer har fundet sted; men sandsynligvis har den registrering af breve i byens bog, der blev påbudt 1551 og efterhånden gennemførtes de fleste steder, kombineret med ordning af brevene, været tilstrækkelig til den nødvendige arkivforvaltning i mindre byer. Registraturer har ikke været påkrævet til orientering i arkivet, og overlevering har vel dengang som senere kunnet ske uden skriftlig kvittering. Fra 1750–60 findes kun ganske få reversaler bevaret, og fra 1760–70 findes overhovedet ingen, heller ikke i skifterne. I et skifte efter rådmann Oluf Juul i Ålborg 1765 oplyses, at embedspapirerne er overladt den efterfølgende rådmann, der skal efterse, om noget kan være til nytte for arvingen og kassere det unyttige. Registrering har sandsynlighed ikke fundet sted i denne periode, idet det fremgår af reversalerne fra 1770'erne og bemærkninger til indsendelsen af privilegieafskrifter 1773 (Kall fol. 60), at arkiverne på dette tidspunkt ikke havde været registreret i mange år.

Fra højere instanser gaves ikke mange regler for opbevaring af købstædernes arkiver. Der blev af overøvrigheden – kongen – givet en del regler for, hvilke bøger magistraten skulle føre, men kun i recessen 1551, hvis bestemmelse gentages i den koldingske reces 1558 og i Danske Lov, nævnes, at den bog, hvori breve skal registreres, skal forvares på rådhuset. Over for lensmændene er det i det 16. og 17. århundrede blevet indskærpet, at arkivet skulle følge embedet og ikke manden, herredsfogderne har haft problemer med, hvor arkivet kunne opbevares – lovgivningen på dette område har i øvrigt givet anledning til nogen forvirring –, men magistraten havde mulighederne for opbevaring i rådhuset og forståelse af, at arkivet tilhørte embedet og ikke den enkelte embedsmand. Endvidere havde magistraten, hvad der måske var det vigtigste, interesse i opbevaringen i hvert tilfælde af den del af arkivet, som drejede sig om byens privatretslige stilling. Hvor vigtigt arkivet var for byen ses af Vejle bys bog 1627–52. Den indledes med en forklaring om, at man med stor bekostning har måttet anskaffe den, fordi kejserens tropper 1627 har fjernet byens arkiv med skiftebøger, jordskyldbog, borgerskabsbøger m. m., men den største skade er, at byens, kirkens og præstegårdens breve, som „byen lå storligen magt på“, er fjernet. 1631 overdrog man 8 dannemænd at op-

spørge, „hvilke ejendomme og jorder byen endnu havde beholden“, og indledte forhandlinger med kongen, om bekræftelse af byens tidligere privilegier. Man var så heldig, at byens forhenværende borgmester, Clement Severinsen, i 1610 privat havde ladet byens privilegier og vedtægter optegne i en bog, som han nu skænker byen, og på dette grundlag lykkedes det efter flere års forhandlinger at få anerkendt privilegierne 1636. Clement Severinsens bog er vist endnu bevaret i Vejle rådstuearkiv som Kopibog over Vejle bys privilegier m. m. 1327–1781. Den er skrevet af flere hænder, og alle indførsler med 1. hånd synes at være fra tiden før 1610.

Den vitale betydning arkivalierne har haft, har vel skabt en vis tradition for bevarelsen af arkivet, men i løbet af det 17. århundrede bliver opbevaringen af adkomster og privilegier mindre vigtig for købstædernes trivsel. Endnu efter branden i Viborg 1727 har borgmesteren haft så megen interesse i arkivet, at arkivalierne af ham er „opledt og indsamlet adskillige steder, så vel inden som uden byen“ og formelt overleveret til magistraten 1742. Ved privilegieindsendelsen 1773 beklager flere byer, at privilegierne ikke findes, men beklagelsen skyldes kun, at man ikke kan opfylde Kommercekollegiets ønsker om afskrifter af privilegierne, ikke savnet af dem. Som en byskriver i Kolding udtrykker det omkring 1790: „Hvad dokumenterne angår, da kunne de vel ikke agtes af nogen synderlig nytte, siden de er indført i protokollerne, ikke desto mindre er det dog bedre at gemmes end de ganske kasseres.“ Den manglende interesse i arkivalierne mærkes tydeligt på registraturerne. De registraturer, der findes efter 1735, stammer næsten alle fra Ribe amt og synes foranlediget af stiftamtmand Gabel, der i 1738 ønskede oplysninger om privilegier, adkomster og fundatser m. m. Ved stikprøver i skifter fra denne periode kan det være vanskeligt at finde oplysninger om overlevering af arkivalier, sandsynligvis også fordi magistratens medlemmer er mindre velhavende end tidligere. I hvert fald viser skifterne, at særlige „skrivekamre“ er blevet sjældnere, og det fremgår af registreringerne af indbo og beskrivelsen af bopælen, at magistratsmedlemmerne ikke altid har haft så gode forhold, at det har været forsvarligt at opbevare arkivalier i hjemmet. Ved registreringerne af Hjørring byskrivers bo 1754 finder man f. eks. byens protokoller indlagt i sengestedet. I øvrigt har man ikke ønsket at påføre boer, der i forvejen gav underskud, yderligere udgifter til registrering.

Den del af magistratsarkivet, der opbevaredes i hjemmet, blev normalt ved et magistratsmedlems død indleveret på rådstuen sammen med en fortegnelse i to eksemplarer, hvoraf den ene skulle tilbageleveres med kvittering. Mærkeligt nok findes begge eksemplarer i mange tilfælde endnu bevaret i rådstuearkivet, muligvis fordi den, der foretog registreringen af de efterladte papirer – ofte efterfølgeren i embedet – også har modtaget kvitteringen, som så er indgået i hans embedspapirer. Ved en borgmesters eller, i den senere periode, en byfogeds død kunne man også forsegle den del af arkivet, der opbevaredes på rådhuset. Arkivet blev da gennemgået og registreret, så vidt muligt på boets bekostning, i overværelse af repræsentanter for magistraten, boet, samt eventuelt også vitterlighedsmænd, hvorefter arkivet formelt overdroges den nye borgmester eller byfoged mod kvittering til boet. De i vakancen indkomne breve indleveredes af den, der havde været konstitueret i embedet, sammen med en særskilt fortegnelse. Når det gik højtideligt til, skulle rådsmedlemmer, byskriver og kærner ved samme lejlighed indlevere, hvad der måtte findes i deres besiddelse af breve og protokoller til eftersyn. Denne overleveringspraksis kunne gennemføres i alle detaljer, da borgmester Ove Eriksen i 1674 overtog Ringkøbings arkiv, men efterhånden som magistratsmedlemmernes tal indskrænkedes, blev formen vanskeligere at opretholde, og byfoged Frausing i Varde føler sig i 1772 foranlediget til at henvende sig til stiftamtmanden, da „jeg som skifteforvalter ej vel kan foretage afleveringen til mig selv som byfoged, når arkivet alene skulle blive under mit tilsyn og ansvar.“ Han får da tilladelse til at anskaffe et arkivskab med 3 låse, hvortil han selv, byskriveren og overkærneren hver har en nøgle „til sikkerhed på alle sider“. Det viser sig imidlertid ikke at være nogen løsning på overleveringsproblemet. I 1777 er byfoged og byskriver begge døde, og arkivet afleveres til de i embederne konstituerede efterfølgere og til overkærner Niels Bigum af Niels Bigum „som overkærner og på Frausings stervbos vegne“. Spørgsmålet løses foreløbig af sig selv, da en del af arkivet brænder i 1779. I 1787 forsøger byfoged Fogtman at få ordningen ændret, og i 1796 får han tilladelse fra Kancelliet til alene at have nøglen til og ansvaret for arkivet mod at levere en genpart af registraturen til de eligerede. Denne ordning bliver bestemmende for den følgende tids arkivforvaltning og gentages i instruksen for de eligerede i Kollegialtidende 1817. Arkivoverleveringer, hvor der ikke

er tale om dødsfald, var mindre komplicerede. Afleveringen kunne ske direkte fra den afgående til den tiltrædende uden andres indblanding, og en eventuel reversal omfattede ofte kun de i den afgåendes embedstid indkomne dokumenter, d. v. s. den del af arkivet, der har været opbevaret i hjemmet. I mange tilfælde har der, som før nævnt, overhovedet ikke fundet formelle afleveringer sted, og endnu i 1820 kunne enken efter Skives byskriver aflevere „gamle dokumenter, som tilhører embedet og er overleveret fra mand til mand, således som min salig mand efter min overbevisning har modtaget samme“.

Jeg har ikke truffet eksempler på, at nogen er blevet gjort juridisk ansvarlig for bortkomne arkivalier. I Vejle findes måske et tilløb dertil i 1784, da byfoged Carøe ved sin overtagelse af embedet forelægger den konstituerede byfoged, der også repræsenterer forgængerens dødsbo, en detaljeret kritik af manglerne i arkivet. Den konstituerede byfoged klarer dog frisag ved at henvise til, at der ingen aflevering er foregået til ham, hvorefter han kunne være ansvarlig for rigtigheden. Der findes i øvrigt i forbindelse med kvitteringer under reversaler ofte bemærkninger om, hvilke arkivalier der mangler, men de synes at være indført af modtageren som en forsikring imod senere at blive draget til ansvar for manglerne. Selve udarbejdelsen af reversaler og de mange forholdsregler, der findes i dem, mod eventuelt at blive gjort ansvarlig for manglerne kunne imidlertid tyde på, at man har taget spørgsmålet alvorligt. Der er her en vis forskel på indstillingen i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede sammenlignet med tiden efter 1770. I den første periode synes det at være tilstrækkeligt at afgive en højtidelig forsikring om, at man ikke har eller har haft flere af byens dokumenter end de nævnte i sin besiddelse. Forsikringen kan blive helt formelagtig: „Og da jeg ved helligånds ed vil bekræfte, det jeg ej flere af byens dokumenter under hænder har“ (Varde 1708), hvilket udsagn i dette som i flere andre tilfælde i nogen grad svækkes af det følgende løfte om aflevering af arkivalier, der senere måtte blive fundet. Man lagde tilsyneladende mere vægt på, at arkivet var i orden. I Horsens har man omhyggeligt registreret arkivets breve 1650 med en saglig fordeling i skabe og skuffer, men er gået uden om nogle æsker og „en stor del gamle unyttige dokumenter og løse breve“. Det har ikke været tilstrækkeligt for efterfølgeren, der foranlediger en ny registrering 1667, „eftersom borgmester og råd nu nærværende ingen rig-

tighed om byens vedkommende dokumenter af deres formand er efterladt, som vel billig burde, og højlig fornøden gjordes“. I Skagen er man gået så vidt, at man i 1703 har anlagt sag mod den afgåede magistrat for at få orden på byens arkiv, „som forrige borgmester og råd burde ordentlig efter loven fra sig levere med derhos en bog, hvori bør være antegnet, hvad hver slags brev lyder om“. Sagsøgeren, borgmester Herman Mercher, vinder sagen og kræver oven i købet erstatning for den tid, han har spildt på at lede efter breve. Når ordenen i arkivet har været så „højlig fornøden“ skyldes det muligvis bl. a., at magistratens medlemmer på det tidspunkt ikke var i besiddelse af trykte samlinger af forordninger. De nævnes ikke i skifterne i det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede, mens de senere i det 18. århundrede sjældent savnes i skifter efter blot nogenlunde velhavende byfogder og byskrivere. I slutningen af det 18. århundrede findes samlinger af forordninger og reskripter nævnt i reversalerne. I Viborg anføres 1772 udtrykkeligt, at de er anskaffet på byens regning „fra bogbinder Wille i Ålborg indkøbt“.

Når reversalerne fra 1770'erne bliver ret talrige, er årsagen nok indirekte forskellige former for indgriben fra centraladministrationen. For det første har den af Kommercekollegiet i 1773 forlangte indsendelse af privilegieafskrifter bevirket, at man har været nødt til at beskæftige sig med de ældre arkivalier. For det andet har påbudet om indsendelse af samtlige regnskaber til revision i Rentekammeret fra 1773, og den faste håndhævelse af dette påbud, krævet en orden i hvert tilfælde i den del af papirerne, der angik regnskaberne, som ikke tidligere havde været nødvendig. I Viborg finder man da også ved kærnerregnskaberne indtil 1820 en liste over arkivalier sammen med inventarlisten. Endelig har jeg allerede tidligere nævnt de eligeredes betydning. Da deres stilling i slutningen af det 18. århundrede styrkes i forbindelse med lovgivningen angående indsendelsen af regnskaberne, opstår der også ved deres virksomhed et særligt arkiv. På opfordring af stiftamtmandene i Ribe og Viborg giver Kancelliet 1790 og 1793 nogle bestemmelser angående de eligerede, der bl. a. indeholder forskrifter for arkivforvaltningen. Dels bestemmes, hvilke protokoller de eligerede er pligtige til at føre, dels at disse protokoller, samt tilhørende dokumenter stedse skal forblive i formandens forvaring. Magistraten og de eligerede har øjensynlig ikke kunnet enes om arkivernes tilgængelig-

hed, idet den følgende tids reskripter indeholder bestemmelser om adgang og pligt til eftersyn af modpartens arkiv og om udveksling af registraturer over arkiverne. Hvad der tidligere var undtagelsen: at registraturerne videreføres gennem mange år, er nu en almindelig regel. I Viborg findes en uafbrudt række af årlige reversaler med en formel overlevering af de eligeredes arkiv fra 1795–1846, og lignende reversalrækker vil sikkert kunne findes fra andre byer ved gennemgang af de eligeredes dokumenter eller bilag til regnskaberne. Også i registraturerne over magistratens arkivalier kan der findes fortsatte fortegnelser over den årlige tilvækst i forlængelse af reversalerne fra embedsoverleveringer. Kassationer har, så vidt man kan se af reversalerne, været sjældne i denne periode. Man havde en god garanti i det gensidige opsyn mellem magistrat og eligerede, og selv om interessen ikke omfattede den ældste del af arkivet, var man betænkelig ved kassationer. Ordet „ansvar“ var i promemoria angående Vardes arkiv 1796 direkte blevet nævnt i forbindelse med bevarelsen af arkivet.

Man kan med nogen forsigtighed danne sig en forestilling om opbevaringen af arkiverne på grundlag af registraturerne. I store træk kan man sige, at man i løbet af det 17. århundrede anskaffer skabe, i det 18. århundrede har man i mange rådhusse fået indrettet arkivrum, og i første halvdel af det 19. århundrede er en del arkivalier flyttet op på lofterne. Skabene kan være indbygget i muren, og har der været flere arkivskabe, skelner man dem i registraturerne fra hinanden ved angivelse af farven. Kister nævnes i alle perioder, men har vist i det 17. århundrede været forældede. Allerede i 1650 indeholder egekisten i Horsens rådstue udelukkende „gamle“ breve uden specifikation og datering, mens den registrerede del af arkivet opbevares i skabe og skuffer, og en sådan kiste med gamle „ulæselige“ breve er et punkt, der går igen i mange senere reversaler fra andre byer. Brevene har dels været ordnet i pakker, dels i skuffer eller hylder, inddelt sagligt, kronologisk eller – hyppigt – efter afsender, ofte en kombination af alle tre dele. De „gamle“ breve både i og uden for kisterne er næsten altid ordnet i æsker, mens jeg kun én gang har truffet ordningen i konvolutter, som vist har været almindelig andetsteds. Pakker, skuffer eller hylder kan være forsynet med et nummer eller bogstav, hvorunder de opføres i registraturen, eller med en påskrift om indholdet. Nummereringen er sjældent konsekvent gennemført. Meget almindeligt ses det, at de enkelte numre i en

fortløbende nummerering i registraturen dels betegner ét brev, dels et mindre antal breve og sidst i registraturen hele pakker eller grupper af pakker. Protokollerne er ikke altid medtaget i nummereringen. Kontinuation af reversalerne forekommer så godt som ikke i perioden til 1750. I enkelte registraturer kan et par årgange af breve være tilføjet i kronologisk orden, og påtegninger som „fundet“, „mangler“ ud for de enkelte punkter viser, at man har brugt registraturen ved en senere lejlighed, men i almindelighed ser registraturerne ud, som om arkivet hver gang er blevet ordnet helt fra bunden, og nummereringerne svarer ikke til hinanden fra registratur til registratur. Sidste punkt i en registratur er gerne de gamle registraturer, der ofte kaldes ubrugelige. Fra 1770'erne bliver det stadig mere almindeligt, at reversalerne begynder med at henvise til den sidst udarbejdede registratur og derefter fortsætter, hvor den foregående slap. Først fra 1830'erne findes sagligt inddelte registraturer, der er indrettet med plads til kontinuation, men en sådan fortsættelse har man øjensynlig ikke haft energi til at gennemføre i den følgende tid. Kassationer nævnes kun sjældent i registraturerne, og jeg har ikke forsøgt systematisk at følge dem ved sammenligning af reversalrækker fra den enkelte by. I det 18. århundrede findes spredte notater om en eller flere forseglede sække, der er udtaget til kassation, ligesom der kan forekomme bemærkninger om, at afdøde magistratsmedlemmers private papirer og skiftedokumenter, der vist ligeledes opfattedes som privat ejendom, er eller vil blive kasseret, men specifikationer af eller retningslinjer for kassationer gaves ikke. Arkiverne opbevaredes, så vidt det kan konstateres, altid i rådhusene, men administrationen af byens daglige forretninger foregik i de enkelte magistratsmedlemmers hjem, og dele af arkivet kunne derfor opbevares i hjemmenes „skrivestue“. I begyndelsen af det 19. århundrede bliver det mere almindeligt, at byfoged, borgmester eller skriver har et kontor, hvor de i brug værende arkivalier opbevares, ligesom de eligerede får overladt et specielt værelse på rådhuset til deres møder, hvori de tillige kan opbevare deres arkivalier. Enkelte andre grene af administrationen har altid været udskilt fra magistratsembederne, f. eks. kæmnervæsenet, visse dele af skatteopkrævningen m. m., og de heraf udgåede arkivalier har været holdt for sig, selv om de af praktiske grunde kan være henlagt i rådstuearkivet og derved efterhånden være kommet med i registraturer over hele arkivet. Endelig kan man konstatere, at rådstue-

arkivet ofte har været forsvarligt låset. De tre låse til arkivskabet i Varde har ikke været normen, selv om de vist genfindes på en kiste fra Ebeltofts arkiv (afbildet i Poul Rasmussen og Gustav Albeck: „Ebeltoft Købstads Historie“), men en enkelt nøgle følger gerne med reversalen ved afleveringen til den for arkivet ansvarlige.

Før ca. 1700 var det enten magistraten som helhed eller borgmesteren alene, der forestod arkivet. Når det drejede sig om en større ordning af arkivet, synes selve arbejdet at være udført af en rådmand eller af menige borgere udpeget af borgmesteren. Byskriveren har ikke altid deltaget i en sådan ordning, undtagen som assistent for byfogden ved registrering af dødsboer, der også omfattede registrering af arkivet. I begyndelsen af det 18. århundrede gør de dårlige tider sig gældende også på dette område, idet det bliver mere almindeligt, at borgmester og råd selv udfører arbejdet. Når byfogden overtager borgmesterembedet, bliver det selvfølgelig ham, der overtager ledelsen af arkivet og ansvaret ved overleveringen, men efterhånden dukker byskriveren op både som den, der udfører arbejdet og påtager sig ansvaret. Da byskriverembedet i mange tilfælde bliver sammenlagt med embedet som byfoged, og borgmesterembedet, hvor det er opretholdt, kan varetages af byfogden, bliver det efterhånden vanskeligt at skelne mellem de forskellige embeders forretningsområde, men der har vist været en stigende tilbøjelighed til at lægge ansvaret for og arbejdet med arkivet over på byskriveren. I Nykøbing Mors anfører byfogden i en reversal 1824 udtrykkeligt, at han modtager arkivet „som konstitueret byskriver“. I Stenfeldts „De danske Kjøbstæder og deres Bestyrelsesmåde efter vor Lovgivning“ (1827) hører det til byskriverens pligter at holde arkivet i orden, mens det om magistratens rolle i denne forbindelse mere forsigtigt tilføjes, at „magistraten må anses forpligtet at have det fornødne tilsyn“. Endelig hedder det i en skrivelse fra Kancelliet af 15.4.1828 angående rådstueskriveren i Helsingør, at det påligger rådstueskriveren at sørge for, at byens arkiv bevares og holdes i orden, men „at eftersyn af protokollerne ikke bør nægtes magistraten“ (!).

Det er vanskeligt at danne sig noget indtryk af arkivforvaltningen efter ca. 1835. De gennemgribende omlægninger af købstædernes administration 1837 og 1868 har medført en omlægning af protokolføring og ordning af korrespondancen, som må have gjort store dele af de ældre arkivalier overflødige og sandsynligvis også må have opløst

den tidligere arkivordning, men man kan ikke på grundlag af de hidtil afleverede købstadarkiver få et rimeligt overblik over den følgende tid. Selv når samtlige bevarede registraturer fra en periode er afleveret, er det kun med mange forbehold muligt at skildre arkivforvaltningen, fordi faktorer af vidt forskellig art kan have gjort sig gældende. Netop på dette område har den individuelle indflydelse fra skiftende magistrater og stiftamtmænd kunnet påvirke udviklingen, ligesom brande, krige og historikere fra tid til anden kan have grebet afgørende ind i de enkelte arkivers skæbne. Der kunne til slut være grund til at gøre opmærksom på de positive sider ved tidligere tiders arkivforvaltning. Sammenlignet med moderne arkivforhold, som man møder dem på lofterne rundt om i landet, har ordenen i og omsorgen for arkivalierne i de jyske købstæder op til 1830'erne været god. Den manglende lovgivning kunne have fristet til langt større kassationer end tilfældet har været, og man har efter evne opbevaret arkivalierne under betryggende forhold. Rådstuearkiverne er trods alt ved siden af bispearkiverne de lokale embedsarkiver, der rækker længst tilbage i tiden.

Udenrigsministeriets arkiv 1770-1905

Af *Klaus Kjølsern*

I festskriftet til Axel Linvald har Viggo Sjøqvist givet en historisk redegørelse for Udenrigsministeriets arkivsystem. Nedenstående bemærkninger om arkivets ydre rammer og virksomhed fra 1770 til tidspunktet for reorganiseringen i begyndelsen af dette århundrede må ses i tilknytning hertil. I betænkningen af 21. december 1907, der førte til loven af 27. maj 1908 om diplomat- og konsulatsvæsenet, blev udtalt en kritik af effektiviteten af Udenrigsministeriets arkiv. Med dette udgangspunkt skabtes den organisatoriske og arkivtekniske ramme om arkivet, som det er indrettet nu, og i årene omkring 1910 sattes et skel i arkivets historie.

Ene af alle centraladministrationens organer har Udenrigsministeriet siden slutningen af 1700-tallet bevaret en administrativ ordening med en særlig og overvejende helt centraliseret arkivorganisation i ministeriet og i det meste af perioden med embedsstillinger for en eller flere arkivarer. Tilsvarende arkivordninger finder man i udlandets udenrigsministerier – hvormed det forvaltningsmæssigt er mere givende at drage sammenligninger end med andre danske ministerier. Forklaringen er, at varetagelsen af de forvaltningsområder, der civilt eller militært vedrører forholdet til udlandet, i særlig grad angår statens sikkerhed med den deraf følgende vægt, der lægges på akternes opbevaring og hemmeligholdelse. Eksempelvis nævnes „det for Udenrigsministeriet særdeles vigtige Archiv“ sammen med ministeriets vigtigste forretninger i motiverne til loven af 17. juli 1870 om lønninger for udenrigsministeriet.

Kort efter fik Udenrigsministeriet lejlighed til at give udtryk for det ønskelige i, at ministeriet bevarede sit eget selvstændige administrationsarkiv. Ved en skrivelse af 14. juli 1871 udbad Hall som minister for kirke- og undervisningsvæsenet sig Udenrigsministeriets udtalelse om det formålstjenlige i en forening af arkivvæsenet herunder oprettelse af et administrativt eller regeringsarkiv omfattende sager fra 1848

og så langt frem i tiden de enkelte ministerier eller kontorer måtte ønske at afgive sager¹. Skrivelsen blev den 29. s. m. besvaret med, at Udenrigsministeriet ikke ønskede sit arkiv inddraget under et samlet arkivvæsen. Begrundelsen var dels rent praktisk dels principiel. Der henvises til den store afstand mellem ministeriet – der dengang havde til huse i Christian VII palæ – og de øvrige ministerier, og til „dets hele indre, i mange Henseender fra de øvrige Ministerier forskjellige Forretningsvilkaar, der nødvendigviis forudsætte, at Ministeriet til enhver Tid har sit Archiv rede til Afbenyttelse i stor Udstrækning samt til dette Archivs hele eiendommelige Natur“². I 1881 rettedes der atter fra Kirke- og Undervisningsministeriet henvendelse til Udenrigsministeriet om reformplanen at samle de spredte ministerialarkiver i et fælles Rigsarkiv³. Der svarede ved at henvise til skrivelsen fra 1871, og man ville, som P. Vedel anførte, fortsat ikke opgive at have sit eget arkiv. Det anførtes, at Udenrigsministeriet i lovforslaget om lønninger til embedsmændene havde foreslået, at der skulle oprettes en ny post som arkivar under Udenrigsministeriet. Man ville medvirke til det nye Rigsarkivs ordning ved at aflevere akter yngre end 1750 for tiår ad gangen.

Kraftigere end noget andet ministerium holdt Udenrigsministeriet således på at måtte bevare sit eget arkiv, fordi selve forretningerne begrundede dette. Man måtte dengang som nu i det daglige arbejde have akter for en længere årrække ved hånden.

Arkivet, som P. Vedel lagde vægt på at bevare, oprettedes samtidig med, at udenrigsstyrelsen ved dannelsen af Departementet for de udenlandske Sager mod udgangen af året 1770 udskiltes som et selvstændigt organ fra Tyske Kancelli. At der skulle oprettes et særligt arkiv i departementet har været en given sag. De administrative ordninger, der kommer til orde i reglementerne for de enkelte kollegier o. 1770, viser, at der lagdes vægt på arkivernes ordning i hver af kollegierne jævnfør arkivernes „fornemme“ placering i kancellibygningen⁴. I det af Struense underskrevne reglement for gager til departementet nævnes en „Archivarius“, der lønningsmæssigt placeredes mellem 2. og 3. sekretæren eller som den tredie højst lønnede embedsmand af ialt 6. Arkivaren i Tyske Kancelli Christian Rudolph Scharffenberg blev hentet over og fik som departementet i øvrigt lokale i kancellibygningen. Tyske Kancellis arkivlokale deltes i to, hvoraf departementet fik det ene til

de nyere arkivalier⁵. En skarp adskillelse mellem de to arkiver blev ikke gennemført. Lokalemæssigt blev de sammen, og der arbejdedes med et fælles repertorium over de indtil 1770 eksisterende arkivalier. Det oversteg den ældre Scharffenbergs kræfter (f. 1704) at skabe den fornødne orden i arkivet efter sagernes flytning. I april 1777 ansøgte han om, at sønnen Michael Georg Scharffenberg tilknyttedes ham for senere at overtage hans embede⁶. Ønsket blev opfyldt, og den 30.5.1777 fik sønnen bestalling som foreslået og overtog embedet ved faderens død i 1782 med den reglementerede gage af 600 rdl. plus de for skrive-materialer til arkivet fastsatte 50 rdl. Den yngre Scharffenberg blev ligeledes hentet fra Tyske Kancelli, hvortil han fra 1768 til 1770 var knyttet som overtallig kancellist d. v. s. uden gage. Ved departementets oprettelse blev han virkelig kancellist d. v. s. med gage. Kort efter skiftet i arkivarstillingen fandt der ved kgl. res. af 21.3.1783 på arkivarens forslag den forandring sted, at kancellistkontoret, d. v. s. Scharffenbergs hidtidige forretninger, blev lagt sammen med arkivet, hvorved han fik en gageforhøjelse efter at have hævdet, at arkivarens hidtidige gage ikke var tilstrækkelig til et anstændigt udkomme. Samtidig udnævntes en ny kancellist – svarende til vor tids sekretær – til at være arkivaren behjælpelig.

„Ved Archivet er nu meere end nogen Tiid at bestille“ skrev den yngre Scharffenberg i 1782, og det er rigtigt, at arkivets forretninger efterhånden var blevet udvidet fra oprindelig kun at omfatte ordningen af akterne. Allerede faderen hjalp sekretærene med forskelligt. Således påtog han sig at udarbejde de forskellige chiffersystemer, hvilket ellers tilkom sekretærene „at gjøre hver for sine Hoffer“, d. v. s. for korrespondancen med de enkelte repræsentationer i udlandet. Sekretærene skød sammen af deres gage til arkivaren for at slippe for „dette møjsommelige arbejde“. Først efter den anden verdenskrig er dette i sandhed møjsommelige arbejde blevet helt udskilt fra arkivet. Udarbejdelsen af registraturen, d. v. s. kopibogen over udgående skrivelser, geheimregistraturen, påhvilede i 1770 en særlig dertil ansat registrator, der imidlertid blev forflyttet til udlandet i 1773, hvorefter det blev overdraget til den ældre og den yngre Scharffenberg med bistand fra anden side, uden at det lykkedes at holde kopibogen à jour. For den yngre Scharffenberg forelå den opgave at udarbejde et nyt repertorium over sagerne, efter at de var kommet ud af orden i 1770. Desuden

mente han det nødvendigt at besørge mange endnu manglende afskrifter såvel af ældre som af nyere traktater for at undgå slid på originalerne. Dertil kom så kancellistforretningerne, idet arkivaren på postdage deltog i det tidskrævende arbejde at dechiffrere indgående depecher.

Akterne lå i pakker forsynet med etiketter og fordelt i de skabe „hvortil de efter de forskellige Hoffer henhøre“, d. v. s. efter et geografisk princip. Arbejdet med at holde orden i og ekspedere akterne hurtigt og effektivt adskilte sig ikke væsentligt fra, hvad der er arkivets opgave i 1964, men aktmængden var af et langt mindre omfang, hvortil kom, at embedsmændene i langt større omfang end nu arbejdede hjemme og beholdt akterne hos sig. Efterhånden deltes arkivet i en ældre og en nyere del, således at de ældre sager ikke lå i nærheden af kontorerne og var vanskeligt tilgængelige, da der ikke måtte brændes lys i lokalet. Overhovedet var brandfaren konstant som følge af brugen af kakkellovne og lys og gav anledning til gentagne påmindelser om, at lysene skulle være „vel slukkede“ ved kontortids ophør. Det manuelle arbejde især ved afskrivning i geheimregistraturen og den siden 1785 indførte manualprotokol over indkomne skrivelser var tyngende. Pladsforholdene var indskrænkede. Til gengæld var datidens arkiv sparet for vor tids omfattende sikkerhedsforanstaltninger for at sikre akterne mod fremmede. Rentekammeret stillede i 1796 departementet et forslag om at lade dørene til de enkelte kontorer forsyne med låse⁷. Departementet svarede tørt tilbage, at forslaget kan tiltrædes, men er overflødig i departementets kontorer, „hvor der kun opbevares Pa-piirer“.

I den yngre Scharffenbergs tid led arkivet for første og eneste gang i sin historie skade som følge af krigshandlinger. Under bombardementet i 1807 blev arkiverne tilflugtssted for mange familier, hvilket medførte omflytning og uorden i sagerne, hvorved repertoriet over ældre arkivalier fra før 1770 forsvandt. Scharffenberg fik senere lejlighed til at råde bod på dette tab. I 1818 fik han sin afsked efter 50 års tjeneste, ikke – som han anførte i sin afskedsansøgning – p. gr. af „de Besværligheder, der ofte ere forbundne med de ham paalagte Forretninger“, men p. gr. af alderens svækkelse. Han bevarede sin fulde gage 1500 rdl. s. m. årlig i pension til sin død i 1832. Samtidig med sin afsked blev det ham pålagt at forfatte et repertorium over arkivets ældre og nyere del og derpå aflevere arkivet til sin efterfølger.

Han gennemførte trods sin alder (f. 1749) at udarbejde et repertorium for arkivets ældre del, medens efterfølgeren Carl Georg Anton Ponsaing indledte sin tjeneste som arkivar med at udarbejde repertoriet for arkivets nyere del (fra 1812). Begge repertorier er bevaret i departementets arkiv. Hermed var målet nået, at der forelå et generalrepertorium for hele arkivet.

Både forretningernes gang og den sædvanlige orden gør det nødvendigt, at arkivarembetet ved departementet uden ophold igen besættes, hedder det i departementets forestilling af 5.6.1818 bifaldet af kongen den følgende dag, hvorved den hidtidige overtallige kancellist Ponsaing blev beskikket som arkivar med 1000 rbd. s. m. i årlig gage, efter at han et par år havde gjort tjeneste i arkivet⁸. Han var i 1816 blevet ansat som volontør uden gage og ansås at opfylde de nødvendige betingelser til arkivarembetet, såsom kendskab til placeringen af i hvert fald de nyere sager, god hukommelse samt „megen Orden og Stadighed“. Ifølge sin bestalling af 16.8.1818 skulle han „stedse forholde sig som det sømmer og anstaaer en ærekiær og troe Archivarius og retskaffen Embedsmand“, holde de ham betroede akter, protokoller, traktater, koncepter og øvrige papirer i sikker forvaring, og ikke lade dem komme nogen uvedkommende for øje. Arkivarens arbejde var blevet for omfattende, til at en enkelt mand kunne overkomme det alene; hertil kom det formålstjenlige i at have en afløser i tilfælde af sygdom. Legationsråd J. H. Sick, der allerede i flere år havde gået Scharffenberg til hånde og kendte arkivet, blev beordret til fortsat at tage del i arkivforretningerne. Endvidere blev en kancellist sat til at føre manualprotokollen. Foruden som nævnt at udarbejde et repertorium gik Ponsaing i gang med at gennemgå og ordne aktpakkerne og ompakke dem i papæsker, hvorved akterne blev beskyttet mod støv. I 1821 oprettedes departementalregistraturen, der er en kopibog over de ikke-politiske (departementale) udgående skrivelser, ved udskillelse fra geheimregistraturen til aflastning af denne uhåndterlige kopibog, der således kun skulle omfatte den politiske korrespondance. Vigtigere ændringer fandt ellers ikke sted i Ponsaings tid. For at bjærge føden måtte han påtage sig ekstraarbejde, der var arkivet uvedkommende. Hans gage, der var blevet fastsat i 1818, da han var ugift, forblev uændret til 1830, skønt han efter eget udsagn på dette tidspunkt forsørgede en familie på 10 personer foruden sig selv. Til dækning af sin gæld fik han efter ansøg-

ning gageforhøjelse og et rentefrit lån ved kgl. resolution. Til gengæld skulle han udarbejde normalreglementet, d. v. s. departementets årlige lønningsbudget. I 1832 udnævntes han til 3. sekretær og overdrog arkivet til sin efterfølger efter – som det var skik – at have gennemgået sagerne efter repertorierne sammen med denne.

Tyge Rothe Stampe (1793–1878) var godsejersøn fra Falster og i slægt med den kendte jurist, statsminister Henrik Stampe. Efter at være blevet cand. jur. i 1817, gjorde han et par år tjeneste i Rente-kammeret, og blev derpå først volontør og kort efter overtallig kancellist i departementet og fulgte den sædvanlige karriere for en embedsmand i departementet afbrudt af et par korte udsendelser til udlandet. Fra arbejdet med de departementale sager blev han ved departementets forestilling af 4.1.1832 udnævnt til arkivar. Ifølge sin bestalling skulle han som sine forgængere føre ekstraktprotokollen, der er en brevbog over udgående skrivelser. Desuden blev det ham pålagt at føre tilsynet med departementets værdifulde bogsamling. Dette tilsyn er den dag i dag knyttet til stillingen som chef for arkivet. Registraturen førtes på dette tidspunkt af en sekretær mod et honorar.

Manualprotokollen henhørte under chefen for det ved kgl. res. af 7.1.1832 oprettede ekspeditionskontor. Formålet med dette kontors oprettelse var at sikre det fornødne tilsyn med arbejdets fordeling og udførelse mellem kancellisterne, sagernes kollationering og hurtige og pålidelige ekspedition og afsendelse. Ved dette kontors oprettelse lagdes grunden til den ændring i 1848 i ministeriets organisation, hvorved det særlige arkivarembede blev nedlagt.

Bespareser og reduktion var medvirkende til den kgl. res. af 8.8.1848, hvorved Udenrigsministeriet organiseredes således, at der umiddelbart under ministeren ansattes fire sideordnede sekretærer lønnede efter tjenestetid. Udenrigsministeren F. Knuth mente at kunne opnå en forbedret forretningsgang ved at samle den under arkivaren og chefen for ekspeditionskontoret hidtil henhørende virksomhed nemlig arkivvæsenet, udstedelse og visering af pas, dokumenters legalisation, journal- og protokolføring og copialia m. m. under et kontor. Registraturen skulle ligeledes henhøre under dette nye kontor. Det blev foreslået og bifaldet, at det hidtidige arkivarembede skulle nedlægges, og at der til varetagelse af de nævnte forretninger skulle oprettes et kontor kaldet ministeriets bureau bestående af 1 chef, 1 fuldmægtig og 2 kancelli-

ster. Den hidtidige arkivar T. R. Stampe blev chef for kontoret og den hidtidige 3. kancellist Prosper Léon de Serène d'Acquéria blev kontorets fuldmægtig. Ifølge sin bestalling af 14.8.1848 skulle Stampe som chef for bureauet også varetage de ham hidtil som arkivar påhvilende opgaver, såsom at holde akterne i god orden og sikker forvaring. Det påhvilede ham selv at føre journalen over de til Udenrigsministeriet indkomne sager. Den formelle ledelse af arkivet bevarede Stampe indtil sin afgang i 1860. I hans demission af 3.8.1860 hedder det udtrykkeligt, at han afskediges fra embedet som departementsekretær og bureauchef i ministeriets 1. departement samt fra det ham hidtil betroede overtilsyn med arkivet.

I perioden 1848–60 fandt der ændringer sted i arkivets organisation og placering samt i selve arkivsystemet. Enevældens stabilitet afløstes af forandringer i arkivets ydre og indre organisation, hvis resultat blev, at det i dag er særdeles vanskeligt at finde og arbejde med udenrigsministeriets arkivalier fra 1800-tallets anden halvdel.

Efter at det i 1848 var bestemt, at samtlige udenrigske anliggender indbefattet konsulatssagerne skulle henhøre under Udenrigsministeriet, oprettedes det følgende år et særligt departement for handels- og konsulatssager direkte under ministeren. Dette medførte på den tekniske plan oprettelsen af en særlig afdeling i ministeriets bureau for handels- og konsultsvæsenets arkivsager og journal- og protokolføring under umiddelbar ledelse af en fuldmægtig. Bureauet og herunder arkivet blev således delt i en hovedafdeling og en særlig afdeling for det økonomiske arkiv.

Det viste sig efter få år, at ministeriet ikke kunne undvære en embedsmand, der særlig varetog arkivet. Ved kgl. res. af 18.2.1856 omorganiseredes Udenrigsministeriet fra 1.4. i to departementer, der i lighed med det i andre ministerier fulgte princip skulle ledes hver især af en departementchef. Hertil kom handels- og konsultsdepartementet, der vedblev uforandret. I fortsættelse heraf blev arkivforretningerne og journalførelsen ved kgl. res. af 29.3.1856 overdraget den hidtidige fuldmægtig i bureauet d'Acquéria, der med uændret gage fik titel af arkivsekretær⁹. Stampe blev samtidig udnævnt til departementsekretær og bureauchef ved 1. departement og skulle føre et overtilsyn med arkivet. Efter hans afgang i 1860 blev arkivsekretæren direkte underlagt chefen for 1. departement¹⁰. Medens ministeriets almindelige ar-

kiv i 1856 blev henlagt under en arkivsekretær, omfattede dennes virksomhedsområde i 1856 ikke handels- og konsulatssagernes arkivalier. Disse blev først efterhånden overført hertil og samledes i 1866 i ministeriets almindelige arkiv, hvorved der atter var skabt enhed i Udenrigsministeriets arkiv¹¹.

d'Acquéria var i 1843 som cand. jur. indtrådt i departementet som volontør og blev det følgende år kancellist med gage. Fra 1848 var han knyttet til arkivet, indtil han i 1866 blev afskediget som led i de indskrænkninger i personalet, der fandt sted efter loven af 27. marts 1866 om udgifter til Udenrigsministeriet.

Med enevældens ophør endte udenrigsstyrelsens placering i selve kancellibygningen. Flytningen i 1848 medførte en splittelse af arkivet, der skulle vare ved mange år frem i tiden. Ganske vist var forholdene i kancellibygningen ikke ideelle, men man var dog samlet under et tag. Det var forbundet med vanskeligheder at skaffe den fornødne plads til kontorer for de forskellige kollegier m. m. Der handlede indbyrdes med værelser, og departementets kontorer lå ikke samlede i bygningen¹². Forholdene var primitive, f. eks. fandtes der ingen budstue, og budene måtte opholde sig i den uopvarmede gang i kancellibygningen udsat for kulde og træk. At forholdene ikke var tilfredsstillende, fremgår af udenrigsministerens forslag ved forestilling af 5.7.1848 om at erhverve en bygning, der foruden at rumme en passende bolig til ministeren og til en eller flere embedsmænd bl. a. arkivaren skulle omfatte de fornødne kontorer og arkiv. Kongen henviste til forhandling med finansministeren, og dermed var denne idealløsning i realiteten skrinlagt. Udenrigsministeriets plan fra 1853 om at overtage huset på hjørnet af St. Annæ plads og Amaliegade, det tidligere engelske gesandtskabspalæ, blev heller ikke gennemført.

I efteråret 1848 blev ministeriet flyttet fra kancellibygningen til Lerches gård i Slotsholmsgade 10¹³. Et tilstrækkeligt antal samlede lokaler kunne imidlertid ikke skaffes til at rumme hele ministeriet. Konsulatsafdelingen lå spredt i flere bygninger i Slotsholmsgade. I september 1849 var situationen, at ministeriets kerne var en række sammenhængende værelser i den østre ende af Lerches gård på første sal til gaden og gården. En del af det løbende arkiv lå i et værelse på et fag mod gården, og resten var spredt i skabe i forskellige værelser. I kancellibygningen bevaredes det gamle tværgående og hvælvede arkivlokale på

tre fag til „Store Arkiv“, d. v. s. de ældre akter, der henlå i et halvt hundrede dobbelte skabe. Ministeriets fremsatte ønske om rummelig plads til hele arkivet i et eller flere værelser i nærheden af kontorerne lod sig ikke realisere.

Da pladsmangelen i ministerialbygningen blev akut, vendte man i 1851 tilbage til en ældre plan om indtil videre at indrette kontorer til Udenrigsministeriet i Christian VII palæ på Amalienborg i mezzaninetagen. Dette blev bifaldet ved kgl. res. af 15.3.1852. Derimod blev planen om at indrette bolig til ministeren i Frederik VI palæ afvist i Rigsdagen. Ministeriet flyttede herefter i april 1853 til Amalienborg, men var ikke tilfreds med de nye forhold. Det var en stor ulempe, som ministeriet gang på gang vendte tilbage til i de følgende år i skrivelser til Indenrigsministeriet ledsaget af planer om indretning af arkiv på Amalienborg, at det store arkiv ikke blev flyttet med, men efterladt i kancellibygningen. Dette var medvirkende til Udenrigsministeriets i 1854 fremsatte plan om at flytte til Frederik VI palæ, hvilket ikke blev gennemført, og ministeriet fik på intet tidspunkt kontorer i dette palæ. Arkivets nyere sager blev anbragt i den nordlige ende af Christian VII palæ, og først i 1879 blev det ældre arkiv i kancellibygningen flyttet til Amalienborg¹⁴.

Det var i forbindelse med overvejelserne om flytningen til Amalienborg, at den første store aflevering af sager til Geheimearkivet fandt sted i 1851¹⁵. Allerede i 1836 og i 1850 havde der fundet partielle afleveringer sted. Afleveringen i 1851 var akter tilbage til 1500-tallet og i hovedsagen frem til 1750, men overvejende fra tiden 1700–1750, og den omfattede både centralstyrelsens og repræsentationernes arkivalier samt originale traktater. Visse rent tekniske forhold vedrørende Udenrigsministeriets korrespondance, der er bevaret i nutidens praksis, kan påvises fra tiden omkring 1848. Som henlæggelsespåtegning brugtes under den senere enevælde den endnu i dag anvendte betegnelse på akten „ad acta“. Datidens arkiv mødte den samme vanskelighed som nutidens, derved at de enkelte indberetninger fra repræsentationerne ofte omhandlede flere emner og derfor henhørte på flere sager. Det blev derfor ved et cirkulære af 29.4.1852 pålagt repræsentationerne, at de – hvad der tidligere havde været regelen for indberetninger om departementale sager – skulle indberette i en særskilt skrivelse om hver enkelt politisk sag. Denne regel, ét emne i hver indberet-

ning gælder den dag i dag, men er aldrig blevet – og kan næppe – overholdes trods gentagne påmindelser gennem årene.

I forbindelse med nyordningen af ministeriet gennemførtes pr. 1.5. 1856 en omlægning af arkivsystemet, hvorved der anlagdes en journal efter et slags tillempet kancellisystem. Systemets ophavsmand var d'Acquéria, der havde hentet inspiration under et besøg i det belgiske udenrigsministerium et par år i forvejen. Nok så vigtigt var det, at han ved sit arkivsystem fulgte det princip, som i øvrigt var grundlaget for hele omlægningen af ministeriets organisation i 1856, nemlig at indrette Udenrigsministeriet i lighed med de andre hjemlige ministerier. Denne tankegang blev f. s. v. angår Udenrigsministeriets almindelige organisation forladt få år efter, men bevarede i arkivsystemet til skade for arkivet i mange år frem i tiden, indtil en ordning efter dossiersystemet blev indført i 1909 og stadig findes.

Efter d'Acquérias afgang i 1866 var arkivet i en række år uden fast ledelse. Stillingen som arkivsekretær blev ikke bevaret, og en kancellist – den senere statsrådssekretær – Jens L. R. Koefoed fungerede med afbrydelser indtil 1883 i arkivforretningerne, uden at hans virksomhed har sat sig mærkbare spor. Ministeriets direktør, P. Vedel, der efterhånden kendte sit ministerium fra A til Z, greb personligt ind i arkivspørgsmål, hvilket fremgår af hans beretning af 8.11.1869 til ministeren om adgang for udenforstående til Udenrigsministeriets akter¹⁶. Vedel omtaler indledningsvis, at den seneste aflevering af akter til Geheimearkivet gik til 1750, og at den gældende regel for aflevering omfattede akter ældre end 100 år, hvilket efter direktørens mening var historiske akter, hvis „praktiske“ betydning var ophørt. Disse akter var offentlig tilgængelige. Adgang til politiske akter i ministeriets arkiv var ikke absolut udelukket, men krævede særlig tilladelse i hver enkelt tilfælde, der blev givet afhængig af akternes alder og indhold, og hvem der søgte tilladelsen. Tilladelsen kunne uden betænkkelighed gives for akter fra 1700-tallet. Der skulle føres kontrol med benyttelsen og offentlighedsreguleringen. Akter fra 1800-tallet var med enkelte undtagelser udelukket fra videnskabelig undersøgelse. Undtagelsesvis kunne der gives adgang til udvalgte akter fra før freden i Kiel, men kun til danske videnskabsmænd, der „stod i særligt Forhold til Regeringen“ f. eks. professorer i historie, men udvalget af akter skulle holdes indenfor snævre grænser. Vedel har sikkert her haft i tankerne, at der i 1861 var givet

historikeren Caspar Paludan-Müller adgang til akter indtil 1814 i ministeriets arkiv. Direktørens indstilling var således præget af stor forsigtighed og utvivlsomt en følge af den udenrigspolitiske situation. Først senere, da denne var ændret, slækkede Vedel på den i 1869 fastlagte praksis¹⁷. Det principielle i Vedels papir, at tilladelse til adgang til akter i Udenrigsministeriets arkiv kræver særlig tilladelse i hvert enkelt tilfælde, er stadig gældende praksis, men den almindelige adgangsregel, der på Vedels tid var 100 år, er nu – efter c. 100 års forløb blevet halveret til at være en glidende 50 års regel.

Allerede i Koefoeds tid søgte Udenrigsministeriet som nævnt at få arkivstillingen genoprettet, men uden held. Efterfølgeren siden 1883, baron G. C. Zytphen-Adeler måtte i de første år nøjes med at fungere¹⁸. I hvert fald fra 1890 tituleres han i ministeriets officielle skrivelser som fuldmægtig og arkivar under Udenrigsministeriet, men først efter der på finansloven pr. 1.4.1894 var normeret en stilling som arkivar, kunne Zytphen-Adeler udnævnes hertil ved kgl. res. af 13.4.1894. Embedet bevarede han til 1909, efter at han året før havde søgt orlov og afsked motiveret med de ifølge loven af 27.5.1908 om diplomat- og konsulatsvæsenet planlagte ændringer, der også berørte arkivet. Hans afsked omend i nåde og med pension blev imødekømt i direkte stødende vendinger.

Arbejdsbyrden i arkivet var betydelig i Zytphen-Adelers tid. Antallet af indgående og udgående skrivelser steg kraftigt bl. a. som følge af udvandringen i firserne og halvfemserne. Foruden sit arkivarembede var han sekretær hos ministeren, en kombination af stillinger, der gav ham en betydelig indflydelse. Den stigende postmængde nødvendiggjorde reformer i afskrivningssystemet¹⁹. Indtil 1.1.1884 og siden 1770 blev de fra ministeriet udgående skrivelser registrerede d. v. s. skrevet af i hånden, men fra den nævnte dato var det hensigten, at alle udgående skrivelser skulle aftrykkes (kopieres ved en maskinpresse) med enkelte undtagelser, nemlig forestillinger og beretninger til kongen og kongehuset og alle vigtigere skrivelser, der fortsat skulle registreres. Den originale koncept skulle fortsat bevares. Arkivaren afgjorde, hvornår en skrivelse faldt ind under det flydende begreb „vigtigere skrivelser“. Ministeriet var betænkelig ved helt at bryde med det gamle prøvede system og holdt fast ved en kombination af de to systemer. Registreringen ophørte således ikke, men reduceredes meget betydeligt. Arkivaren

skønnede i 1887, at 400 skrivelser af årets ialt ca. 6000 ekspeditioner skulle afskrives eller mellem 1 og 2 skrivelser om dagen.

Et stort arbejde påhvilede arkivaren ved varetagelsen af hele ministeriets flytning først i juni 1885 fra Christian VII til Christian VIII palæ på Amalienborg og derpå i maj 1898 til Harsdorffs gård på Kongens Nytorv no. 5. Flytningen i 1885 var en følge af Christiansborg slots brand året før, der nødvendiggjorde, at der skaffedes repræsentationslokaler til kongen, og hertil ønskedes Christian VII palæ anvendt. I Christian VIII palæ indrettedes arkivlokaler i stueetagen af den til palæet hørende pavillon mod Amaliegade og den tilstødende sidebygning. Navnlig flytningen til Kg. Nytorv gav meget arbejde, idet administrationen med indretningen af den nye ejendom påhvilede Zytphen-Adeler. Staten købte denne ejendom til brug for Udenrigsministeriet, da Christian VIII palæ skulle afgives som bolig for prins Christian (Christian X)²⁰. Zytphen-Adeler gjorde her et stort og fortjenstfuldt arbejde for at få indrettet det bedst mulige arkiv herunder især at sikre det mod brand. Der blev indlagt jernbjælker, og murværket blev forstærket. Han planlagde elevatorforbindelse mellem arkiv og kontorer og at anvende jernskabe til sagerne i stedet for træskabe, uden at det dog kunne gennemføres, da de dengang eksisterende jernskabe ikke var rummelige nok. Ministeriet fik som helhed mindre plads på Kg. Nytorv, end det havde haft i Christian VIII palæ. Som følge heraf blev der ved kgl. res. af 5.2.1898 fastsat retningslinier for aflevering til Rigsarkivet af arkivalier fra 1750 til tronskiftet i 1839, hvilket efterhånden blev gennemført. I den kgl. forestilling af 31.1.1898 herom anføres som hensigtsmæssigt, at Udenrigsministeriet har sit eget arkiv og selv råder for sine arkivalier for en længere årrække tilbage i tiden samtidig med, at ministeriet ved passende lejlighed til opbevaring og studium i Rigsarkivet bør afgive sådanne akter, „der alene tilhøre Historien“.

Hermed er udtrykt de retningslinier, der stadig er gældende i samarbejdet mellem Rigsarkivet og Udenrigsministeriets arkiv, og som er knyttet sammen med en tradition for gensidig god vilje til samarbejde.

E. A. Bertouchs korrespondance med adelen

Af *Henry Bruun*

Det Kongelige danske genealogiske og heraldiske Selskab¹ stiftedes 3. maj 1777 og fik Christian VII's stadfæstelse 14. januar 1778. Efter et meget virksomt tiår førte det gennem en snes år en hensygnende tilværelse og opløstes endeligt ved kgl. resolution af 21. december 1812, idet det sammensmeltedes med Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog. Stifteren var klokker Oluf Bang, og blandt de mere aktive medlemmer kan fremhæves B. C. Sandvig, O. H. Møller, C. E. Voss og Suhm. Meningen med stiftelsen var først og fremmest at få tilvejebragt et leksikon over den danske adel, hvad også lykkedes. Desuden påbegyndte selskabet udgivelsen af et „Magazin til den danske Adels Historie“.

Rigsarkivet ejer såvel selskabets arkiv som dets samlinger. De sidste er opstillet i tilslutning til arkivets håndskriftsamling og registreret i et udførligt, men lidet overskueligt katalog² fra 19. århundrede. De er af anseeligt omfang (henved 20 hyldemeter) og udgør en broget sammensat masse af ret skiftende værdi. Ser man dem på deres plads, udskiller visse hoveddele sig dog tydeligt, nemlig Voss's enorme og endnu højst anvendelige excerpter til hertugdømmernes historie (ca. 4½ m), O. H. Møllers *Genalogiae nobilium Danorum et Slesvico-Holsatorum* (ca. 1½ m) og endelig Bertouchs samlinger (ca. 2 m). Det værdifuldeste led i disse sidste skal her omtales nærmere.

Af Ernst Albrecht v. Bertouch³ foreligger en lige så fortræffelig som udførlig moderne biografi⁴. Den skal her hverken gentages eller gøres om. En kort omtale vil være tilstrækkelig som baggrund for det følgende. Bertouch var officerssøn, født i Norge 1745. Som ung gjorde han hofstjeneste, bl. a. hos Caroline Mathilde, men tog samtidig (1768) juridisk embedseksamen. Efter omvæltningen 1772 indtrådte han i diplomatiet og var 1772–77 legationssekretær i Stockholm, 1777–80 ministerresident i Warszawa. I hans forskellige efterladte optegnelser optager disse otte udlandsår megen plads, og det er tydeligt, at de har haft

megen betydning for ham. Han brugte øjne og ører godt og stiftede mange bekendtskaber. Navnlige i Gustav III's Sverige synes han at have befundet sig som en fisk i vandet, og Stockholm genså han ved en kortvarig mission midt i 1780'erne. I dette tiår havde han ellers slået sig til ro i København, hvor han fra 1781 til 1789 var deputeret, først i Søkommissariatskollegiet, senere i Admiralitets- og Kommissariatskollegiet. Sidstnævnte år blev han amtmand i Tønder, og i dette embede forblev han til sin død december 1815. Han synes at have forvaltet det flittigt og dygtigt; særlig udmærkede han sig under den russiske besættelse af byen i 1814. Han blev da også særdeles afholdt og belønnes af Frederik VI med den fine titel af gehejmekonferensråd. Det skete 1813; kammerherre var han blevet allerede 1774. 1783 havde han ægtet den livfulde Marie Madeleine le Sage de Fontenay.

Selv dette hastige omrids vil have antydnet, at Bertouch ikke just var en studerekammerets mand. Han var i høj grad udadventt, en på vidt forskellige felter brugbar og uroligt virksom embedsmand, med ikke så lidt af sin tids specielle dyd, borgersindet. Ikke mindst hans utrykte rejseskildringer⁵ røber mellem linierne vågenhed for ydre indtryk, stor lyst og ikke mindre evne til at lære mange mennesker at kende, og det ikke blot standsfæller, men også kunstnere og lærde folk. De to bevarede portrætter modsiger ikke indtrykket af en åben og munter, men ikke just dyb natur. Til billedet hører, at streng orden og økonomi i pengesager ikke hørte til hans stærke sider, en brist som er i det mindste én af forklaringerne på de underligt bratte spring i hans karriere. Han efterlod sig et velfyldt sølvskab og en smuk samling familiemalerier, deriblandt Jens Juels af amtmandinden – men også et stærkt forældet bo.

Hvordan gik det da til, at denne verdensmand – mere på godt end på ondt – ikke blot underkastede sig, men direkte opsøgte de „lärda vedermodör“? For det gjorde han. Til Genealogisk-heraldisk Selskabs stiftende medlemmer hørte han vel ikke – han stod på det tidspunkt i begreb med at rejse til Polen. Men kort efter sin tilbagekomst til København meldte han sig og blev 9. juni 1780 indvalgt ved brug af den selskabet året før skænkede voteringsmaskine⁶. Kun fjorten dage efter indleverede han ændringsforslag til bogstaverne C og G i adelsleksikonnet og gjorde sig i det hele taget så meget og så fordelagtigt bemærket, at han allerede 18. december s. å. „per plurima vota“ (altså

dog ikke helt uden modstand) valgtes til selskabets forstander i den gamle og svagelige Bangs sted. I de følgende godt otte år var han drivkraften i dets arbejde – en utrættelig leder af møderne, der i denne periode normalt afholdtes hver 14. dag og efter Bangs død 1783 oftest i Bertouchs hjem i Gothersgade⁷. Her gennemdiskuteredes manuskriptet til adelsleksikonnet side for side. Resultatet kom ikke ganske til at svare til fliden. Der kom ganske vist en smuk bog ud af det, men indholdet stod ikke på højde med det ydre, behæftet med mange og til dels grove fejl og misforståelser⁸, som det var. Selv vurderet som pionerarbejde og målt med tidens alen kan værket ikke kaldes godt. Hovedansvaret for dets iøjnefaldende mangler kan dog ikke tillægges Bertouch, men må påhvile dets egentlige redaktør og selskabets sekretær, Sandvig; denne unge mand, af jævne københavnske herkomst, var tilmed en yderst krakilsk person, som det ikke har været let for hans fornemme kolleger i selskabet at korrigere⁹. Efter hans død 1786 overtoges det lønnede redaktionsarbejde af registrator i Gehejmearkivet J. J. Weber.

Mens adelsleksikonnet var både planlagt og påbegyndt før Bertouchs indtræden, tog han som forstander på egen hånd en ny opgave op. På mødet 19. november 1785 meddelte han „at ville forfatte en Fortegnelse over den nu levende danske Adel“, og fjorten dage efter fremlagde han 73 af ham selv udarbejdede stamtavler. Hermed fortsatte han, indtil antallet to år senere var steget til 378.

Da Bertouchs forflyttelse til Nordslesvig var en kending, var det dermed tillige klart, at han måtte fratræde forstanderposten. Det skete ved et møde 7. maj 1789. Ved denne lejlighed afleverede han fortegnelse over sin siden begyndelsen af 1786 førte korrespondance med adelen, men fik lov at medføre selve denne til Tønder. Til hans efterfølger valgtes Suhm, på hvis forslag Bertouch fik udleveret et af selskabets signeter og fik titel af vicepræsident. Et mindre behageligt efterspil påfulgte, for så vidt revisorerne vidtløftigt ankede over hans regnskab for leksikonnet; det endte dog med, at han i et møde januar 1790 fik decharge, idet det udtaltes, „at det aldrig kunde blive Selskabets Mening at affordre Kammerherren“ godtgørelse af egne midler, ligesom „hans ubelønnede Iver og Nidkiærhed i Selskabets Forretninger desuden fuldkommen paaskiønnedes“. Nidkærheden holdt sig også efter afskeden med hovedstaden; han fik således leksikonmanuskriptet sendt

over til gennemsyn, hvad rigtignok bidrog til de sidste hefters betydelige forsinkelse.

Selv om Bertouch således ingenlunde svigtede den hovedopgave, som selskabet havde sat sig, så er dog hans selvstændige initiativ i 1785 langt mere karakteristisk for, hvad der interesserede ham. Det var mindre fortidens end samtidens adel. Hvad der foresvævede ham som målet, har ikke været meget forskelligt fra det, der senere realiseredes i Danmarks Adels Årbogs præsenslister – med andre ord, han arbejdede henimod en dansk adelskalender, der til enhver tid kunde oplyse de væsentlige data om enhver i den danske helstat bosat adelsperson. For at nå dette kastede han sig ud i en brevveksling, der må have kostet ham megen tid og møje.

„Bertouch' Correspondance med Adelen“ er den fællestitel, der med sirlig skrift fra 19. århundredes begyndelse læses på pakkeskiltene til syv svære pakker i selskabets samlinger. De fylder tilsammen $\frac{3}{4}$ hylde-meter og omfatter i alt 392 læg, hver med sit slægtsnavn på omslaget og ordnet alfabetisk. Allersidst findes som tillæg en samling på en snes breve, der hver for sig omhandler flere slægter. Det anførte tal turde svare temmelig nøje til antallet af de slægter¹⁰, der ved midten af 1780'erne var repræsenteret inden for helstaten, altså vel at mærke ikke blot de, der i streng juridisk forstand tilhørte den danske adel, men også sådanne udenlandske, især tyske slægter, hvoraf enkelte medlemmer, mest som officerer, var trådt i dansk tjeneste; Bertouchs afgrænsning var her ganske den samme som adelsleksikonnet og langt mere liberal end den nyere adelsgenealogis. Af de 392 slægter vil ikke mindre end 117 eller 30% efter Thisets klassifikation være at henregne til gruppen fremmed adel i Danmark. Af resten er seks slægter¹¹ klart borgerlige eller dog af meget tvivlsom adel. Tilbage bliver 269 slægter (68,6%), som efter moderne opfattelse virkelig er dansk adel, og så er endda heri medregnet 11 af de såkaldte våbenbrevsslægter. Fordeles nu denne hovedgruppe efter slægternes ælde, fremkommer følgende fordeling: til og med 1536: 68 (25,3%); 1537–1600: 6 (2,2%); 1601–1700: 46 (17,1%); 1701–75: 84 (31,2%); fra og med 1776: 65 (24,2%). Det viser sig altså, at gruppen af helt nye slægter, af dem, som først ved indfødsretsloven 1776 var drevet til at søge optagelse i den danske adel, var omtrent lige så stor som de endnu levende middelalderslægters. Lægger man til tallet på i det 18. århundrede naturaliserede slægter den

fremmede adel, hvoraf utvivlsomt kun en meget ringe del var kommet ind før 1700, bliver summen 266 eller henved $\frac{2}{3}$ af det fulde tal. Den adel, hvormed Bertouch beskæftigede sig, var med andre ord væsentlig en ny, fra udlandet indvandret overklasse. Hertil kan endda føjes, at de i korrespondancen givne oplysninger om de ældste danske slægter overvejende samler sig om disses sidste generationer, og hvor grænsen er overskredet, er stoffet klart sekundært. Oplysninger om middelaldergenealogi kan man spare sig at søge hos Bertouch.

Pakkernes indhold er hovedsageligt frugten af forespørgsler 1786 og 1804. Det meste indsendtes af samleren til selskabet november 1812. En betydelig efteraflevering fra hans bo fulgte 1815. Den endelige ordning skyldes uden tvivl Vilhelm Benzon.

I en 1812 medsendt indholdsfortegnelse gør Bertouch under overskriften RST følgende bitre bemærkning: „Af disse bogstaver har jeg sendt den heele ikke ubetydelige Correspondence, der forefandtes til Selskabets daværende Secretair Revisor Weber, men denne liige saa skiødesløse som lidet arbeidsomme Mand har, uagtet han fleere [Gange] af mig derom er blevet erindret, aldrig sendt dem tilbage, og ved hans paafulgte død [1805], ere de gandske bortkomne, om ikke Selskabet kand have reddet noget af, hvad der forefandtes i hans Sterveboe“. Derefter følger den korte liste over de beskedne rester. Da der nu vitterligt foreligger en tyk pakke med netop disse bogstaver, må en del af det tabte være blevet bragt tilveje igen, men også kun en del, da de pågældende læg tydeligt er tyndere end gennemsnittet. Forholdet kan være værd at erindre ved pakkens benyttelse.

Sine henvendelser rettede Bertouch normalt til den, han måtte anse for vedkommende slægts mest fremtrædende repræsentant. Kom der ikke noget ud af det, gav den ihærdige mand ikke derfor tabt, men appellerede eventuelt til en indgiftet person eller i nødsfald til en helt udenforstående genealog. Forespørgslerne, navnlig de oprindelige fra 1786, må nødvendigvis have haft en ret stereotyp karakter. Da ingen af dem synes bevaret, kan deres form ikke nøjagtigt oplyses, men meget kan man dog slutte sig til af besvarelserne. Således, når godsejer C. M. Folsach febr. 1786 indsender „Tabell efter det mig tilsendte Schema“ og tabellen viser sig inddelt efter brevskriverens forældre, deres børn og børnebørn; sidst følger en faster og farbroder med disses børn. Skemaet nævnes også af amtmand Henrik Bille i Odense og spores i tabellen over

slægten Walmodin med flere steder. Et tilforladeligt og karakteristisk udtryk for Bertouchs ønsker har man i et brev fra 1787 til grev G. C. Haxthausen, hvis hustru var født Juul; han bedes „fournir à nos archives ce que Vous pouvez posséder ou nous procurer d'ailleurs servant à rectifier les erreurs possibles de la table de Hoffmann, mais surtout de vouloir bien nous communiquer la liste des descendants du défunt Général Ove Juel, comme étant aujourd'hui la seule branche existante de la famille, avec autant de dates de naissance et de mort, que vous puissiez avoir à la main“. De seneste slægtleds fødsels- og navnlig dødsdatoer har været noget meget centralt.

Vender vi os dernæst til selve svarene, så vil det på forhånd være klart, at de både i omfang og kvalitet er særdeles forskellige. Kategorisk afvisning eller helt tomme udflugter synes det fornemme, af kongen autoriserede selskab dog kun ganske undtagelsesvis at have mødt. Derimod er det næsten en regel, at følgeskrivelserne indledes med undskyldning for påløben forsinkelse, hyppigt fordi den adspurgte selv har måttet tilskrive andre og fjerntboende slægtsmedlemmer.

Når besvarelsernes art i det følgende søges belyst talmæssigt, så må tallene ikke opfattes som udtryk for en strengt gennemført statistik, alene fordi de anvendte kategorier ikke lader sig skarpt afgrænse. Der skal også gøres opmærksom på, at mange læg indeholder flere besvarelser af forskellig slags, mens omvendt enkelte ikke lader sig henføre til nogen af rubrikkerne.

En del af indsenderne har – som ovennævnte Folsach – holdt sig strengt til, hvad de blev spurgt om. Resultatet bliver i så fald forholdsvis kortfattet og skematisk; navne og datoer dominerer. Af den slags korte breve, hvis oplysninger ikke rækker stort videre end til den skrivendes forældre og børn, er der noteret ca. 130. De er noget tørre at læse. Til gengæld er det klart, at kildeværdien generelt kan sættes meget højt, selv om kirkebogskontrol naturligvis er ønskelig, hvis den i det hele er mulig.

Andre brevskrivere fængsles øjensynligt af emnet og lader gåsepenen få friere løb. De søger tilbage til bedste- eller oldeforældre og fortæller mere eller mindre bredt om disses levnedsløb og karriere. Antallet af denne art breve er ikke helt ringe, nemlig ca. 70. Fra dem er overgangen til en egentlig slægtsmonografi ganske flydende; i en halv

snes tilfælde¹² er den dog klart overskredet, og der kommer ikke sjældent en voluminøs afhandling ud af det, med benyttelse af og henvisninger til trykt litteratur. Kildeværdien vil her ofte stå i omvendt forhold til volumen.

Om de givne meddelelser er sat op i tavleform, er i sig selv tilfældigt og underordnet. I et flertal af læggene (ca. 215) indgår stam- eller anetavler; de sidste dog i beskedent mindretal. En ikke ringe del (ca. 42) indtager en for vurderingen væsentlig særstilling, idet de nemlig skyldes Bertouch selv (dog som regel ført i pennen af hans sekretær, hvis hånd er letkendelig). De er af mindre interesse, i det mindste, hvor primærmaterialet er i behold. Af resten stammer de allerfleste fra selve slægten og er affattet af indsenderen eller en hjælper. Om dem gælder det samme som om brevene, at jo færre slægtled de omfatter, des større tillid kan man vise dem. Men derudover er generel vurdering vanskelig, for ikke at sige umulig. Forbavsende få af dem lader sig klart bestemme som bygget på trykt materiale og følgelig sekundære. Det store flertal kræver, især for de ældre led, omhyggelig enkeltvis efterprøvelse. Men det er på ingen måde udelukket, at der i dette materiale kan gemme sig værdifuld og fra andre kilder ukendt familietradition, bevaret f. eks. i slægtsbibler eller gennem utrykte ligprædikenmanuskripter.

En fåtallig, men vigtig særgruppe udgøres af de tildels meget omfattende stamtavler, der må betegnes som udarbejdet af faggenealoger, inden eller uden for selve adelens kreds. Fra sine kolleger i selskabet modtog Bertouch gennemgående kun ringe aktiv bistand. End ikke Suhm synes at have ydet noget personligt bidrag. Af den lollandske præst og topograf P. Rhode findes under Stjerne-Juel'erne en 10 håndskrevne kvartsider stor fremstilling af Halsted klostres historie, langt udførligere end hans omtale af samme emne i hans trykte Samlinger til Lollands og Falsters Historie. Måske er det også ham, der har forsynet Bertouch med kopier af adskillige indskrifter fra de sydlige øer. Én meget væsentlig undtagelse fra den almindelige passivitet er der dog, nemlig den bekendte Flensborgrektor og flittige genealog O. H. Møller, der ganske vist også modtog honorar af selskabet. Fra hans karakteristiske hånd findes der rundt om i pakkerne ikke blot henimod en halv snes højst saglige og stoffyldte breve¹³, men også fire komplette, godt gemte og vistnok også temmelig glemte stamtavler, nemlig over slæg-

terne Ahlefeldt, Bülow, Preusser og v. Saldern. Navnlig de to førstnævnte er omfattende arbejder, de fylder henholdsvis 20 og 140 foliosider¹⁴.

At der blandt Bertouchs hundredvis af henvendelser til standsfæller var enkelte, der viste sig blot at bære nyt ved til blussende ild, kan ikke forbavse. To af disse tilfælde fortjener særlig omtale. Den aldrende gehejmeråd Christian Ulrich Brockdorff indsendte fra sit gods Kletkamp i Holsten ikke blot en meget udførlig tavle over sin egen store familie, men bidrog også senere gavmildt med oplysninger om andre holstenske slægter¹⁵. Interessen gik her i arv til hans brodersøn Cai Lorenz og dennes sønnesøn af samme navn, begge flittige samlere; næppe nogen anden dansk adelsslægt har gjort en tilsvarende indsats for at bevare mindet om sin egen fortid. En lige så værdifuld og sikkert helt uventet lokal bistand fandt Bertouch hos en mere jævnaldrende jysk godsejer etatsråd Axel Rosenkrantz Lasson (1740–1813) til Astrup i Salling. I april 1786 indsendte denne en lille, meget fint udarbejdet „tabel over de endnu levende af Lassons Familie“, „saaledes indrettet, som ieg troede nærmest overensstemmende med tilsendt Schema“, og gav samtidigt uopfordret oplysninger om slægterne Folsach og Jermiin. I følgebrevet udtaler han det håb, at hans bidrag må komme til nytte, „fordi ieg deels derved har havt den Ære at kunde tiene Selskabet, deels da ieg Selv, som en Elsker af Genealogisk og Heraldisk Samlinger, har fundet tillige Fornøjelse derudi“. At den her givne selvkarakteristik ikke var nogen frase, demonstreres fuldt ud overbevisende af adskillige efterfølgende breve¹⁶, hvoraf mange er dateret så sent som 1804. Lasson, der selv ejede en lille genealogisk-heraldisk håndskriftsamling, skyede ingen umage; ikke blot skrev han flittigt, men han veg heller ikke tilbage for personligt at opsøge mindre interesserede naboer på egnens andre gårde. Hvad han derved fik frem, havde næppe kunnet skaffes ad anden vej; tilmed fremsættes stoffet i klar form og ikke uden kritisk vurdering. Man kan virkeligt undre sig en smule over, at selskabet ikke gjorde ham til medlem; hans afsides bopæl, måske også hans forholdsvis beskedne rang, har vel stillet sig i vejen.

Spredt rundt om i de syv pakker – noteret ved i alt 90 læg – forefindes adskillige dokumentkopier. Om dem kan generelt udtales, at de som helhed er af mindre interesse, end man først kunde antage, fordi deres tekster tillige er bevaret enten i original eller dog i pålideligere afskrif-

ter. To hovedgrupper træder tydeligt frem. Adskillige adspurgte har, på trods af henvendelsens form, øjensynligt anset det for hovedsagen at dokumentere deres adelskab og derfor indsendt genparter (ofte bekræftede) af deres adkomstbrev. Af sådanne adelsdiplomer er optalt 39, fordelt omtrent ligeligt på tysk-kejserslige (uhyre langtrukne, gennemgående fra 18. årh.) og danske kongers. Af disse sidste er de allerfleste senere end 1671 og kan således både nemmere og bedre opsøges i lenskontorets bekendte store protokoller over patenter¹⁷. Et par undtagelser turde have krav på i hvert fald en nærmere undersøgelse. Af Christiern Is adelsbrev af 7. april (1462?) for Andreas Sønnichsen ligger i lægget Andersen en i repertoriet¹⁸ oversat, med våbentegning forsynet afskrift. Af Christoffer Gabels adelsbrev af 1. august 1664 forefindes en kopi efter den indlånte original, som ikke længere kendes. Mærkeligere forholder det sig med diplomtet for en anden af den ældste enevældes kapitalistiske trojener, rentemester Henrik Müller. Hans adelsbrev af 1. maj 1674 indsendtes nemlig til Bertouch i en skikkelse, der står den bevarede original særdeles nær, nemlig en samtidig kopi på pergament, bekræftet af Müller egenhændigt 9. maj. En nøje tilsvarende kopi ligger ved originalen i Rigsarkivets diplomsamling, så den nybagte adelsmand har ikke været karrig med skriverlønnen.

En anden dokumentgruppe, af mindst lige så stort omfang som diplomernes, omfatter til Bertouchs brug tagne afskrifter af en del af de mange ansøgninger om dansk adelskab, som indfødsretsloven af 1776 gav anledning til. Da også originalerne til disse er i behold¹⁹, har kopierne praktisk talt ingen anden interesse end den, at de dokumenterer, at Bertouch ikke helt savnede forståelse for de offentlige arkivers kildeværdi. Det mærker man ellers kun lidt til i hans efterladte samlinger.

Hvad der udover de to nævnte hovedgrupper findes af dokumentkoper, er mere tilfældigt; eksempelvis kan nævnes to ægtepagter (Krogh 1760, Lasson 1750) og et testamente (Lerche 1682). Bilag af anden art forekommer også, deriblandt en del trykte. Når der især i læggene om de store gamle højadelsslægter kuriøst nok ofte ligger udrevne titelkobber fra ligprædikener, skyldes dette sikkert Bertouch selv; det er anevåbnerne, som har interesseret ham. Værdifuldere er et par virkelige manuskripter. En biografi af den jyske landsdommer Matthias Poulsen er fremdraget og publiceret af C. E. A. Schøller²⁰. På offentliggørelse venter derimod endnu et dertil lige så fortjent arbejde, nemlig den lol-

landske landsdommer C. H. Helverskovs († 1733) selvbiografi (afsluttet af hans dattersøn Joachin Lassen); den har ikke mindst interesse ved sine oplysninger om universitetsforhold i Ole Borchs og Thomas Bartholins tid. Ret enestående er det, når der i samlingen også findes en registratur over familiepapirer, som tilhørte den bekendte dagbogsforfatter Bolle Luxdorph og af ham en kort tid indlåntes til selskabet.

Selv om det genealogiske stof dominerer i korrespondancen, er den anden side af selskabets program dog ikke aldeles forbigået. Også for heraldikeren vil der være et og andet at hente²¹. Af våbentegninger med tilhørende beskrivelser er i alt 50 noteret. I kvalitet spænder de fra ganske grove og primitive skizzer til fint udførte farvelagte gengivelser, de sidste navnlig i de ovennævnte kejserdiplomer. Det er også værd at bemærke, at der i det indsendte stof, anvendt ikke blot som brevlukke, men også til bekræftelse af dokumentkopierne, findes adskillige velbevarede laksegl. Optalt er af disse kun de af vedkommende slægts egne medlemmer anvendte – i alt 56. Ganske vist tør man trygt gå ud fra, at aftryk af de samme signeter normalt vil være at finde i Rigsarkivets enorme samling af adelssegl – men her beklageligvis oftest uden oplysning om, hvilke personer inden for slægten der har brugt dem.

Det ovenfor omtalte materiale er væsentlig det, der indgik i 1786 og nærmest følgende år. Efterhøsten 1804, der spores i omtrent halvdelen af læggene, udgør kun et begrænset supplement. Hvad Bertouch denne gang udsendte, var nogle ret formløse små lapper, hvorved han erindrede om, hvad der i 80'erne var meddelt ham, og udbad sig senere indtrufne hændelser tilføjet, hvad oftest skete på samme papir.

Bertouch hørte ikke til de naturer, hvem stofindsamlingen i sig selv tilfredsstiller. Det var hans hensigt også at bearbejde det indkomne materiale, og det nåede han for så vidt også. Ganske vist synes han mærkværdigt nok aldrig at have fået trykt så meget som en linie. Derimod indgår i selskabets samlinger ikke færre end 11 håndskrevne bind i tværfolio, alle smukt indbundne og med rygtitlen *Levende Adel i de Danske Stater*. Det er de tilstræbte præsenslister i tre udgaver, henholdsvis på tre, tre og fire bind. Også her står slægterne i alfabetisk orden. Kun førsteudgavens første bind er forsynet med et pynteligt titelblad, hvis undertitel lyder: „Fortegnelse på hele Adelen i de danske Stater, saaledes som den befandtes i Begyndelsen af Aaret 1786 efter indkomne originale Beretninger.“ Andenudgaven, der er skrevet med samme nitide

skriverhånd som den første og næppe meget senere, er kun en afskrift med indarbejdede tilføjelser. Tredje, mindre fint udførte udgave er adskilligt senere og ikke så lidt fyldigere; den synes at være et arbejds-eksemplar fra Tøndertiden og indeholder tilføjelser helt op til Bertouchs sidste leveår. Stikprøver viser, at de indbundne fortegnelser vel i visse tilfælde indeholder flere, men oftest dog langt færre oplysninger end korrespondancens indberetninger. Alene af den grund kan det ubetinget tilrådes først at søge til primærmaterialet²².

Dette så meget mere, som man i fortegnelserne absolut ikke må vente at finde en kritisk bearbejdelse. De er nærmest udskrifter, og det er i så henseende betegnende, at dette arbejde i det store og hele må have været overladt sekretæren. Til det 18. århundredes kritiske historikerskole kan Bertouch afgjort ikke henregnes. Ganske vist heller ikke til de naivt godtroende. Han var, som vi har set det, klar over, at Tycho de Hofmans tabeller ikke var fejlfri, og det hænder, at han i brevenes margen anbringer en kritisk bemærkning eller et udtryk for tvivl. Omhyggeligt noterer han, når han har fået brevet og – med titel og rang – fra hvem. Det sidste kan lejlighedsvis falde ud som følger: „Fra een Frøken Grambow, der af og til ikke var gandske ved sin Sind“. Det gælder for ham mere om tillid til meddelelsen end til det meddelte. Og den metodiske kritiks stadige og strænge spørgsmål, „Hvor har han det fra“, har han sjældent ulejligen sig med at stille²³.

Nu kan man med en vis ret spørge, om der virkelig er grund til at ofre tid og tryksværte på disse gamle pakker; er de da ikke forlængst gennemgransket og alt væsentligt kundskabsstof i dem publiceret i lettere tilgængelige, trykte værker? Det skal straks indrømmes, at helt glemt har korrespondancen ikke nogen sinde været. Allerede W. Benzons utrykte adelsstamtavler, som stadig hævder deres plads på Rigsarkivets læsesal, bruger den som en hovedkilde, og senere tiders adelsgenealoger har i det mindste kendt dens eksistens og lejlighedsvis brugt den. Men så er der på den anden side grund til at fremhæve dels det rent almene, at et primært kildemateriale selv ved den mest komplette og minutiøse udgivelse aldrig helt taber sin betydning, dels og navnlig, at benyttelsen har været meget ufuldstændig og for så vidt ufuldkommen.

I betragtning af den ubestridt centrale stilling, som Danmarks Adels Aarbog indtager som dansk adelsgenealogis hovedværk, må spørgsmålet naturligvis først og fremmest blive, i hvilket omfang de pålidelige med-

delelser i brevene til Bertouch har fundet plads i årbogen. Her må da først peges på det klare faktum, at hidtil kun 232 eller ikke engang $\frac{2}{3}$ af de i korrespondancen behandlede slægter har fået deres stamtavle i årbogen, og af de manglende vil mere end 100, nemlig de fremmed adelige, som ikke siden 1786 har opnået naturalisation, næppe heller nogensinde få det. Men når hertil føjes, at heller ikke de foreliggende tavler tilstrækkeligt udnytter brevene, så kræver denne påstand en vis dokumentation.

Årbogens lange bindrække lader sig i denne forbindelse ikke betragte som en helhed. Op imod 100 af de nævnte 232 slægter er behandlet af Thiset i årgangene 1884–1917 incl., deriblandt forholdsvis mange af de store gamle slægter, til hvis historie Bertouch som nævnt ikke havde meget nyt at meddele. Selv for det 18. århundredes vedkommende har Thiset, hvad stikprøver viser, ofte haft flere og bedre kilder. I fire tilfælde (v. Klöcker, Løvenørn, Offenbergs, Oldeland) fremgår det tydeligt af stamtavlerne, at brevstoffet har været kendt og brugt, skønt det ikke direkte citeres. Udnyttelsen af korrespondancen er for disse årganges vedkommende i det hele tilfredsstillende²⁴.

Væsentligt ringere forholder det sig med de betydeligt flere slægter, hvis stamtavler i årgangene 1918–52 incl. er udarbejdet af Louis Bobé. Man studser allerede ved at bemærke, at denne i indledningen til sin store tavle over slægten Brockdorff²⁵ med honnør nævner den ældre og den yngre Cai Lorenz for deres samlinger, men ikke deres lige så lærde forløber på Kletkamp²⁶.

At en del af de korrektiver, som ved gennemgang af korrespondancen kan føjes til de trykte stamtavler, vil vise sig at være af forholdsvis uvæsentligt indhold, vil ikke undre den, der éngang har gjort sig klart, af hvor mange bitte små brikker en genealogisk mosaik sammensættes. I et brev fra ca. 1803 har den senere kontreadmiral J. C. Hoppe meddelt Bertouch sine børns data. Sønnen Børge Anton angives her født 2. oktober 1796, i adelsårbogen²⁷ 1. oktober. Om datteren Elisabeth Birgitte Johanne oplyser Bobé kun, at hun fødtes og døde 1802; i brevet kunde han have fundet datoerne, 9. februar og 22. juni. Til stamtavlen Folsach²⁸ kunde være tilføjet fødestedet (Skanderborg) for Anna Elisabeth Gyberg. I C. M. Folsachs førnævnte „tabel“ angiver han som sin kones fødested Ryegård, mens Bobé har Møllegård; varianten burde vel i hvert fald være anført.

Datodivergenserne er dog ikke altid helt små. Anna Margrethe Helverskov²⁹ var ifølge sin broders opgivelse født 31. jan. 1651, mens Bobé har 23. jan. 1655. Om Marianne Elisabeth v. Schoell oplyser både adelsårbogen³⁰ og – utvivlsomt sekundært – Elgenstierna³¹, at hun døde 18. juni 1830, i den høje alder af 86. Men ifølge hendes mands brev til Bertouch fandt dødsfaldet sted nøjagtigt 50 år tidligere. Og selv om kammerherre Johan Leijonstjerne sammesteds angiver tiden for sin egen optagelse i den danske adel med to års fejl, kan han dog vanskeligt have overset sin kones eksistens og tilmed forudat hendes dødsdato!

Om mindst fire af Bobés stamtavler kan det med sikkerhed siges, at de kunde være blevet både nøjagtigere og væsentligt fyldigere ved benyttelse af korrespondancen.

Våbenbrevslægten Helverskov er allerede nævnt. I landsdommerens selvbiografi findes adskilligt stof både om hans forfædre og om ham selv; at han 1673 tog examen artium og i fem år studerede ved Københavns universitet, er dog ikke ganske ligegyldigt. Og i samme læg findes ydermere en meget omhyggelig udskrift af en siden tabt kirkebog for Hørdum sogn i Hassing herred, omfattende dåbsindførslerne for dommerens børn.

I korrespondancen indgår en fuldstændig og bekræftet kopi af generalkrigskommissær Johan Heinrich v. Lohendals testamente af 23. september 1743. Af denne pålidelige kilde fremgår, at datteren Jochimine Gerdruth var barn af arveladerens første ægteskab, ikke som i årbogen³² angivet af hans andet, hvoraf følger, at den her angivne fødselsdato må være urigtig. Blandt døtrene af andet ægteskab nævner testamentet en Ulrica Friderica Johanna, måske den samme, som i årbogen kaldes Ulrikke Sophie.

Bobés meget knappe stamtavle over slægten von Rømer³³ vilde være kommet op på mere end det dobbelte antal personer, hvis han ikke havde overset et brev til Bertouch fra en frøken v. Esmarck i Roskilde. Heraf ses det nemlig, at den lille slægts mest fremstående mand, amtmand F. C. Rømer, var gift ikke én, men tre gange, og ifølge svigerindens meddelelse havde han ikke blot den ene i årbogen omtalte søn, men desuden mindst syv andre børn, hvoraf to navngives.

Som sidste eksempel skal nævnes endnu en våbenbrevslægt, også den lille, men hverken ukendt eller ligegyldig, nemlig Suhm. Dens stamtavle³⁴ har for så vidt været svær at udarbejde, som en del af dens

medlemmer levede uden for Danmark. Des mere anledning havde der været for Bobé til at udnytte et lille, men præcist og indholdsrigt brev til Bertouch fra justitarius i Hof- og Stadsretten Ancher Andreas Suhm, dateret 6. februar 1786. Brevskriverens broder, Christian, var dansk kommandant på St. Thomas og døde dér 1759; om hans enke oplyser brevet, at hun giftede sig igen med en Bewerhoudt, og der meddeles også lidt om hendes børn, hvoraf Bobé kun kender navnet på ét. Endvidere kunne A. A. Suhm angive dødsdatoerne for sine to fætre, de preussiske officerer Burchard Siegfried Carl (d. 6. febr. 1783) og Ernst Ulrich Peter (d. 26. maj 1785). Og endelig indgår i brevet en ganske fin ting (som det dog måske ligger uden for en stamtavles rammer at omtale), nemlig en afskrift af et brev fra Frederik den Store, tilsendt sidstnævnte officer som en afskedshilsen en halv snes dage før hans død³⁵.

Eksempelrækken kunne utvivlsomt forlænges, ikke mindst om også Bobés stamtavler over fremmedadel i tillæggene til de Reventlowske Papirer³⁶ underkastedes en lignende prøve. Det vilde kun blive trættende. Nogen omvurdering af Bobé vil det anførte ikke medføre; hans mangler vil ikke mindre end hans fortrin som genealogisk forsker forlængst stå alle kyndige klart. Og Adelsårbogen forsvarer – som Bibelen! – sig selv. Med megen ret har dens nuværende redaktør i nekrologen over sin forgænger mindet om, at „først naar Stamtavlerne er skrevet, kan de skrives“³⁷. Målet her var blot at gøre det fuldt klart, at Bertouchs korrespondance ikke er en udtørret kilde. Det turde være nået.

Hvad Bertouch vilde opnå med sin flittige brevskrivning, ligger åbent i dagen; det var at skabe et genealogisk og personalhistorisk rustkammer. Under denne synsvinkel er pakkerne i det foregående præsenteret og vurderet. Men sekundært har korrespondancen tillige en kulturhistorisk værdi, som ikke bør takseres helt lavt. Det hænger sammen med, at Bertouchs korrespondenter til alt held ikke tog det alt for tungt med det tilsendte „Schema“, men i nogen grad svarede, som de havde lyst til. Mange af dem kendte ham naturligvis personligt, vel ikke mindst fra hans unge år ved hoffet.

Alene brevenes sprog var en undersøgelse værd. Tre sprog konkurrerer på nogenlunde lige fod: dansk, tysk og fransk. Fransk er dog betydeligt almindeligere end tysk; det er i særlig grad de velståendes og de højtdannedes sprog. Dansk anvendes påfaldende ofte af officererne,

især af de yngre og dem i de lavere grader. Mange brevskrivere skifter – som Bertouch selv – med stor lethed fra et sprog til et andet. En statistisk tabel, som fordelte de 4–500 indkomne breve efter sprogene og tillige efter afsendernes alder, køn, rang og stand, ville give et ikke uinteressant sproghistorisk øjebliksbillede af situationen inden for de danske landes overklasse anno 1786, men kræve et betydeligt arbejde og sprænge denne studies rammer.

Det forfriskende personlige, kulturhistorisk værdifulde moment, som opliver en mindre del af brevene, savnes for det meste i svarene fra de fornemste, også af eftertiden mest kendte adelsherrer – dem med den højeste rang, de fleste godser, de største embeder. De har simpelt hen for travlt til udenomssnak: de holder sig til skemaet, hvis de da ikke har overladt til deres sekretær at se efter i arkivet eller snor sig fra sagen med en elegant formet undskyldning. Dette sidste er i høj grad tilfældet med den holstenske storgodsejer og landråd grev Friedrich Otto v. Dernath³⁸ (1734–1805). Fra sin hovedresidens på Hasselburg fremsender han kort før julen 1787 „mes excuses d’avoir tardé si longtems . . . , à quoi mon absence d’ici, chez ma maitresse la Saline, avec laquelle je fais débauche, est uniquement cause. Mais que voulez-vous, chacun a son foible; c’est une fois le mien, et vous avez bien entendu que quand les gens d’âge prennent ce goût, ils en reviennent difficilement“. V. Dernath var fra 1773 til 1794 ejer af saltværket (la saline) i Oldesloe³⁹, og brevets mening er, som det også fremgår af fortsættelsen, simpelt hen, at bestyrelsen af dette lægger beslag på hans tid. En lige så spirituelt turneret undskyldning modtog Bertouch fra den stik modsatte udkant af monarkiet. Oppe fra Trondhjem beklager ryttergeneralen Caspar Hermann v. Krogh⁴⁰ 1783, at optegnelser om hans slægts ældre led savnes: „rien peut excuser mon grand père de n’avoir réparé les pertes que fit son père par l’incendie, il est vrai que les guerres continues qu’il suivit sans interruption, paroissent le disculper; mais comme ces guerres lui laissèrent cependant le tems de se procurer des enfants, il aurait bien pu trouver des moments pour les instruire sur un sujet si intéressant“.

Et 21 år yngre brev har en helt anden tone; i et elskværdigt småsnakkende dansk beretter den forhenværende kommandør i flåden Chr. Henrik de Thurah⁴¹ (1729–1812) om sin alderdoms omskiftelser: „Vores ophold i Skanderborg kunde ikke længere vedvare, af mangel paa be-

quem Boepæll, og fornøden Levnets Midler paa Stædet, altsaa Resol-
verede vi Forrige aar at fløtte her til Kiøbenhavn, for at være ibland
vore Børn, og der at nyde de bequemmeligheder og bædre pleje paa vore
gamle Dage, hvorudi vi Finder stoer Forandring til det bædre, frem for
i Jylland, og Gud skee Tak! nu bædre Helbred end forhen, hvor vi
manglede baade Doctor og Apothek.“

Generalens pension (eller formue) har altså slået til i hvert fald til
flytning og lægehonorar. Ellers er det som antydet netop ofte de min-
dre velstillede, i hvis kår brevene kan åbne et indblik. Bertouchs grun-
dighed og samlermani, der ikke tillod nogen selv aldrig så lille eller
uanselig slægt at forblive ubemærket, kan man takke for flere oply-
sende eksempler på familier, hvis adelskab kun var et tyndt flitter over
hverdagens fattigdom, eller som endog var ved at glide ned i den grå
borgerlig masse. I trange stuer ude i provinsbyernes afkroge kunde det
uventede brev med selskabets fornemme segl og kammerherrens under-
skrift tænde håbet om, at noget vilde vise sig.

Om tappert humør trods hård belastning vidner et brev af 1792 fra
løjtnat F. C. v. Schleppegrell⁴², der fem år før havde måttet tage sin
afsked på grund af svagelighed fra et lille embede som husfoged og
tingskriver i Sønderborg, hvor han var blevet boende. Han skriver:
„Mir sind, im dem Vaterlande, welches mein Grossvater mir gegeben,
weder Reichthum noch andere Glücksgüter zu Theil geworden. Dies
thut mit blos meiner sieben Kinder wegen leid! fünf Töchter sind noch
im väterlichen Hause. Hier wird ihnen fast der Raum zu enge und die
Vorrathskammere aller Art, sehr oft zu leer!!! Diese unangenehme Er-
fahrung erbittert uns leider jede sonstige Elternfreude!“ Nylig har han
dog haft det held at få den ældste pige anbragt som selskabsdame hos
kammerherreinde Bülow i Odense, hvad der væsentligt har lettet situa-
tionen, han spørger derfor Bertouch, om denne ikke inden for sin slægts-
eller bekendtskabskreds skulde kunne angive en familie, der havde brug
for en af søstrene.

Justitsråd Claus Jacob Duncan, der havde haft et ret højt toldem-
bede i Norge, boede i 1787 som pensionist i Kolding. Her traf Ber-
touchs forespørgsel ham, og han må have grebet lejligheden til at føle
sig for med hensyn til sin 10-årige søn Ferdinands fremtid, snarest med
henblik på at få ham ind på Søkadetakademiet. Hverken dette brev
eller Bertouchs åbenbart reserverede svar kendes, men i justitsrådets

følgende brev hedder det: „Af de . . . anførte Omstændigheder ser jeg nok, at det bliver best endnu, i det mindste et Aars Tiid, at lade det beroe med min søn Ferdinand. Ligesom jeg da hidintil brav har øvet ham i Regning, Skriveri, Fransk og Geographie, som han veed temmelig vel for hans alder, saa skal jeg og fremdeles vedblive, helst da jeg her ingen anden lejlighed har til at lade ham og de andre lære noget. Dog falder dette mig noget tungt nu jeg er 64 Aar gammel og mine Øyne og Syn er meget slet.“ Han tilføjer: „Seer jeg ikke anden Raad for ham, faaar han blive Rytter og maaske engang Officier, dog skal dette blive den sidste resource,“ – og forbeholder sig i øvrigt at vende tilbage til spørgsmålet. Den håbefulde Ferdinand blev senere assistent i Grønlandske Handel⁴³.

Bekymringerne for fremtiden faldt ikke alene i de halvgamle pensionisters lod. Bitter og klagende er tonen i et brev fra en 27-årig ung mand, der dog tilhørte en af landets ældste og fornemste slægter, Mur-Kaas'erne. Ulrik Johan Gustav Kaas⁴⁴ var hofjunker og havde i nogle år været løjtnant, men i 1785 fået sin afsked. Han havde derefter taget ophold i sin moders enkebolig i Viborg, og derfra skriver han året efter ubehjælpsomt og rørende: „Vores Situation er meget trist da såvel som min Moder som mig endnu ingen ønskelig Post har villet indløbet saa ieg forsikrer jeg er meget forsagt og frygter aldeles at være forglemt ved min kiere Her Farbrødre“. Han vil helst ind ved infanteriet, men vil til nød tage til takke „i det Civile“, „da jeg er saa bekymret at ieg skulle slibere [sic] unge aar bort forleng“. Forsagtheden var i dette tilfælde velbegrundet. Hverken farbrødrene eller Bertouch har åbenbart følt sig foranlediget til at tage affære. Ulrik Kaas synes lige til sin død i 1819 at have måtte klare sig på en beskeden løjtnantspension. Måske har fristelsen til at drukne bekymringerne været ham for stærk.

I ingen af disse tilfælde var dog adelskabet direkte i fare. Men det var det i andre.

I lægget om fremmedadelsslægten Løvenschild (ikke at forveksle med Løvenskiold) ligger i to eksemplarer en beretning fra 1747; den bærer ingen forfatterangivelse, men skyldes utvivlsomt en sognepræst i Holbo herred. Den begynder: „Her udi Helsinge og Waldbye Sogner findes ingen af Adelig Familie uden Degnen til disse Menigheder Mons. Nicolai Pavelsen som siden han blev Degn ikke har vildet brugt sit Stamme Navn von Løvenschiold“. Degnen er kendt andetsteds fra. Han døde

ca. 1760 og var gift med en provstedatter, en søn af dette ægteskab nåede for så vidt et trin højere op på samfundsstigen, som han blev landsbypræst, sidst i Dannemarre og Tillitse på Lolland, hvor han døde i 1770. Han genoptog da også slægtsnavnet, men blev dets sidste bærer⁴⁵.

Fra klokker i Fåborg Herlov Trolle v. Heye foreligger en 1804 indsendt stamtavle over den skotske adelsslægt Hayes 1678 i Danmark nobiliterede gren samt et lille bittert brev fra følgende år. Han omtaler heri en slægtstradition, hvorefter en grandonkel skulde være død barnløs, men bedstefaderen gik glip af den store arv, fordi han savnede de fornødne midler til at føre proces. Siden har den danske gren klaret sig selv efter bedste evne. Brevet slutter ikke uden skarphed: „Om Deres Velbaarenhed bærer mig oftere med Deres Skrivelse, haaber og ønsker jeg at viide den sande Aarsag, hvorfor De søger en Oplysning om den Heyeske Familie, da den i mange Aar har været skiult under et Dække, uden enten at være kiendt eller hiulpen, De pardonnerer mig, at jeg skriver saa frit, men Sandheden maae legges for Dagen.“

Ikke al fattigadel opfattede sin egen stilling lige så nøgternt og illusionsløst som degnen og klokkeren. Den 77-årige længst afskedigede kyrassérmajor Rudolph v. Offenberg⁴⁶, der boede i Slagelse, indsendte i 1787 en i skrift og indhold lige klart formet „Pro Memoria“ om sin familie. Som rimeligt er, anfører han, at både hans moder og hustru var født Kaas. Mindre påkrævet var tilføjelsen: „Jeg er og i Slægtskab med Greve Friis til Friisenborg i Jylland, som er død, men hvor nær, det erindres ey.“ Han vedgår ærligt, at hans søn er underofficer i Trankebar, og han nævner også sin datter Erica Christine og hendes to børn, men fortier, at den afdøde svigersøn, Poul Boesen Frick, ikke havde drevet det videre end til den beskedne stilling som lektiehører ved latinskolen i Slagelse. Beretningen er indsendt gennem amtmand Scheel i Sorø, hvis følgeskrivelse i et nådeløst glimt afslører den gamle officers virkelige sociale position: „Saadant er man faren, og tale med Manden kunde give Anledning til Connexion man ikke skøtter om. Undskyld derfor, kiære Bertouch, ieg ikke kan skaffe det bedre.“

Forstørret til det groteske møder vi misforholdet mellem virkelighed og livsløgn hos en anden afdanket rytterofficer, en halvgammel mecklenburger, der sikkert har talt et ret gebrokkent dansk. Hans brev er ikke stilet direkte til Bertouch, men til en gift søster, fra hvem han til sin øjensynlige fortrydelse ellers ikke i mange år har hørt. Efter de få

oplysninger, han kan meddele, tilføjer han: „Jeg har solt mit Sted Gal-skytt kaldet, og er fra Maydag af flyttet derfra, og har kiøbt mig 2 Tønder og 6 Skepper Hartkorn, og den Mand som ieg har kiøbt det af har bygt mig en Galant Sted op, og da ieg er den første Beboere, så skal det heede Grabowstedt beliggende i Heisselballe bye, Staarup sogn, Jerleff herred, Coldinghuus Amt, og når du bærer mig som ieg haaber med en skrivelse, saa beder at adressere til Grabowstedt i Heisselballe pr. Colding.“ I folketællingen 1787 for Øster Starup finder man Friedrich Günther Grabow opført som „Bonde og Gaardbeoer“; løjtnants-titlen har man ikke fundet det umagen værd at tilføje; han angives gift med den noget yngre Elisabeth Lykke, der i hvert fald ikke tilhørte den bekendte adelsslægt. Om en søster, Benedicte, oplyser brevet, at hun „er i Cost hos en Bonde paa Landet tæt ved Holstebro“, men nyder 40 Rdl. årligt „af hendes Closter i Mecklenbourg“. Her synger den adelige fornemhed såvist på sit allersidste vers. Man må håbe, at de jyske bønder i Hejselballe ikke alt for åbenlyst har røbet deres morskab over herresædet Grabowstedt!

Her indfinder erindringer om Holbergs Don Ranudo de Colibrados sig unægtelig af sig selv. Men ellers forekommer udtryk for egentligt adelshovmod så godt som aldrig i brevene. Man befinder sig i kultiveret selskab. At adelskabet er et socialt gode, er hele korrespondancens skjulte forudsætning, overflødig direkte at omtale. Hvilket værd man tillagde det, fremgår måske tydeligst af indsendelsen af de mange, for en stor del temmelig friske adelsdiplomer. At denne vurdering i hvert fald af og til deltes af folk uden for selve standen, fremgår af et pudsig eksempel. Næppe var rygtet om adelsleksikonnet sivet ud i datidens presse, før dr. med., falleret apoteker og nu bogtrykker i Odense Peter von Westen⁴⁷ greb pennen for at anmode Sandvig om optagelse for sin familie; han ønskede af hensyn til sine syv børns fremtid straks tilsagn herom og vedlagde som dokumentation en med to våbentegninger smykket, men i øvrigt såre kort og meget luftig promemoria med citat af et tysk middelalderbrev fra 1219. Sagen gik til erklæring for Moller, der i en kort og kølig udtalelse kategorisk afviste enhver sammenhæng med den tyske adelsslægt af samme navn. Dermed faldt Oden-sedoktorens prætentioner til jorden.

En anderledes fordomsfri opfattelse af begrebet adel kommer til orde i et brev fra en dame, hvis eget adelskab var utvivlsomt; hun tilhørte

ved sin fødsel den oprindeligt böhmiske slægt Klenow, men ved sit giftermål den danske borgerlige og lærde slægt Baden. Hendes mand var den grundlærde klassiske filolog professor Jacob Baden, hendes søn den måske mest fanatisk adelsfjendtlige af alle danske historikere G. L. Baden. Helt fra fremmede har han åbenbart ikke haft det. Charlotte Baden⁴⁸, der selv gjorde sig bemærket med nogle små fortællinger og en enkelt roman, modtog i 1804 en forespørgsel fra Bertouch. Hun besvarede den med et forholdsvis langt brev, hvis ikke helt gode retskrivning hun selv beder undskyldt, men som i øvrigt er særdeles velskrevet og giver udmærket underretning om hendes slægt. Hun begynder med at udtrykke sin glæde over, at endnu nogen „bekymrer sig om min Sallig faders familie, vel ey rig, men dog adelig, om ellers dette skal have nogen fortrin“, og videre hedder det: „jeg kunde nesten vredes paa mine forfedere, der lod sig adele, og Decendenterne, der af Blind Religions ijver forlod Deres Eiendom i Böhmen. Jeg troer, det var min Oldefader, der var saa klog at nedlegke Greve Titulen . . .“

Odensedoktorens brev er skrevet før, professorindens efter det berømte møde i Versailles' boldhus 4. august 1789. Den kloge dames skeptiske bemærkninger kan stå som en passende slutningsvignet til de foregående små øjebliksbilleder fra en tid, da stormen fra vest så småt var begyndt at drive sit spil med både kongelige og kejserlige adelsdiplomer.

Arkivkommissionen af 1790

Et bidrag til rentekammerarkivets og proveniensprincippets historie

Af *Jens Holmgaard*

Som et led i et af de mange forsøg, der i tidens løb blev gjort på at skabe god orden i Rentekammerets store og hastigt voksende arkiv, blev studenten Jonas Broager ved kgl. resolution af 27. august 1778 ansat som anden fuldmægtig i arkivet for at sætte det i stand til, som det hedder i Rentekammerets forestilling af 12. august, „at bringe alle protocoller, documenter og brevskeber, som der giemmes, fra de ældste indtil de nyere tider, saa hastig muligt i den fornødne orden og rigtighed, saavel i henseende til documenterne selv, som og i henseende til de derover fornødne, fuldstændige registraturer“. Til denne stilling havde Broager kvalificeret sig ved sin hidtidige gerning som bibliotekar hos historikeren P. F. Suhm, og kammerkollegiet mente i sin indstilling at kunne henviser til hans „stadige fliid og held i at behandle oldsager, at paaskiønne gamle documenters værdie og indhold og at henføre samme til deres rette klasser“¹.

Evnen til at klassificere var en egenskab, som stod højt i kurs i datidens arkivvæsen. Herom vidner også de planer, som man tumlede med i 1771 om at indrette de tre kamres² særskilte arkiver som kombinerede arkivkontorer og kammersekretariater, besatte med embedsmænd, hvis hovedstudium førte det med sig at klassificere, såsom botanikere, etymologer, landmålere osv.³ Under arkivernes stigende vækst følte man et stadigt voksende behov for rationelle ordningsprincipper og mente øjensynligt at finde løsningen i de i bibliotekerne anvendte ordningssystemer eller i hvert fald i et hermed beslægtet realsystem.

Efter 12 års virke i arkivets tjeneste, fra 1781 som dets leder, døde Broager den 2. januar 1790. Var han blevet mødt med store forventninger som den, der ville være i stand til ud fra hans særlige forudsætninger at skabe orden af kaos – thi kaos herskede der i kammerarkivet, ikke mindst efter de struenseeske omkalfatringer i 1771 – så stod det ved hans død helt klart for kammerkollegiet, at han ikke havde evnet at leve op til disse forventninger. At han ved et par kassationer i løbet

af sin embedstid⁴ havde vist sig som en af de mest hårdhændede kassatorer i kammerarkivets historie, er en omstændighed, som eftertiden må tillægge vægt ved vurderingen af hans virke, men som næppe har skadet hans renomé i en tid, hvor kassationer gjaldt som patentløsningen på det pladsproblem, der til alle tider har været arkivvæsenets største hovedpine. Men heller ikke set fra det administrative synspunkt, som for Rentekammerets ledelse måtte være afgørende, havde han slået til. Så langt fra at målet var nået med hensyn til den attråede orden, havde arkivets forfald efter alt at dømme kun taget yderligere fart i hans tid. Den aktion, som Rentekammeret efter hans død skred til, kom så prompte, at man sikkert må tænke sig den forberedt eller i hvert fald overvejet forinden.

Allerede den 5. januar 1790 gik der skrivelse fra Rentekammeret til Generaltoldkammeret med forslag om at nedsætte en fælleskommission til at undersøge arkivets forhold og til at stille forslag om en gennemgribende reform. Rentekammeret havde for sit vedkommende til medlemmer udpeget de kommitterede i kollegiet, justitsråderne Christian Schönning, Claus Budt og Nis Hammeleff. Ved skrivelse af 7. januar tiltrådte Generaltoldkammeret forslaget og udnævnte som sine repræsentanter i kommissionen etatsråd Fr. Carl Trant og justitsråd Ove Malling⁵.

Denne kommissions delvis bevarede arkiv er ikke alene af betydning i arkivhistorisk henseende; men også for nutidens arkivdebat – ikke mindst hvad angår forholdet mellem administrationen og arkiverne – rummer dets aktstykker interessante overvejelser og synspunkter, hvis fremdragelse er hovedformålet med nærværende afhandling.

Den opgave, som Broager var strandet på, havde givetvis et sådant omfang, at dens løsning krævede en helt anden indsats end den, der bestod i blot at ansætte en ekstra fuldmægtig. Ved siden af pladsmanglen var utvivlsomt en konstant altfor sparsom tildeling af arbejdskraft den faktor, som mest havde bidraget til den kroniske uorden, hvori Rentekammerets arkiv ligesom de øvrige kollegiers arkiver befandt sig.

Netop i 1770'erne havde denne uorden nået det punkt, hvor det måtte stå helt klart, at en ekstraordinær indsats var bydende nødvendig, om arkivet skulle kunne røgte blot den primære opgave at betjene administrationen med hensyn til de løbende forretninger. Men hertil kom desuden, at man ved denne tid, da omfattende samfundsreformer var ved

at komme i gang, følte et stigende behov for ved bearbejdelse af den rige skat af oplysninger, som lå gemt i arkivets bjerge af ældre og nyere dokumenter, at skabe sig et sikrere overblik over samfundsfænomenerne som basis for en mere rationel administration med videre sigte.

På denne baggrund var det, at Rentekammeret i sin forestilling af 12. august 1778⁶ gjorde status over tilstanden i kammerarkivet og konkluderede i indstillingen om at ansætte Broager som ekstraordinær medhjælp. At arkivets tilstand var ringe, lades man ikke i tvivl om. For det første fandtes der gamle dokumenter, brevskeber, protokoller og dertil hørende akter, som fra gammel tid havde været „urigtig sammenblandede, vidt adspredte og langt fra *ikke nogensinde*⁷ bragte i den orden, som er nødvendig“. Dernæst var arkivets papirer i 1771 ved den da foranstaltede separation og aflevering fra det forrige Rente- og Generaltoldkammer til de nyoprettede særskilte danske, norske og tyske kamre bragt i „den yderste uorden og forvirring“. Og endelig blev samme år adskillige sager med tilhørende akter afgivet fra kammeret til Kancelliet og andre collegier – og omvendt –, hvilken foranstaltning i 1773 blev omgjort igen – og ved begge lejligheder skabtes der uorden. Slutresultatet heraf var, at hinanden aldeles uvedkommende sager var blevet sammenblandet, andre var rent forlagte og bortkomne, og endelig var „nogle sager, som efter deres natur hørte sammen eller dog stode i et slags forbindelse med hinanden, adspredte, saa at de nu med største møie igien maa sammensankes paa lofterne, i archivet, i comptoirerne, ja endog undertiden hos andre collegier og departements“. Over for denne store forvirring havde arkivets betjente, al møie og flid til trods, stået magtesløse. Vel mente collegiet, som nævnt, at ansættelsen for nogen tid af endnu en fuldmægtig ville kunne råde bod herpå; men bortset fra at Broager, der tilmed havde et dårligt helbred – det oplyses i 1789 ved hans ansøgning om optagelse i Enkekassen, at han „adskillige gange i de seenere aar har været beladt med blodspytten, hvoraf følgen er et svagt helbred, som desværre lader hans meget for tilige død befrygte“⁸ – næppe var den fremragende arbejdskraft, som kammerkollegiet antog, så var det afgjort i sig selv en urealistisk tanke, at denne foranstaltning skulle være tilstrækkelig til at råde bod på menneskealdres forsømmelser.

I Rentekammerets nævnte skrivelse af 5. januar 1790 til Generaltoldkammeret tegnes på ny et situationsbillede, som i meget svarer til be-

skrivelsen i 1778. Man havde ved Broagers død, hedder det, bragt i erfaring, „at kammerarchiverne ikke findes i den orden, som de vel burde“ og uddybede derpå nærmere de befundne mangler. Der var for det første befundet en del gamle dokumenter, vigtige og uvigtige, om hvis indhold man var ganske uvidende, og som derfor heller ikke var registrerede. Dernæst fandtes der under navn af „adskillige dokumenter“ en stor mængde arkivalier, navnlig fra før 1771, som hverken var registrerede eller forsynede med designationer og ikke var henlagt til arkivets øvrige dokumenter af samme slags. Endvidere var der i de senere år fra kontorerne sket store afleveringer, som hverken var henlagt på deres rette plads eller indført i registraturerne, „saaledes at begge kamrenes archiver stod i stor fare for, om disse restanzer i archivarbejdet havde forøget sig, at komme i fuldstændig uorden“. Desuden var en stor del af de dokumenter, som vel var registrerede, således henlagt i hyldeerne, at hvem der ikke i en lang rad af år havde været ved arkivet, ikke var i stand til efter registraturen at oplede dem. Endelig påpegedes det, at pladsmangelen var meget alvorlig og havde besværliggjort det for arkivaren at holde den fornødne orden. Så galt var det, at mange arkivalier måtte sættes i hyldeerne i dobbelte rader bag hinanden, hvorved der foruden uorden også foranlediges stor tidsspilde.

Det ønskemål, som Rentekammeret opstillede over for denne bedrøvelige tingenes tilstand, var en orden sådan, „at hvem der først har gjort sig bekendt med den almindelige indretning, maa, om han ogsaa ellers er ganske fremmed, være i stand til at finde hvert document i registraturen og derefter i archivet“. Et skønt og rigtigt programpunkt, som det ikke endnu er tiden at stryge på grund af forældelse! Men hertil behøves, tilføjes det, „megen og vedvarende orden, saavel fra archivarii side som ogsaa fra vedkommende comptoirers, som afleverer documenterne“.

Man forudså meget realistisk – og var vel altså indstillet på at bære omkostningerne herved – at der ville kræves antagelse af „en deel dueelige folk for en tiid lang“ til at bringe arkivalierne i den ønskede orden. Men derpå vinder endnu engang den traditionelle ukuelige, men ikke velbegrundede optimisme overhånd, når det videre udtales, at når denne orden først var tilvejebragt, og desuden kontorernes afleveringer var lagt i faste rammer både m. h. t. bestemte afleveringsterminer og m. h. t. at aflevere sagerne i behørig orden, og en fast kassationsplan var

udarbejdet, skulle arbejdet i arkivet fra år til år ikke blive meget forskelligt og kunne overkommes af en arkivar med en fuldmægtig og kopister. Ja, arkivet skulle foruden at kunne fastholde den én gang skabte orden blive i stand til som et slags dokumentationscenter at uddrage af dokumenterne kameralistiske og statistiske efterretninger, „som kollegerne fra de ældre tider ofte til megen nachdeel for forretningerne maae savne“.

Indtil arkivet efter de forslag, som kommissionen måtte nå frem til, var bragt i orden og arbejdet lagt i faste rammer, anså Rentekammeret det for mest formålstjenligt at lade arkivarembetet efter Broager stå vakant og imidlertid lade fuldmægtig H. C. Horn forestå arkivets forretninger.

Alt tyder således i og for sig på, at Rentekammeret, om end stadig besjælet af en lovlig stor optimisme med hensyn til, hvad en lille stab kunne udrette, var indstillet på, at den opgave, til hvis løsning der gang på gang forgæves var gjort tilløb, nu omsider skulle løses til bunds. Ej heller kan det betvivles, at den nedsatte kommission i og for sig viste sig opgaven voksen og gik til arbejdet med energi og sund fornuft. Havde man siden været i stand til at fastholde Rentekammerets sigte og bringe kommissionens tanker og forslag ud i livet med fornøden styrke, ville arkivkommissionen af 1790 utvivlsomt have dannet epoke i dansk arkivhistorie.

I godt et år sad kommissionen, indtil den afsluttede sit arbejde med en betænkning af 7. april 1791. Den begyndte, som naturligt var, sin virksomhed med at tage et almindeligt forløbigt overblik over tilstanden. I denne henseende støttede den sig på Hans Christoffer Horn, der under forskellige former havde været knyttet til arkivet fra omkr. 1772, fra 1781 som fuldmægtig. Den første opgave var at få ryddet nødtørftigt op i den store mængde uregistrerede og udesignerede arkivalier, som åbenbart altid havde været den hårde klump, hvori ethvert tilløb til at få tilvejebragt orden var kørt fast, og som den dag i dag ikke i enhver henseende er opløst fuldstændigt i proveniensmæssig henseende, om end dens bestanddele ikke mere ligger uregistrerede hen. Kommissionen bad Horn give sine tanker om dette spørgsmål tilkende, og i et promemoria af 23. marts 1790 kunne han opstille en summarisk fortegnelse over, hvilke bestanddele denne klump bestod af. Han inddelte den i følgende 11 hovedklasser: 1) Ekstraordinære eller diverse

regnskaber med bilag, overvejende fra 1600-tallet. 2) Kgl. originale befalinger og resolutioner, som han foreløbig havde grovsorteret efter konger. 3) Originale forestillinger fra kammeret med påtegnede kgl. resolutioner. 4) Breve mellem kongelige og fyrstelige personer. Disse foreslog Horn uden videre optegnelse afleveret til Gehejmearkivet, da der „af disse ingen samling (haves) i rentekammerarkivet“. 5) Skøder. 6) Kommissionsforretninger, kontrakter, jordebøger, instruktioner m. v. 7) Adskillige beregninger, ekstrakter m. v., opsatte af renteskriverne eller andre „til efterretning“. Da Horn anså disse for nyttige, „uagtet de ere meget gamle“, foreslog han dem sorteret i danske, norske og tyske og anbragt under titlen „Kontorefterretninger“. 8) Supplikker og adskillige indkomne breve. Foresloges sorteret i to grupper, hvoraf den ene, omfattende bl. a. supplikker om tjenester, anmeldelser af dødsfald og rene følgeskrivelser, som ubetydelig skulle kasseres, medens den anden, omfattende alle andre breve, måtte ordnes efter år. 9) Diverse dokumenter, omfattende alle de sager, som ikke kunne henføres til nogen af de foregående klasser, såsom dokumenter ang. kgl. gods, tiender, skattevæsenet m. v. Foresloges optegnet nøjagtigt i kronologisk orden. 10) Adskillige gamle dokumenter, som for det meste er skrevne i det 14. og 15. seculo og nogle i det 16. Heriblandt var adskillige adkomstbreve, tingsvidner og domme m. v. De var for største delen skrevet i det latinske og plattyske sprog, „overmaade ulæselige og slet skrevne“. At designere dem enkeltvis ville blive et meget vanskeligt og langsomt arbejde, men da de dog kunne tjene „til oplysning i historien“, foresloges de afleveret til Gehejmearkivet. 11) Ubetydelige dokumenter, som kasseres. Hertil henregnedes alle slags indsendte ekstrakter, gamle toldregnskaber, hvortil der allerede tidligere var udstedt kassationsordre, gamle kvitteringer og koncepter m. v., hvilket alt sammen foresloges kasseret uden videre optegnelse.

Men ét var at danne sig et skøn over de repræsenterede kategorier, et andet at sortere arkivalierne i overensstemmelse hermed og derpå foranstalte det videre fornødne efter de fremførte forslag. Mod et vederlag på 200 rdl. til sig selv og nogle duelige folk tilbød Horn imidlertid „trods den megen kulde man udstaaer i de kolde arkiver, og den megen støv der falder ved disse meget gamle documenters sortering“, at udføre og afslutte dette arbejde til udgangen af førstkommende juli måned.

Kommissionen accepterede tilbuddet og gik imidlertid videre med at anstille undersøgelser, indhente udtalelser og overveje problemerne. Det er på grund af dens arkivs ufuldstændighed ikke muligt at følge denne virksomhed i alle enkeltheder. Ét problem optog den ganske særligt, nemlig dette, om det ville være muligt at koordinere arkivets ordnings- og registreringsprincipper med de afleverende kontorers, således „at naar et real-registratur, ordnet i hoved-indeelinger efter sagernes slags og indhold, indførdes i archivet, dette da kunde til sin tid finde fortsættelse i realregistre, holdte i ethvert contoer, og afleverte derfra tilligemed documenterne til archivet“.

I den anledning indhentede man ved cirkulære af 18. oktober 1790⁹ udtalelser fra samtlige kontorer i Rentekammeret og Generaltoldkammeret. Desværre synes cirkulæret at være gået tabt og ligeså alle udtalelserne med undtagelse af en enkelt, som efter kommissionens udtalelser at dømme heldigvis også var den betydningsfuldeste. Det drejer sig om en særskilt betænkning, hvormed chefen for 2. holstenske renteskriverkontor, Peter Evers, nærmere uddybede den kortere udtalelse, hvormed han havde påtegnet selve cirkulæret.

I sit omfattende promemoria af 10. marts 1791 redegjorde Evers for sine synspunkter, der i øvrigt på forskellige felter suppleres af et udateret, men underskrevet koncept [?] fra hans hånd, der ligeledes findes blandt kommissionens papirer, uden at det kan ses, om det har umiddelbar tilknytning til kommissionens virksomhed, eller om det måske blot af en arkivembedsmand senere er lagt til kommissionens arkiv. Den samme tvivl klæber for øvrigt til endnu et aktstykke heri, nemlig en ufuldstændig[?] afhandling, betitlet „Allgemeine Grundsätze, welche bey Einrichtung eines Kammer Archivs zur Richtschnur dienen können“, hvis forfatter efter indholdet at dømme må være et yngre medlem af enten Rentekammer- eller Generaltoldkammerkollegiet, men hvis identitet det ikke har været mig muligt at fastslå med sikkerhed. En del peger dog i retning af den ved kgl. resolution af 23. december 1789 tilkommitteret i kammerkollegiet udnævnte Christian Mathias Jacob Johannsen, som tillige 1782–95 var sekretær i tyske kammerkancelli og desuden 1779–82 og 1789–95 chef for 1. slesvigske renteskriverkontor¹⁰.

Evers indleder med at påpege, at en ordning på papiret uden tilsvarende ordning af sagerne selv er uden nytte: „Die vollständigste Musterrolle schaft keinen Deserteur herbey.“ I øvrigt afviser han tanken

om, at kontorjournalerne med deres registre, hvorledes disse end blev indrettet, skulle kunne danne grundlag for ordningen i kammerarkivet. Dermed afviser han dog ingenlunde muligheden for en koordination af sagernes ordning i kontorerne og i arkivet; men fremgangsmåden må efter hans opfattelse være indførelse af et realsystem for sagernes henlæggelse i kontorerne. Han gør sig hermed til talsmand for principper, der unægtelig peger stærkt frem mod de realsystemer, som i nyeste tid har holdt deres indtog i store dele af både den lokale og den centrale administration. Hans hovedsynspunkt er: journalisering i faste, kronologiske journaler, forsynet med alfabetiske personnavne-, stednavne- og sagregistre, men arkivering – allerede på administrationsstadiet – efter et realsystem, hvortil han fremlægger et udkast, grundet på erfaringerne fra hans eget kontor.

Kontorjournalen og dens registre er efter hans opfattelse udelukkende en registrant over de løbende sager og kontorarkivet. Den forudsætter, således må man forstå ham, som et supplement en vis hukommelse om sager, personer, tidspunkter osv. hos kontorets personale. Den er med andre ord kun et kortsigtet hjælpemiddel for hukommelsen, men som sådan også nødvendig og i sin anvendte form i alt væsentligt fuldt tilfredsstillende.

Men sagernes henlæggelse bør være real og ikke som hidtil formal. Evers' argumentation for dette synspunkt lægger hovedvægten på at påvise ulemperne ved en henlæggelse efter journalnumre. Den medfører en splittelse af det, der hører sammen. Når journalen er udskrevet, må de sager, der ikke er afsluttede, føres videre frem, og de akter, der hører til journalen, følger den alligevel for en stor del ikke, men må søges andetsteds. Erfaringen vil vise, siger han, hvilken ubetydelig aktsamling det er, der under rubrikken „Breve til journal litr. A, B, C“ kan følge med de tilsvarende journaler til arkivet.

Men også den gældende praksis at lægge de enkelte kategorier af akter efter formale kriterier finder han uhensigtsmæssig. De kgl. resolutioner med deres anteaeta holdes for sig, fortegnet i et særskilt register og ordnet kronologisk. De øvrige akter lægges, når sagerne er afsluttede, efter sidste journalnummer, og endelig udskilles koncepterne for at indføres i kopibøgerne, og henlægges derefter særskilt. Følgen er, at sagerne bliver splittede, overblikket forstyrres med fare for inkonsekvenser i de administrative afgørelser, og når sagerne således splittede går i arkivet,

hvor den viden og hukommelse mangler, der er forudsætningen ved anvendelsen af journalerne, bliver det i praksis rent umuligt at samle alle en sags akter, for slet ikke at tale om parallelle sager.

Et interessant synspunkt er det, at Evers tænker sig de systematisk ordnede sager fra samtlige kontorer samlede i ét tilsvarende system, efterhånden som de indgår i kammerarkivet.

Han er ikke blind for, at den foreslåede ordning kunne medføre visse vanskeligheder, både i en overgangstid og permanent. Det kunne være svært på forhånd at give helt detaljerede ordningsforskrifter, som overflødiggjorde „eine practische Beurtheilung desjenigen, der das Comtoirs Archiv zu ordnen hat“. Det kunne kræve et vist jugement at afgøre, hvortil de enkelte sager skulle henføres og at balancere mellem en for stærkt og en for lidet udspecificeret ordning. Men nogen afgørende indvending kunne dette ikke være, hvis systemet ellers i princippet var godt; thi sagkundskab og evnen til at skelne og vurdere ville kræves ved ethvert ordningsprincip.

I det udaterede koncept uddyber Evers som nævnt nogle af sine synspunkter. Han fremhæver heri mere positivt fordelene ved et realsystem. Han går her ud fra som en uimodsigelig sandhed, at ethvert arkiv for at virke efter sin hensigt må ordnes sagligt og ikke rangeres „nach den Rubris der Papiere“. Hvis ikke alle akter, som angår samme sag, findes samlede, så kan man ikke overse, hvad der er forekommet, og hvorledes der er disponeret. Også kassationsproblemet kommer han ind på i dette aktstykke. Hvis sagerne uden undtagelse lægges efter journalen, siger han, er ingen sondring mellem papirer, som må bevares, og dem, der kan kasseres, mulig uden en ny gennemgang, og resultatet bliver, at arkivet uden nødvendighed overfyldes. Han nævner en række eksempler på korrespondancesager, som er kassable, f. eks. meddelelser fra amtmænd om afholdte restantundersøgelser, embedsmænds ansøgninger om udsættelse med indsendelse af regnskab, ansøgninger om rejsetilladelse, følgeskrivelser til ekstrakter, regnskaber, restanceregistre m. m. Disse sager, mener han, kunne man henlægge efter journalen med påtegning om deres kassabilitet og uden videre kassere efter nogen tids forløb. Kommer de blandt de øvrige papirer, „so hat es mit dem Nachsehen und Cassiren gute Zeit“. Også spørgsmålet om kassation af regnskabsbilag beskæftiger han sig med. Principielt bør regnskaber ikke kasseres, og ligeså principielt må et regnskab og dets bilag betragtes som en

helhed. Ser man sig imidlertid tvunget til at kassere bilag, bør man ikke kassere hele årgange med bevarelse af f. eks. hvert 5. eller hvert 10. år, men må foretrække en udtynding (eine Auswahl). Denne må imidlertid ske i kontorerne; thi „sind die Beylagen einmal im Archiv; so ist ihre Nachsicht so viel mühsamer und die Beurtheilung durch das Alter nach geräumer Zeit so viel mislicher“. En anden metode til at begrænse bilagenes omfang ville være at afskaffe en lang række unødvendige attester, som år efter år enslydende bilægges regnskaberne.

Der er vistnok grund til at fremhæve, at Evers' synspunkter, hvorledes man end vil bedømme dem, ikke må forveksles med de arkivordningsprincipper, som både før og siden har været både diskuterede og praktiserede og har sat sig spor i talrige velkendte dokumentsamlinger af forskellig art („Samlinger til de danske kongers historie“, „Samlinger til den danske adels historie“, „Topografisk samling på pergament“, „Topografisk samling på papir“, „Skånske jordebøger“ osv., osv.). I modsætning til disse, som er rent spekulativt og kunstigt frembragte grupper uden sammenhæng med aktstykkernes administrative proveniens, bygger tanker som dem, Evers bringer til udtryk, netop på idéen om samling af det administrativt organisk sammenhørende. En tendens til afvigelse fra denne grundtanke er dog vel hans idé om at sammenarbejde de enkelte forvaltningsorganers arkivalier i én sagligt ordnet række. På den anden side må det dog understreges, at talen er om underorganer inden for samme administrative helhed, hvorimod fortidens klassificerende arkivfolk har dannet deres samlinger uden det ringeste hensyn til proveniens.

Også den nævnte afhandling „Allgemeine Grundsätze . . .“ går med liv og sjæl ind for et realsystem som grundlag for ordningen af et kammerarkiv. Argumenterne ligger delvis på linie med Evers'. Som et særligt moment – formodentlig med personlig baggrund – fremhæves det, at kun ved hjælp af et arkiv ordnet efter dette princip kan et ungt medlem af kollegiet gennem et nøje studium af akterne på kort tid opnå det kendskab til kollegiets grundsætninger, som han ellers kun ville kunne lære gennem lang rutine. På et væsentligt punkt afviger forfatteren fra Evers' synspunkter, idet han går ind for udskillelse som en særskilt samling af „die eigentlichen Urkunden und Originalien, wodurch nicht nur die Gerechtsame einzelner Privat Personen untereinander, sondern auch die des Landesherrn und der Unterthanen festge-

setzt werden, z. B. Verträge, Lehnbriefe pp von derjenigen Art Schriften, die im eigentlichen Verstande Acten genannt werden, und die bey Gelegenheit eines Geschäfts abgefasst werden“. Vi har altså her for os den traditionelle tyske sondring mellem „Urkunden“ og „Akten“. Det er de sidste, forfatteren ønsker sagligt ordnede. De første vil han have ordnet i én kronologisk række.

Den 7. april 1791 afgav kommissionen som nævnt sin betænkning. Den gik ud fra en opdeling af arkivets indhold i to hovedklasser, nemlig 1) regnskabssagerne og 2) brevvekslings- eller korrespondencesagerne, en lidt for snæver betegnelse, da den skulle dække alt, hvad der ikke var regnskaber. Regnskabssagerne havde man fundet i god orden, bortset fra de seneste årgange, hvor ordenen let kunne genoprettes og hovedregistraturerne (en dansk, en norsk og en tysk) bringes à jour. Ganske anderledes forholdt det sig med brevvekslingssagerne. Dem havde man fundet henliggende i de forskellige arkivlokaler dels i bundter med skilte og indlagte designationer, dels udesignerede og uden skilte, og om dem alle gjaldt det, at de i modsætning til regnskabs-sagerne ikke var indført i nogen hovedregistratur. Til anlæggelse af en sådan, inddelt efter realgrupper, havde Broager ganske vist gjort en begyndelse, men „hans sidste aars svaghed, arbeidets vidtløftighed og andre omstændigheder“ antoges at have hindret ham i at gennemføre sit forsæt.

Forklaringen på denne forskel mellem de to klassers ordningsstand ligger lige for hånden. Dels var regnskabssagerne i sig selv som et ret homogent materiale, der frembød forholdsvis enkle topografiske, kronologiske og andre opstillingsmuligheder, langt lettere at holde styr på, dels afleveredes regnskaberne med deres nummererede bilag løbende og nogenlunde regelmæssigt, nemlig så snart de var reviderede og kvitterede, og endelig stilledes der af hensyn til revisionsarbejdet i Rente-kammeret større krav til orden i denne del af arkivet, hvad der, når arbejdskraften var begrænset, let kunne medføre, at den mindre presse- rende, men mere komplicerede opgave at holde orden i den øvrige del af arkivet blev skudt i baggrunden. Brevvekslingssagerne derimod af- leveredes ganske uregelmæssigt, f. eks. ved chefskifter i kontorerne, når disse forandrede lokaler, eller når andre omstændigheder fremkaldte hastige oprydninger. Når sagerne herunder bundtedes sammen til af- levering, forsynedes pakkerne med mere eller mindre tilfældige påskrif-

ter, ofte kun bestemt af de sager, som tilfældigt lå øverst i pakkerne. Ja, undertiden er afleveringerne foregået endnu mere uefterretteligt, således at pakkerne end ikke er blevet forsynet med skilte og afleveringen som helhed ikke med designation. Med dårlige pladsforhold og mangel på personale til at tage sådanne kaotiske afleveringer under kyndig behandling er det indlysende, at tilstanden måtte blive dårlig.

Det første kommissionen havde foretaget sig efter at have taget et almindeligt overblik over situationen, var som nævnt at lade fuldmægtig Horn og arkivets øvrige folk udføre en grovsortering og skiltning af og en foreløbig, summarisk foretegnelse over de dokumenter, „som laae blandede imellem hinanden udesignerede“. Men dermed var den behørlige orden dog ikke bragt tilveje, understregedes det. „Det meer særdeles arbeide med brevvekslingssagerne, saasom at gaae enhver pakke nøjere igiennem, at henhøre ethvert slags documenter til særegne classer, at specificere ethvert slags i classerne, at indføre dem i et realregistratur og ordne dem efter registraturret: dette er tilbage for at bringe det, som archivet nu har, i system, og for at passe det, som her efter afleveres, sammen med det øvrige“.

De tre opgaver, kommissionen derpå stillede sig, var 1) at lægge en plan for sagernes bedre fordeling i arkivlokalerne, 2) at fastlægge principperne for registraturerne og arkivets fremtidige arbejde og 3) at gøre forslag om arkivets bestyrelse og personale.

For den første opgave var hovedsynspunkterne, at man ved reduktion af arkivets indhold skulle vinde plads, og dernæst at man ved passende omflytninger skulle få adskilt regnskabssagerne og brevvekslingssagerne, som hidtil havde været anbragt mellem hinanden, og derved få draget en „naturlig grænselinie mellem de 2de hovedfag af archivesagerne“, som tillige kunne danne basis for en ønskelig arbejdsdeling. En reduktion kunne ske dels ved aflevering til andre arkiver, dels ved kassationer. Til Gehejmearkivet foreslog kommissionen afgivet en del diverse dokumenter „saasom breve fra kongelige og fyrstelige personer, der ikke angaae kammer-archivet“, og til sø- og landetatens arkiver „adskillige regnskaber, det militaire fag betreffende, saasom gamle fæstningsregnskaber, søe-, proviant- og material-regnskaber“. Den sidstnævnte aflevering effektueredes i 1805¹¹. Af kassationsmuligheder pegede kommissionen bl. a. på indkomne memorialer om tjenester og gratialer, koncepter til ekspeditioner, som var

indført i kopibøger, samt regnskabsbilag, herunder bilag til zahlkammerregnskaber, som fyldte en hel væg i Slotspladsens arkiv, „men den cassation maatte dog skee efter skønsomt valg og nærmere overlæg“, tilføjes det forsigtigt. Kassationsforslaget gav anledning til en meget omfattende og næppe særlig skønsom kassation i 1792¹². Et særligt problem var at skabe rimelige lokale- og arbejdsforhold for landmålingsarkivet, hvis leder, landmålingskonduktør Niels Morville fandt den stadige gennemgang gennem og frie adgang for det øvrige personale til hans arbejdsværelse meget generende og tilmed upassende og usædvanlig for en kgl. betjent i hans stilling. Hvorledes kommissionen foreslog dette problem løst, har formentlig ingen større interesse, så lidt som de øvrige konkrete forslag til omflytninger. Nogen interesse til belysning af proveniensproblemerne i Rentekammerets arkiv har det derimod nok, at det af kommissionsbetænkningen fremgår, at landmålingsarkivet på denne tid omfattede, eller i hvert fald herefter skulle omfatte, ikke blot som oprindelig materialet vedr. Christian V.s matrikel, men „alt, hvad af gammel og nyt, hidtil i archiverne værende og herefter dertil indkommende, som angaaer eller staaer i forbindelse med matriculs-, landmaalings- og udskiftningsvæsenet . . . de gamle jordskyldsregnskaber deri indbefattede“. Kommissionen kunne så meget mere støtte Morville i hans ønske om landmålingsarkivets afsondring, som det var dens opfattelse, at „landmaalingsfaget, især naar de herefter meer og meer tilvoxende udskiftningsdocumenter derunder indbefattes, er og bliver altid et af de meget vigtige, om ikke det vigtigste, ved kamrenes archiv“.

Det centrale afsnit i kommissionsbetænkningen er utvivlsomt det, der beskæftiger sig med ordnings- og registreringsproblemerne. Regnskabsfaget spildte man ikke mange ord på. Det var stort set i god orden, også hvad registraturerne angik. Denne orden behøvede da kun at fortsættes, „hvortil behøves meer flid og nøjagtighed end egentlig videnskabelig kundskab“. Hvad derimod brevvekslingssagerne og de diverse dokumenter angik, „da vil arbeidet med dem blive langt vidtløftigere og vanskeligere. Ordentlig registratur over samme skal nu først forfattes, en plan til dette registratur maae lægges, og derefter saa at sige forfra begyndes med ordning, classification og detail-fortegnelser . . . hvortil vil udfordres ikke alleene flid og nøjagtighed, men ogsaa en vis videnskabelig kundskab i kameralvæsenet“. Det er omtalt, hvorledes

man havde søgt klarlagt mulighederne for en koordination mellem arkivets og kontorenes principper i så henseende, og der er gjort rede for renteskriver Peter Evers' synspunkter. Kommissionen finder disse udsprunget af „saa megen baade theoretisk og practisk kundskab, at vi ikke tvivle om, at hans bemærkninger jo ville tildrage sig det kongelige Rentekammers opmærksomhed; men i hvad endog i henseende til denne detail i contoierne kan foreslaaes, og efter nærmere overlæg, hvortil fordres tid og megen varsomhed, iværksættes, da bliver det kun *for fremtiden*“. Det er hermed klart, at tanken om en koordination, således som kommissionen oprindelig havde haft den, var opgivet. Det siges endnu tydeligere i en anden sammenhæng, hvor det hedder, at „vi finde omstændigheder opgivne, hvilke vise vanskeligheden i at bringe arkivets og contoierernes registraturer til saamegen liighed, at arkivet nu kunne begynde og siden finde fortsættelsen for sig efter een plan“. Ikke mindre tydeligt er det, at man trods de rosende ord om Evers, heller ikke kunne gå ind for hans idéer. Hvad havde kommissionen da at stille op som sit forslag? Ganske enkelt proveniensprincippet, således som dette siden er blevet fremstillet som det 19. århundredes store opfindelse inden for arkivvæsenet¹³.

Under sit arbejde er kommissionen øjensynligt blevet noget skeptisk m. h. t. realklassifikationsprincippet. Selv om den ikke definitivt drop- per tanken herom på længere sigt, er tonen dog ikke til at tage fejl af i de ord, hvormed den indleder sine egne konkrete forslag: „Nu er spørgs- maalet egentligst om den forbigangne tids sager, og da skulle vi formeene, at de generale regler, som for archivcontoiets arbeider med brevvekslingssager og diverse documenter for den forbigangne tid, eller med dem, det nu har eller herefter faaer, *indtil om og naar realclassificationer i contoierne kunde begynde*¹⁴, maatte især blive disse . . .“.

I fem punkter formulerer kommissionen sit program: 1) Kopibøger over udgåede og journaler over indkomne breve, samt sagerne, som er nummereret til journalerne, udskilles fra de øvrige protokoller og sager, „hvilken blev saa at sige den første grændselinie, som afsloges til at bestemme 2de hovedclasser i dette fag“. 2) De således udskilte kopi- bøger, journaler og journalsager opstilles i kronologisk orden efter hvert kollegium og hvert kontor inden for dette, og i denne orden indføres disse kategorier i arkivkontorets hovedregistratur. 3) Ved hver journal lægges de dertil nummererede sager i bundter med skilte, der angiver

journal og årgang, „hvorved dog iagttages, at foregaaende nummere blive liggende ved det sidste nummer i samme sag, naar den orden fra contoierne ved deres aflevering var fulgt“. 4) De øvrige sager, den anden hovedklasse af brevvekslingssagerne eller diverse dokumenter, såsom kommissionsakter, beregninger, forslag osv., som ikke er journaliserede, kan henføres til visse klasser og underafdelinger, og den del af arkivregistraturen, som omfatter disse sager, måtte blive real, „men summarisk tillige; thi forsaavidt som individuelle optegnelser maatte findes fornødne, da blive disse enhver pakke at vedlægge, [archiv]contoirets hovedregistratur maatte ellers blive for stoer“. 5) Nået såvidt „kunde archivet siden gaae frem til en anden meer classificeret og meer scientifick (orden)“ ved til journalsagerne at forfatte realregistre, som kunne sættes i forbindelse med registraturen over de under punkt 4) anførte sager, uden dog at journalsagerne – i hvert fald indtil videre – „forrykkedes eller omlagdes fra den orden, hvori de eengang vare lagte“.

Ikke mindre interessant – tiden taget i betragtning – end disse principper i sig selv er kommissionens motivering. „Paa denne maade“, hedder det, „erholdt archivet først og med mindre umage, men derfor desto hastigere, en orden hvormed det kunde være tient, indtil en fuldkomnere med meer umage og meer tids anvendelse kunde opnaaes“. Dette er, kunne man sige, proveniensprincippet begrundet som et praktisk summarisk og derfor overkommeligt ordningsprincip. Mere positivt – og næsten sechersk, fristes man til at sige¹⁵ – begrundes princippet, når det videre hedder: „Derved giordes det muligt, at enhver af contoiernes betiente, som var bevandret i sit contoirs sager, førend de til archivet afleveredes, fandt samme i uforrykket og ham bekiendt orden, naar han igien søgte noget dette contoir vedkommende i archivet. Og derved tilveiebragtes da den dobbelte nytte, at naar en saadan contoir-betient, efter vedkommende contoirs nominalregistre, og archivarius efter sit realregister, søgte et og det samme, vilde det de søgte, desto vissere kunne findes. Og overalt forebyggedes da, om endog archivet havde feilet i classificationen, alle forvildende følger“.

Også med hensyn til arkivets fremtidige bestyrelse lagde kommissionen, som det allerede af det foregående vil være fremgået, tvedelingen mellem regnskabsfaget og brevvekslingsfaget til grund. Vel burde de to fag principielt have fælles overledelse, men „i det mindste indtil meer orden er indbragt i det fag, hvor den feiler, synes (det) bedst, at fa-

gene ganske adskilles, ethvert under sine arbejdere, paa det at enhver kan aldeles opofre sig til sit“. Så indlysende rigtig tanken om en fornuftig arbejdsdeling, der bygger på og i sig selv fremmer sagkundskab og specialviden med deraf følgende øget effektivitet, er, har den til alle tider haft vanskeligt ved at slå rod i dansk arkivvæsen; men det tjener kommissionen til hæder og ros at have gjort sig til talsmand for den. Betænkningen mundede da ud i et forslag om indtil videre at ansætte to arkivregistraturer eller -sekretærer med hver sin kopist samt nogle ekstraarbejdere til som sideordnede at bestyre hver sin del af arkivet. Når den tilsigtede orden var tilvejebragt, kunne man da ved vakance blandt registratorerne vende tilbage til den gamle ordning med en arkivar, fuldmægtig(e) og kopister. At udpege de pågældende anså kommissionen for at ligge uden for sit kommissorium, hvorfor den, bortset fra at pege på Horn som en kvalificeret leder af regnskabsfaget, henstillede dette spørgsmål til Rentekammeret selv.

Ved forestilling af 16. august 1791, approberet ved kgl. resolution af 24. august¹⁶, traf Rentekammeret på grundlag – eller man skal måske snarere sige: med tilsidesættelse – af kommissionsbetænkningen sine endelige beslutninger i sagen. Med disse torpederedes i realiteten kommissionens arbejde og de intentioner, som både den og tidligere Rentekammeret selv ved dens nedsættelse havde lagt for dagen.

Kommissionen har, hedder det, i henseende til registraturerne og arkivkontorets øvrige arbejde gjort adskillige forslag, „som i fremtiden efter omstændighederne og saa meget, som arbejdernes antal kan tillade det, ville blive at [be]nytte“. Det ville ikke være korrekt at sige, at der ud af disse ord lyser begejstring for kommissionens program og redbonhed til at sætte noget alvorligt ind på dets gennemførelse.

Afgørende for arkivets skæbne blev det, at Rentekammeret øjensynligt havde visse personalemæssige problemer, som man fandt, at arkivets reorganisation gav mulighed for at løse. Det første var, at kammersekretær og kommitteret i kammerkollegiet Peter Vorndran trængte til lønforbedring. Kammeret havde „længe ønsket at finde anledning til at forbedre denne duelige og fortiente mands vilkaar“. Nu var chancen der. Det kunne overdrages ham at have tilsyn med og bestyrelse af arkivet mod et gagetillæg på 300 rdl. af den indtil videre sparede arkivargage. Man holdt sig forvisset om, „at archivet vil af kammersecretaire Vorndran holdes i den forønskede orden, uden at kammersecretariatets

forretninger derunder skulle lide“, når han fik nogen aflastning heri, som opnåedes ved at give hans to fuldmægtige i kammerkancelliet et gagetillæg på hver 50 rdl. Keine Hexerei, nur Behendigkeit! Det andet problem var en søn af „den afdøde værdige conferenceraad og deputerede i dette collegio“ John Erichsen, candidatus juris Ludvig Erichsen, der „efter specielle allerhøieste resolutioner paa Finantscollegii allerunderdanigste forestillinger hidtil har nydt“ en årlig understøttelse på 120 rdl., og som „endskiønt han en tid lang har været volontair i dette kammers danske og norske kancelie, dog ikke har anvendt megen tid paa sammes forretninger“. Han måtte kunne anvendes i arkivet som anden fuldmægtig. Til første fuldmægtig udnævntes efter kommissionens indstilling H. C. Horn med 500 rdl. i gage. Så forsigtigt vurderedes Ludvig Erichsens kvalifikationer, at han skulle antages „ad interim“ med 200 rdl. i gage mod bortfald af den nævnte understøttelse, og med håb om at ansættes som „fixus“ med samme gage, „naar han i de ham anbetroede forretninger giver fyldestgørende prøver paa fliid og duelighed“. Med disse to fuldmægtige eller registratorer samt 2 kopister ville arbejdet i arkivet være at bestride under Vorndrans tilsyn, til hvem det kunne overlades at dele arbejde mellem disse betjente, således som det til at fremme samme i det hele fandtes bedst tjenligt. – Til forestillingens forslag føjede den kgl. resolution den bestemmelse, at der yderligere af den besparede arkivargage skulle tillægges fuldmægtig i Rentekammerets sjællandske kontor Frederik Thaarup en gratifikation på 100 rdl. til opmuntring for hans „literaiske fliid“.

Selv om vi ikke af andre kilder vidste, at den opgave at skabe en tilfredsstillende ordening af Rentekammerets arkiv var forbeholdt senere tider og arkivfolk, som også har kendt arkivkommissionens betænkning af 7. april 1791, kunne vi nok af rentekammerforestillingen af 16. august s. å. have sluttet, at dette måtte blive tilfældet.

Kultusministeriets tilblivelse

Af Niels Petersen

Ved administrationsreformen i 1848 oprettedes et *Ministerium for Kirke- og Undervisningsvæsenet*. Dette besværlige navn blev ikke meget brugt. I stedet sagde man *Kultusministeriet*, et lån fra tysk, der i grunden kun hentyder til det kirkelige. I en betænkning fra 1846 tales om „et Ministerium for Cultus og den offentlige Underviisning“. Det hændte også, at man efter omstændighederne talte om Kirkeministeriet eller Undervisningsministeriet. Men Kultusministeriet var langt det mest brugte, og det holdt sig, til ministeriet blev delt i 1916. Det rigtige navn brugtes kun i officielle dokumenter.

Kultusministeriets ressort faldt i tre hovedafsnit: kirke, lavere undervisning og højere undervisning. Til den lavere undervisning regnedes også seminarierne samt anstalter for døvstumme, blinde og åndssvage, der senere under navn af særforsoresanstalter kom under Socialministeriet. Sammen med den højere undervisning administreredes kunstanstalter og videnskabelige samlinger samt overhovedet statens støtte til kunst og videnskab.

Før ministerialsystemets indførelse var Kultusministeriets sagområde fordelt på flere indbyrdes uafhængige forvaltningsorganer. Hovedparten lå under Danske Kancellis 1. departement, som forvaltede kirkevæsenet samt borger- og almueskolevæsenet. Den højere undervisning bestyredes af Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler. Kunstanstalterne og de videnskabelige samlinger havde hver for sig egne direktioner. De hørte under den kgl. hofstat og havde ingen berøring med den civile statsforvaltning.

Danske Kancelli lededes af et kollegium bestående af en præsident, en generalprokurør og 3 deputerede. Alle afgørelser blev truffet i kollegiemøder, og medlemmerne underskrev i fællesskab alle fra kancelliet udgående skrivelser. Kun med hensyn til den kontormæssige expedition var kancelliets forretningsområde inddelt i departementer. Siden

1839 var den kancellideputerede Lars Jess Holm chef for 1. departement og forestod som sådan, assisteret af en kontorchef, kirke- og skolesagerens behandling samt referatet i kollegiemøderne. På sagerens afgørelse havde han nok reelt, men ikke formelt, større indflydelse end de øvrige medlemmer af kollegiet.

Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler var oprettet i 1805 som „immediat“ autoritet, dvs. med ret til at indgive forestillinger direkte til kongen. Normalt bestod direktionen af 3 medlemmer. Det var ofte folk, der havde et andet hovederhverv, f. ex. et professorat. Medens kancellikollegiets medlemmer skulle have juridisk embedsexamen, krævedes dette ikke af direktionens medlemmer. I 1840erne var historikeren Laurits Engelstoft „første og styrende medlem“. De to andre medlemmer var jurister, men kun den ene, Jens Olaus Hansen, havde en egentlig administrativ karriere bag sig. Den tredje, Kolderup-Rosenvinge, var retshistoriker og ligesom Engelstoft professor ved Universitetet. I 1847 udvidedes direktionen med grev Knuth (martsministeriets udenrigsminister) i dennes egenskab af overdirektør for Sorø Akademi.

Til at udføre expeditionerne havde direktionen et sekretariat, som 1847 deltes i to kontorer, ét for Universitetet, Polyteknisk Lærestanstalt og de lærde skoler med undtagelse af Sorø Akademi samt ét for sidstnævnte stiftelse og for realskolerne, der først ved kgl. resol. af 24. juni 1846 var blevet henlagt til direktionen fra Danske Kancelli.

Enkelte lærestalter lå udenfor direktionens område. Vigtigst var Den kgl. Veterinærskole, som indtil 1843 var underlagt en Direktion for Stutterivæsenet og Veterinærskolen, men siden da havde haft sin egen immediate overbestyrelse.

Under hoffet sorterede følgende kunstanstalter og videnskabelige samlinger: Det kgl. Teater, Det kgl. Kapel, Museet for Naturvidenskaberne, Det kgl. Bibliotek, Det historisk-arkæologiske Arkiv, Museet for de nordiske Oldsagers Opbevaring, Den kronologiske Samling på Rosenborg, Kobberstiksamlingen, Mønt- og Medaljekabinetet, Kunstmuseet og Billedgalleriet. De var ikke underlagt nogen centralstyrelse, men overhofmarskallen var chef for flere af dem samt ledende medlem af Det kgl. Teaters direktion. De finansieredes over de kgl. hofkasser. En del af samlingerne administreredes for den såkaldte Regaliefonds midler. Denne fond stammede oprindeligt fra, at Frederik 6. i 1813 havde stillet sit guldtaffelservice til rådighed for Rigsbanken mod en

obligation på det beløb, det kunne indbringe. Christian 8. havde henlagt kapitalen til vedligeholdelse af samlinger for kunst og videnskab. Afkastningen kunne dog ikke dække udgifterne og måtte suppleres med tilskud fra finanserne.

Til hoffets institutioner kan også henregnes Kunstakademiet, som dog nærmest betragtedes som en selvstændig stiftelse under kongens personlige tilsyn. En af kongen udnævnt præses foredrog akademiets forestillinger. Den daglige ledelse varetoges af en af akademiet valgt direktør. Det var sædvane, at hvervet som præses beklædtes af tronfølgeren.

Den kritik, der i stænderforsamlingerne rejstes mod det enevældige styre, beskæftigede sig også med administrationen af kirke- og skolevæsenet. Med påberåbelse af eksempler fra udlandet krævede man, at kirke og undervisning skulle udgøre en selvstændig forvaltningsgren. En petition til kongen blev i 1840 vedtaget i begge de kongerigske stænderforsamlinger på den teologiske professor H. N. Clausens initiativ. Clausen, der allerede i 1825 offentlig var gået ind for, at bestyrelsen af kirke, skole og fattigpleje direkte under statsoverhovedet burde overdrages til kirkens mænd¹, kunne nu som en af den liberale oppositions ledere samle bred tilslutning til krav om begrænsning af kancellistyrelsen. Denne betragtedes ikke med urette som en vigtig barriere mod oppositionens reforminitiativ. Tanken om et særligt styre for kirke og skole var dog for samtiden ikke mere radikal, end at den kunne vinde sympati udenfor den egentlige opposition i kredse, der interesserede sig for en modernisering af statsstyrets former.

I petitionen fra stænderne i Roskilde blev det fastslået, at enhver hovedgren af statsforvaltningen bør træde bestemt ud for sig selv, så at det beslægtede samles og det uligeartede holdes ude. Kirke og undervisning har så dyb en indflydelse på det offentlige vel, at de ikke bør behandles som underordnede forvaltningsgrene ved at overdrages til mænd, som på grund af deres embedsstilling må dele sig mellem sysler af den forskelligste natur. Bestyrelse af kirke og skole forudsætter en særegen indsigt, dannelse og interesse, som ikke nødvendigvis er forbundet med juridiske kvalifikationer. Med henblik på den splittede styrelse af undervisningsvæsenet bemærkedes, at de forskellige undervisningsanstalter burde organiseres som forgreninger af en alle klasser af

borgersamfundet omfattende nationalundervisningsanstalt, udsprungen af samme rod, stræbende mod samme punkt².

Som følge af stænderpetitionerne nedsattes den 12. februar 1841 en kommission bestående af 5 medlemmer, nemlig Ørsted og Holm fra Danske Kancelli, Kolderup-Rosenvinge fra Universitetsdirektionen samt Sjællands biskop Mynster og professor Clausen. I betænkningen, der blev afgivet den 9. november s. å., anbefalede samtlige medlemmer, at der oprettedes et særligt kirke- og undervisningskollegium, der dog skulle organisk forbindes med Danske Kancelli, så at begge kollegier „som Afdelinger af eet større Cøllegium, kunne sammentræde til Forhandling af de Kirke- og Skolesager, der gribe ind i de almindelige borgerlige Forhold“.

Kirke- og undervisningskollegiet skulle bestå af en direktør og tre deputerede, 1 for kirke og lavere undervisning, 1 for højere undervisning og 1 for kamerale anliggender. Direktøren skulle være jurist. De deputerede behøvede ikke at være det. Det nye kollegium skulle have præsident fælles med Danske Kancelli, og præsidenten skulle være berettiget til at forlange en hvilken som helst sag behandlet i det samlede kollegium, som skulle benævnes „Kancelli-, Kirke- og Undervisningskollegium“. Forslaget indeholdt forskellige uklarheder og var heller ikke udtryk for nogen enighed i kommissionen med hensyn til sagens realitet. Medlemmerne havde delt sig i et flertal bestående af de to kancellirepræsentanter og biskop Mynster samt et mindretal bestående af Clausen og Kolderup-Rosenvinge.

Kommissionens mindretal, hvis betænkning stort set fulgte stænderpetitionen – de var begge skrevet af Clausen – kunne akceptere forslaget som et skridt i den rigtige retning. Hvis styrelsens hverv ikke skulle indskrænkes til overholdelse af de engang foreskrevne former, måtte den bestå af mænd med indsigt i kirkelige og pædagogiske spørgsmål, der kunne hellige deres tid helt og udelt til kirke- og undervisningsvæsenet. Det var ikke ubetinget nødvendigt, at gejstlige og pædagoger fik sæde i styrelsen, men muligheden måtte være til stede. Hovedsagen var at få en styrelse, der var i stand „til at fremkalde og nære en friskere Stræben, til at agte paa Tidens aandelige Tegn i deres første Fremtræden, til at vurdere fremstaaende Ideer og vælge det rette Tidspunkt og de rette Midler til deres Iværksættelse“.

Kommissionsflertallet knyttede til sin anbefaling af forslaget den

bemærkning, at „Man ikke tør nære nogen aldeles fast Overbeviisning om, at det tilsigtede Maal paa den antydede Vei vil naaes“. På grund af enstemmigheden i stændernes andragende mente man dog ikke helt at kunne afvise reformkravet. Man indrømmede, at en særskilt forvaltning af kirke- og skolesager kunne have visse fortrin, hvis den organiseredes paa en sådan måde, at man undgik de betænkelige følger af en fuldkommen afsondring. Men man understregede meget kraftigt de mange praktiske vanskeligheder.

Betænelighederne gjaldt navnlig den ensidighed, man måtte befrygte hos en autoritet, der fik det åndelige som sin særlige virkekreds. Den ville sikkert være mindre skånsom mod den individuelle frihed og de kommunale interesser i spørgsmål om skoletvang, hævvelse af præstens myndighed osv. Det var mest betryggende, at dette sorterede under den autoritet, der beskæftigede sig med justitsvæsenet og de øvrige kommunale anliggender.

Kritikken mod juristerne afviste man naturligvis. Administrativt talent kunne vel også findes udenfor juristernes kreds, men var dog ordentligvis nærmest at søge der. Til at sidde i overbestyrelsen behøvedes ikke den særlige videnskabelige indsigt, der kræves for at virke i kirke og skole. Kollegiet skulle ikke forfatte liturgier og lærebøger, men skaffe kirke og skole duelige mænd og fornødne midler³.

Da Kancelliet fik kommissionens betænkning til behandling, var dets første skridt at afæske Universitetsdirektionen en udtalelse. Den fremkom i skrivelse fra direktionen af 31. december 1842. Kolderup-Rosenvinge henholdt sig uden yderligere kommentarer til betænkningen, som han havde medunderskrevet. De to andre medlemmer, Engelseft og Hansen, fandt stændernes forslag bifaldsværdigt og tiltalende. Selv om man ikke delte stændernes forventninger om de betydelige fordele ved den foreslåede reform, antog man dog, at de ville være store nok til at motivere dens gennemførelse. Derimod tog man bestemt afstand fra det sammensatte kollegium, som kommissionen havde foreslået. Det ville nemlig medføre, at direktionen, som allerede nu indtog den uafhængige stilling, stænderne anbefalede for hele kirke- og skoleforvaltningen, kom til at „opoffre denne Bestyrelsesform, der tilfredsstillter Alle, for at modtage en anden, for hvis Hensigtsmæssighed Ingen tør indestaae“. I et særligt responsum fremhævede Engelseft, at man ikke tidligere udenfor det egentlige justitskollegium havde gjort juri-

disk uddannelse til en betingelse for at blive medlem af et kollegium, hvad der ifølge forslaget ville blive tilfældet med stillingen som direktør for det nye kollegium. Direktionen gik ind for, at man enten fulgte stændernes forslag om et aldeles selvstændigt kollegium eller lod tingene blive, som de var.

Ledsaget af denne for Kancelliet meget tilfredsstillende udtalelse gik kommissionens betænkning i cirkulation mellem kancellikollegiets medlemmer. Med undtagelse af den senere overpræsident i København, Lange, udtalte de sig alle stærkt imod en udskillelse fra Kancelliet af kirke- og skolesager. Ørsted tog dog forbehold imod ligefrem at betegne den bestående organisation som „saa vel ordnet og centraliseret som i nogen anden Stat“.

I Kancelliets forestilling til kongen af 6. maj 1842 blev hovedvægten lagt på kirke- og skolevæsenets nære tilknytning til de øvrige kommunale anliggender. Det var uhensigtsmæssigt at udskille dem, og det kunne befrygtes, at kommunerne i så fald ville blive udsat for større økonomiske krav, end de kunne bære. Skoler, der bestod ved særegne fonds eller faste årlige bidrag fra kommunerne, kunne derimod, hvor det ikke allerede var sket, henlægges til Universitetsdirektionen. Hvis en reform som den foreslåede alligevel ønskedes gennemført, burde det imidlertid overvejes, om den ikke tillige skulle omfatte hertugdømmerne. „Vel ville herved ikke de ovennævnte Vanskeligheder hæves, ligesom det . . . ikke er usandsynligt, at man fra Hertugdømmernes Side paa det Bestemteste vil udtale sig derimod; imidlertid har Kancelliet troet ikke at burde undlade herpaa at henlede Deres Majestæts allerhøieste Opmærksomhed . . .“.

I overensstemmelse hermed udarbejdede Kancelliet et resolutionsforslag, som Kongen tiltrådte den 3. juni 1842. Det gik ud på, at „uagtet særdeles meget taler for det Princip, paa hvilket Vore troe Provindsialstænder have grundet deres allerunderdanigste Petition . . . have Vi dog, ved at gjennemgaae de Betænkninger, som desangaaende ere afgivne . . . ikke kunnet andet end erkjende Betydenheden af de practiske Vanskeligheder og Betæneligheder, som kunne møde den af Vore Stænder anbefalede Afsondring af Overbestyrelsen for Kirke- og Underviisningsvæsenet fra Bestyrelsen af de øvrige borgerlige og communale Forhold, hvormed samme kommer i idelig Berøring“. Spørgsmålet om hertugdømmerne gjorde det imidlertid muligt at undgå en definitiv afvis-

ning. Den kgl. resolution tilføjer en bemærkning om, at der så meget mindre var anledning til „for Tiden at tage nogen endelig Beslutning desangaaende, da det ialtfald er ønskeligt, at hvad der i saa Henseende anordnes for Kongeriget, ligeledes maatte kunne gjøres gjældende for Vore Hertugdømmer“. Danske Kancelli fik ordre til at rejse sagen overfor det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli⁴.

Forhandlingerne mellem de to kancellier samt indhentning af betænkninger fra forskellige autoriteter i hertugdømmerne, suppleret af petitioner fra disses stænderforsamlinger, varede to år og endte med en indstilling fra det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli af 31. maj 1844 om endelig ikke at forene kongerigets og hertugdømmernes kirke- og skolevæsen i en fælles overbestyrelse, hvorpå kongen den 14. juni s. å. resolverede, at sagen forsåvidt dette angik skulle stilles i bero⁵.

Omsider måtte Danske Kancelli skride til en endelig indstilling i sagen for kongerigets vedkommende. Hermed gik endnu to år. Den afsluttende kgl. resolution faldt den 24. juni 1846 og gik ud på, at under hensyn til de af Kancelliet påpegede betænkeligheder og praktiske vanskeligheder „finde Vi Os ikke for Tiden allernaadigst foranledigede til at gjøre nogen Forandring“. Dog skulle realskolerne henlægges til Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler⁶.

Forinden havde sagen påny været fremme i offentligheden. Den blev fremdraget på kongerigets stænderforsamlinger i 1844, og på forsamlinger af lærere og præster blev der vedtaget resolutioner om kirke- og skolevæsenets udskillelse fra kancellibestyrelsen. Størst opmærksomhed vakte et af professor Clausen i 1844 udsendt skrift „*Om Bestyrelsen af Kirke og Skole i Danmark*“, hvori han uddybede sine synspunkter og gav dem en skarpere formulering. Det blev senere imødegået af Ørsted, som i 1846, da sagen var færdigbehandlet på det officielle plan, gennem syv numre af det af ham selv udgivne „*Ny Collegial-Tidende for Danmark*“ forelagde Kancelliets, men dog navnlig sine egne, meninger om sagen. Skønt Clausen og Ørsted i østifternes stænderforsamling 1844 havde stået skarpt overfor hinanden som henholdsvis forsamlingens præsident og kgl. kommissarius, berørtes tidens politiske hovedspørgsmål ikke i denne skriftvexling. Reformen af kirke- og skoleforvaltningen forudsattes gennemført indenfor enevældens og kollegialsystemets rammer.

Clausen gik til angreb på den juridiske dannelse. Den var, sagde han, karakteriseret ved egenskaber som analyse og afvejning af grunde og modgrunde, klarhed og bestemthed, men også ved tilbøjelighed til at gøre det formelle til hovedsagen, skepticisme overfor det ideelle, lønlig mistro til det åndeliges magt, stræben efter garanti ved positive bud. (s. 41). Der regeres på éngang for lidt og for meget, „for lidt, med Hensyn til Opvækkelse af det Indre og Aandelige, for meget, med Hensyn til Iagttagelse af ydre Former, til det hele Indbegreb af Det, der lader sig rubricere og schematisere“ (s. 44).

Han vendte sig mod påstanden om, at reformen var *ubetimelig*. „Fremskridt i det aandelige Liv – og til dem hører enhver Anvendelse af Fornuft-Principer paa Bestyrelsen af almeenvigtige Anliggender – kunne, ligesom i det Legemlige, baade fremskyndes og tilbageholdes. Det gjælder Seier af det Fornuftige, Seier over modstræbende Kræfter, over Inertiens, Indifferentismens, Skepticismens Magt“ (s. 25 f). Reformen var netop nu særdeles betimelig. Kirkelivet truedes både indefra og udefra af opløsende bevægelser. Hvor langt ligger ikke den hele kontrollerende, deciderende og expederende virksomhed udenfor det, der er brug for som modvægt (s. 68ff). På undervisningens område har udviklingen i en årrække stået næsten stille, men det må vel også for et kollegium som Danske Kancelli ligge noget ud imod periferien af dets virksomhedssfære (s. 83). Den administrative deling af undervisningsvæsenet i en højere og lavere del betegnede Clausen som en råhed, en miskenden af den enhed i formål og væsen, i metode og midler, der for enhver fornuftig betragtning samler alle undervisningsanstalter, fra den laveste til den højeste, til et organisk hele (s. 48). Jo mere det erkendes som tidens opgave at arbejde på en afrunden og fuldstændiggøren af den hele cyklus af undervisningsanstalter, desto mere må det vel findes betimeligt at søge enheden i denne bestræbelse betrygget ved at undergive det hele undervisningsvæsen én overbestyrelse (s. 90). Sådanne reformforslag sætter imidlertid de ubevægelige ånder i den eneste bevægelse, hvortil de har naturlig drift: at skrue de nedarvede former fastere (s. 97).

Ørsted var i højere grad end kancellikollegiets flertal tilbøjelig til at indrømme en del af manglerne. Kirke og skole blev ikke altid omfattet med den interesse, de fortjente, bl. a. fordi stænderforsamlingerne og kommunallovgivningen lagde så stærkt beslag på Kancelliets opmærk-

somhed. Men han fandt, at kritikken indeholdt urimelige anklager mod kancellikollegiets medlemmer. Når der ikke sjældent vistes tilbageholdenhed, skyldtes det ikke ligegyldighed eller skepticisme. Clausen havde især bebrejdet kancelliet dets passive holdning i den såkaldte ritualsag, hvortil Ørsted replicerede, at der her ikke var tale om at finde det absolut rette, men om at veje de følger, forandringen kunne ventes at få for den religiøse tilstand i folket (s. 793)⁷.

De mænd, der fik sæde i Kancelliet, hævdede han, besad tilstrækkelig kristelig erkendelse og følelse til, at de ville vide at beskytte præsterne i deres håndhævelse af den kristelige og sædelige orden uden at krænke loven og den borgerlige frihed. Og skulle denne erkendelse mangle – „hvilket for Resten vistnok vilde være beklageligt“ – så ville de dog som oplyste statsborgere indse vigtigheden af at holde kirken og dens tjenere i ære. Fik derimod det gejstlige element overvægt i den øverste styrelse, kunne den gejstlige myndighed blive håndhævet ikke blot til skade for den borgerlige frihed, men også til skade for kirkens virksomhed på grund af den uvilje, det ville vække (s. 782f).

Påstanden om, at kancelliforvaltningen burde rationaliseres ved en specialisering, som det allerede var sket i forvaltningen af statens materielle anliggender, afviste Ørsted. Betingelserne var ikke de samme. På kirke- og skolevæsenets område var den kollegiale bestyrelse langt mere indgribende og ikke bundet til nær så faste regler som i den kammerale forvaltning. Det var ikke sagernes betydning i og for sig, det kom an på, men det administrative forhold mellem den myndighed, der træffer afgørelsen, og de interesser, afgørelsen berører (s. 947f). Der kunne let opstå konflikter mellem kirke- og skolekollegiet og det kollegium, der beskytter borgernes lovlige rettigheder. Sådanne konflikter måtte da afgøres ved kgl. resolution, men det er i almindelighed lidet ønskeligt, at statsoverhovedet befatter sig med slige individuelle sager (s. 783). En udstykning af Kancelliets forretninger efter deres slægtskab i begrebet „vilde føre enten til den fordærveligste Eensidighed eller til en aldeles lammende Vidtløftighed, eller, hvad der ville blive det factiske Resultat, da man dog maatte søge at værne sig imod den største Yderlighed i et af disse Onder, til en betydelig Grad af begge“ (s. 776).

Da kirke- og skoleforvaltningen to år senere samledes under én insti-

tution, blev hverken det ene eller det andet onde eller den betydelige grad af dem begge, som Ørsted spåede om, noget iøjnefaldende problem. Det var det sikkert heller ikke blevet, hvis reformen var kommet allerede under kollegialsystemet, men Kancelliet ville være trængt bort fra en position, som det ifølge sin opfattelse af statsordenen anså sig for berettiget og forpligtet til at indtage.

Kancelliet var ikke bare en blandt flere ligestillede regeringsautoriteter i enevældens administrative system. Der herskede stadig en forestilling om Kancelliet som overordnet regeringsorgan. Det fungerede som statssekretariat og havde visse opgaver, som i nutiden hører under Statsministeriet. F. ex. blev bestemmelser om kollegiernes organisation expederet gennem Kancelliet. „Begrebet om Collegiets Virkekreds fastsattes lettest“, hedder det i den samtidige Hof- og Statskalender om Danske Kancelli, „naar det erindres, at oprindelig den hele civile Statsforvaltning, med Undtagelse af hvad der vedkom Statsindtægterne og Udgifterne, har henligget derunder, og at saaledes under de øvrige Collegier kun henhører hvad der ved specielle Bestemmelser er henlagt under dem“.

Ved enevældens slutning opfattede Kancelliet sig først og fremmest som det administrative centrum for retsforholdet mellem borgerne og det offentlige. Forretninger, hvori sådanne forhold ikke var involveret, kunne eventuelt henlægges til andre autoriteter (jfr. realskolerne). Christian 8.s enevælde var ikke et vilkårligt styre, men en lovbundet forvaltning af statens og borgernes rettigheder. Henlæggelse af kirke og skole til et forvaltningsorgan, der mere eller mindre skulle blive et redskab for den offentlige mening, var under denne synsvinkel ensbetydende med politisk vilkårlighed i forvaltningen. Retsdannelsen burde hvile på en rationel og etisk bedømmelse af statens og borgernes nytte, legitimeret ved den enevældige konges autoritet og administreret ved logisk anvendelse af de givne forskrifter.

Denne statsopfattelse var i 1840erne trængt i defensiven og kunne ikke være sikker på støtte fra kongen og andre dele af embedskorpset. For at bremse den truende opløsning af kancelliets position fulgte man en taktik, der lagde hovedvægten på at godtgøre planens praktiske uigennemførlighed. Det mest virkningsfulde træk var udnyttelsen af hertugdømmernes uvilje mod at blive integreret i kongerigets forvalt-

ning. Taktikken bragte det ønskede resultat, men fæstnede yderligere den anskuelse, at der ikke ville blive brug for kancellikollegiets embedsmænd, når statens administrative apparat skulle omordnes.

I løbet af 1848 blev alle regeringskollegier ophævet og erstattet af fagministerier, uden at dette stødte på nogen nævneværdig modstand. Det betragtedes som en logisk følge af statsomvæltningen i marts måned. En del af kollegierne fortsatte deres funktioner året ud under en ministers ansvar, men de militære kollegier, Danske Kancelli og Universitetsdirektionen blev likvideret med det samme. Reorganiseringen af det militære centralstyre indgik i krigsforberedelserne, og fjernelsen af Danske Kancelli var et ligeså vigtigt led i det politiske systemskifte. Allede Kancelliets stilling som overordnet statssekretariat var en umulighed under de nye forhold. Den 5. april 1848 endte Danske Kancelli sin tilværelse. Kollegiets medlemmer blev afskediget. Dets departementer, med undtagelse af kirke- og skoledepartementet, blev lagt direkte under justitsminister Bardenfleths ledelse.

Samlingen af alle kirke- og undervisningsanliggender under én overbestyrelse kunne nu fuldbyrdes. D. G. Monrad var ved martsministeriets dannelse blevet udnævnt til minister for kirke- og undervisningsvæsenet. Hans forretningsområde omfattede til en begyndelse kun Universitetsdirektionen, der som sådan blev ophævet ved kgl. reskript af 27. marts. Af medlemmerne forblev kun Jens Olaus Hansen i centraladministrationen, indtil videre som departementschef for det højere undervisningsvæsen.

Få dage senere søgte den ene af direktionens kontorchefer, Selmer, sin afsked med den begrundelse, at „den ved Organisationen af et Ministerium i Stedet for det hidtilværende Collegium indtraadte Forandring i Forholdene vil gjøre det ene af de nuværende tvende Expeditionscontoirer undværligt“. Frivilligt bragte Selmer dog ikke dette offer. Det hedder nemlig i begrundelsen for at bevilge ham fuld gage som ventepenge, at han trådte tilbage „ikke efter eget Ønske men ifølge dertil modtagen Opfordring, fordi den nye Organisation kræver det“⁸.

Den 5. april kom Kancelliets 1. departement med tilhørende expeditionskontor under Monrads forvaltning. En expeditionsmæssig sondring mellem kirke- og skolesager var allerede gennemført i kancellitiden, dog med fælles bogføring. Nu oprettedes et selvstændigt kontor

for borger- og almueskolevæsenet. Monrads tanke var at dele det nye ministerium i to departementer, et for kirkevæsenet og et for det samlede undervisningsvæsen. Ved kgl. resolution af 18. maj 1848 blev den hidtidige kontorchef i Danske Kancellis 1. departement, C. Weis, udnævnt til chef for ministeriets 1. eller gejstlige departement, medens Jens Olaus Hansen blev chef for 2. departement, der omfattede både de fra Kancelliet og de fra Universitetsdirektionen hidrørende undervisningssager.

Denne ordning blev gennemført af Monrad imod en indstilling afgivet af departementschef Hansen, der ønskede et departement for den højere undervisning og et for kirke- og almindelige skolesager. Han henviste til, at den tidligere Universitetsdirektion havde haft to kontorer, medens Kancelliets kirke- og skoleadministration klaredes af et enkelt kontor. Til Universitetet og de højere skoler var knyttet en meget omfattende administration af jordegods, forstvæsen m. v. samt et betydeligt regnskabsvæsen. Dette ville i sig selv blive et stort og besværligt departement at administrere, og det kunne ikke være i statens og ministeriets interesse yderligere at udvide det med borger- og almueskolevæsenet, som i øvrigt var langt stærkere knyttet til de gejstlige anliggender end til det højere undervisningsvæsen.

Monrad fastholdt imidlertid delingen i kirke- og skolesager. I sin forestilling til kongen fremhævede han, at man ved den departementale adskillelse skulle søge at forene det ligeartede, „og, naar Begrebet af Ligeartethed her bør bestemmes efter Bestyrelsesgjenstandenes indre eiendommelige Væsen, og efter de under Ministeriet ressorterende Anstalters Virksomhed og Formaal, saa taler efter mit Skjønnende samtlige Underviisningsanstalters i Grundvæsen eensartede Natur for en Forening af samtlige, saavel høiere som lavere Underviisningsvæsens Anliggender under samme Departement. Thi vel indbefatter Underviisningsvæsenet forskjellige Arter af Skoler, men disse udgjøre tilsammen en Enhed, hvori de i Forening danne en Kjæde af Anstalter, hvis enkelte Led gribe ind i og understøtte hinanden“⁹.

Det er de Clausen'ske argumenter, der her kommer til praktisk udførelse, dog mere som en ramme for fremtidig udvikling. Datidens undervisningsvæsen udgjorde langtfra nogen enhed, og den omstændighed, at lavere og højere undervisning kom under sammme departementschef i ministeriet gjorde i sig selv ingen forskel. J. O. Hansen havde

utvivlsomt ret i, at ordningen gav en kvantitativt ulige forretningsfordeling. Senere, i Madvigs ministertid, rejste han påny spørgsmålet om at lægge folkeskolevæsenet til 1. departement, men måtte konstatere, at det af politiske grunde var „uiværksætteligt“.

Det var ikke alene undervisningsvæsenet, der var taget hensyn til ved departementsordningen, men også, måske først og fremmest, kirkevæsenet. Den 7. april 1848 meddelte Monrad i Statsrådet, at han agtede at foretage en betydelig forandring i „Organismen af de hans Ressort undergivne Institutioner“, idet han navnlig ville give kirken en synodalforfatning. Det første skridt blev taget med det berømte cirkulære af 9. maj 1848. Kirkeforfatningen blev ganske vist aldrig til virkelighed, men så længe der var udsigt til, at kirken ret snart ville få egne selvstyreorganer, var der god mening i at dele ministeriet i en kirke- og en undervisningssektor. Senere, da spørgsmålet om en kirkeforfatning var gledet i baggrunden, kunne det godt lade sig gøre at lægge kirke og folkeskole under samme departementschefs forvaltning.

Monrads planer i 1848 gik videre end til at organisere et centralstyre for kirke og skole. Han ønskede alle kultur- og uddannelsesinstitutioner, „Alt hvad der staaer i Forbindelse med Nationaldannelsen og Statens aandelige Interesser overhovedet“, samlet under sit ministerium, som han ville gøre til et kulturministerium i videste forstand¹⁰. Til en begyndelse foreslog han *Kunstakademiet, Det kgl. Bibliotek og Museet for Naturvidenskaberne* (nu: zoologisk museum) henlagt fra hoffet til Kultusministeriet.

Den 12. maj kom denne sag til forhandling i Statsrådet. Premierminister Moltke tog forbehold med hensyn til Kunstakademiets stilling som selvstændigt institut. Hertil bemærkede Monrad, at han fandt det inkonsekvent, at der gaves offentlige institutioner, som ikke henhørte under noget ministerium, der bar ansvar for dem. I den forinden udarbejdede forestilling til Kongen var det som begrundelse for at betragte Kunstakademiet som offentlig institution fastslået, at stiftelser og indretninger, der består enten udelukkende eller væsentlig ved tilskud fra statskassen, bør underlægges statens højeste regeringsautoriteters bestyrelse.

Monrad gik dog med til at lade spørgsmålet om Kunstakademiets stilling bero indtil videre. Forestillingen til Kongen kom kun til at

omfatte biblioteket og museet, men den almindelige motivering blev stående, og det samme gjorde en erklæring om, at en så vidt muligt gennemført centralisation af de ved samme formål for videnskab og højere dannelse beslægtede offentlige stiftelser og indretninger „vil love en gavnlig Indflydelse paa disse Institutioners indre Liv og Virksomhed“. Ved kgl. resolution af 18. maj 1848 blev de to institutioner lagt under Kultusministeriet¹¹.

Det næste skridt gjaldt *Gehejmearkivet*, der ved kgl. resolution af 22. juli 1848 blev henlagt til Kultusministeriet. Det havde under det gamle system hørt under Danske Kancellis 2. departement og var dermed automatisk kommet under Justitsministeriet. Forinden havde Monrad i en korrespondance med justitsminister Bardenfleth søgt dennes tilslutning, hvilket han fik, skønt der viste sig en meningsforskel i deres opfattelse af Gehejmearkivets funktion. Monrad betragtede det som en institution, der udelukkende havde betydning for den historiske videnskab. Bardenfleth gjorde opmærksom på, at Gehejmearkivet opbevarede akter om kongehuset og statens almindelige forhold, der endnu havde praktisk interesse, og derfor måtte betragtes som et almindeligt rigsarkiv. Det ville efter hans mening ikke være principstridigt, om Gehejmearkivet forblev under Justitsministeriet, der måtte antages at være trådt i stedet for Danske Kancelli i dets egenskab af almindeligt rigskollegium! På den anden side erkendte justitsministeren de særlige hensyn, der måtte tages til arkivets betydning som videnskabelig samling, „og med Hensyn hertil kan jeg saa meget mindre have Noget imod at Bestyrelsen gaaer over til Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet, som dette Ministerium ligesaafuldt som Justitsministeriet vil kunne drage Omsorg for Archivet i dets Egenskab som Rigsarchiv“¹².

Gehejmearkivets funktion som rigsarkiv var dog i 1848 meget indskrænket, men en omorganisation af arkivvæsenet kom hurtigt på dagsordenen. En i 1849 under Indenrigsministeriet nedsat kommission om udvidelse af Gehejmearkivets lokaler erklærede, at arkivet måtte antages at ville blive „ej alene det Kongl. Huses Archiv, som det er, men ogsaa, hvad det nu kun tildeels er, det almindelige gamle Rigsarchiv, til hvilket Aflevering af ældre Archivalia skulde skee fra samtlige Departements-Archiver . . .“¹³. Sådanne afleveringer havde kun fundet sted i begrænset udstrækning. I stedet havde der udviklet sig en arkivadministration i tilknytning til de vigtigste regeringsautoriteter. Den begun-

dende omordning af arkivvæsenet foregik imidlertid udenfor Kultusministeriets ressort. De kongerigske ministeriers arkivkontorer forenedes i 1861 til et under Indenrigsministeriet henlagt arkivkontor, som først i 1869 overførtes til Kultusministeriet.

Monrad tog derefter fat på *de kulturelle institutioner, som endnu borte under hoffet*. Han forelagde premier- og finansminister Moltke et udkast til en forestilling om at henlægge dem alle under Kultusministeriet. Moltke ønskede imidlertid spørgsmålet løst i forbindelse med den fuldstændige gennemførelse af ministerialsystemet, som var under forberedelse. Hans nærmeste medarbejder, departementschef C. F. Holm, havde den 8. juli afleveret en betænkning over, hvorledes der kunne forholdes med de institutioner, der endnu ikke var ordnet i ministerier¹⁴.

For de til hoffet knyttede institutioner fandtes tre muligheder: 1) de kunne forblive under hoffets bestyrelse, således at udgifterne afholdtes over den kgl. civilliste, som nærmere skulle fastsættes; 2) de kunne etableres som selvstændige instituter, der af hensyn til deres betydning for kunst og videnskab oppebar tilskud fra statskassen, i hvilken henseende de kunne sortere under finansministeriet; 3) de kunne gøres til egentlige statsinstitutioner under faglig ledelse med et fagministerium som overbestyrelse, i hvilket tilfælde det naturligste ville være at henlægge dem til Kultusministeriet.

Den første mulighed var et forbehold, der af formelle grunde måtte tages, sålænge udsondringen af kongens civilliste fra statsfinanserne ikke var gennemført – det skete først i maj 1849. Ingen synes for alvor at have regnet med denne løsning.

Den anden mulighed havde – i det mindste hvad de egentlige kunstanstalter angår – premierminister Moltkes sympati. I en skrivelse til Kultusministeriet af 27. juli 1848 gik han ind for, at kun de samlinger, der tjener som hjælpemidler for videnskaben, blev henlagt under Kultusministeriet. De øvrige samlinger tillige med teatret og kapellet kunne da samles under en særskilt overbestyrelse, bekostet som hidtil af Regaliefonden samt særlige tilskud af statskassen. Meget artigt bemærker Moltke, at kunstanstalterne ved at henlægges under Kultusministeriet vel ville få en overbestyrelse, „der for Tiden har Kiærlighed og Interesse for Kunsten i det Hele, men der vilde ikke have nogen Garantie for, at samme Intelligents og Interesse vilde følge med enhver Personlighed, der kom i Spidsen for Ministeriet; ja det maa endog antages, at

de efter de øvrige Qvalificationer, der kræves af dette, vilde komme til at mangle *der*¹⁵. I marginen til Holms betænkning havde Moltke skrevet „En Cultusminister er ei forpligtet at forstaae sig paa Konst“.

Det var Moltkes hensigt at sikre kunstanstalterne en uafhængig og kompetent ledelse. Han så gerne, at man opretholdt Regaliefonden, af hvis bestyrelse han i øvrigt selv var medlem. Under de nye forhold måtte tilskud fra finanserne nødvendigvis medføre en vis kontrol fra statens side, men den burde kun dreje sig om midlernes forsvarlige anvendelse, ikke om den kunstneriske ledelse. En sådan passiv forvaltning ville formentlig bedst kunne opnås under Finansministeriet eller måske Indenrigsministeriet.

Monrad holdt derimod fast ved den tredje mulighed: den faglige overbestyrelse. Spørgsmålet om kultusministerens personlige kvalifikationer på det kunstneriske område fandt han ikke relevant. I et ministerium behøvedes ikke og kunne aldrig ventes fagindsigt og detailkundskab i alle specielle videnskabelige og tekniske retninger. En sådan fordring kunne heller ikke stilles til overbestyrelsen af kunstanstalter, hvorimod de enkelte kunstanstalter burde underlægges en umiddelbar sagkyndig styrelse¹⁶.

Monrads ønske blev i hovedsagen opfyldt, men først ca. 1 år senere, da han var blevet afløst på ministerposten af Madvig. Ved en kgl. kundgørelse af 24. november 1848, der ophævede resterne af kollegialsystemet, blev nemlig afgørelsen om de i forbindelse med hofetaten stående samlinger udsat, til der var truffet bestemmelse om kongens civilliste. Til behandling af dette spørgsmål nedsattes en kommission, der afgav betænkning i maj 1849. En kgl. kundgørelse af 30. s. m. angående civillistens ordning fastslog i § 6, at teatret og kapellet så vel som alle offentlige kgl. museer, samlinger og gallerier samt Regaliefonden er statens ejendom. Dog forbeholdt Kongen sig nærmere bestemmelse om deres administration, herunder spørgsmålet om kongehusets benyttelse af teater og kapel.

Ved kgl. resol. af 25. juni 1849 blev det bestemt, at teater, kapel og samlinger skulle henlægges under kultusministeren, hvem det tillige blev pålagt at gøre forslag om samtlige de i den kgl. kundgørelse af 30. maj § 6 forbeholdte spørgsmål, dvs. at kongens forhold til disse institutioner skulle afgøres under ministeransvar og således var et statsanliggende. Regaliefondens aktiver og forpligtelser blev overtaget af statskassen.

Også Kunstakademiet blev nu en statsinstitution. Med bibeholdelse af kongens personlige protektorat henlagdes det under kultusministeren, som skulle gøre forslag om dets fremtidige organisation.

Mindre heldigt gik det med de Monrad'ske planer om at samle al undervisning under kultusministeriet. *Veterinærskolen*, hvis immediate overbestyrelse måtte bortfalde, skulle anbringes under et ministerium. Der var almindelig stemning for, at det skulle blive Kultusministeriet, bl. a. gik repræsentanter for dyrlægestanden stærkt ind for det. I sin ovennævnte skrivelse af 27. juli 1848 nævnte premierminister Moltke da også *Veterinærskolen* blandt de institutioner, som efter beskaffenheden rettest hørte hjemme under dette ministerium. Derimod fandt han det mest naturligt at lade *forstundervisningen* henhøre under samme styrelse som de kgl. skove.

Monrad mente dog, at også forstundervisningen som en del af den højere undervisning burde høre til hans ministerium, men ville dog gerne give afkald på den, hvis hensynet til de kgl. skoves interesse fordrede det. Forstundervisningen kom derfor ved bekendtgørelsen af 24. november 1848 under Indenrigsministeriet.

Ejendommeligt nok blev det samme tilfældet med *Veterinærskolen*. Dette betragtedes dog som en foreløbig afgørelse, idet spørgsmålet om veterinærvæsenets organisation i øvrigt, evt. i forbindelse med stutternæsenet, endnu var uafklaret. Det var ikke Indenrigsministeriets skyld, at denne foreløbige afgørelse blev endelig. Da det trak ud med ordningen af veterinærvæsenet, foreslog man i skrivelse af 17. oktober 1849 Kultusministeriet strax at overtage bestyrelsen af *Veterinærskolen*, da den som offentlig læreanstalt burde høre under samme ministerium som det øvrige undervisningsvæsen. Den 17. november svarede kultusminister Madvig, at han ville afvente betænkningen fra den kommission, der var nedsat om veterinærvæsenet, idet „Fastsættelsen af det Formaal, for hvilket Veterinærskolen skal virke, og den Sphære, i hvilken dens Underviisning ifølge deraf skal bevæge sig, maa gaae forud for Afgiørelsen af Spørgsmaalet, under hvilket Ministerium den skal henlægges . . . saameget mere som der vel turde være Anledning til at tage under Overveielse, hvorvidt og hvorledes den paa Indsigt og Dygtigheder i flere Retninger af Praxis, der henhøre under Indenrigsministeriets Forsorg, rettede Underviisning, navnlig foruden Veterinairunderviis-

ningen ogsaa Underviisningen i Agerdyrkning og Forstkyndighed, kan være at bringe i nærmere Forbindelse, og da tillige, under hvilket Ministerium en omfattende practisk Skole i denne Retning burde stilles¹⁷.

Madvig delte ikke Monrads ønske om en central forvaltning af al offentlig undervisning. Han kunne ingenlunde indrømme, erklærede han i Statsrådet (15. juni 1849), at enhver undervisning hørte under hans ministerium. Under Kultusministeren hørte kun den almindelige åndelige dannelse, medens den specielle tekniske dannelse burde sortere under styrelsen for de anliggender, uddannelsen sigtede mod.

Veterinærmedicinens position som videnskabeligt fag var endnu ved 1800-tallets midte ingen selvfølge. Dens historiske forbindelse med smedehåndværket vedligeholdte en forestilling om dyrlægestudiet som en udvidet håndværkeruddannelse. For dyrlægerne var netop ønsket om at slette dette indtryk et af motiverne til at søge ind under Kultusministeriet¹⁸. Der er dog vist intet holdepunkt for, at Madvig har ladet sig lede af den slags fordomme. Hans standpunkt havde en vigtigere baggrund. Strengt taget indebar hans betragtninger om uddannelse med praktisk sigte, at heller ikke Polyteknisk Lærestanstalt burde sortere under Kultusministeriet, men i virkeligheden betød dette spørgsmål ikke så meget. Vigtigere var de finansielle konsekvenser af Veterinærskolens optagelse under Kultusministeriet.

Dette ville nemlig berøre de såkaldte separate fonds, der var forbeholdt videnskabelige, undervisningsmæssige og kirkelige formål. Disse fonds var offentlige formuegenstande, underkastet statens lovgivning og forvaltning, men de ansås ikke for hørende til den almindelige statsformue. Ved overgangen til det konstitutionelle styre blev det et omstridt spørgsmål, i hvilket omfang bevillingsmagten kunne disponere over disse fonds gennem finansloven. Af speciel interesse var Sorø Akademi, fordi denne stiftelse havde et årligt overskud. At der på finansloven kunne rådes over dette indenfor rammerne af stiftelsens øjemed, herskede der ingen tvivl om, men det kunne i høj grad blive genstand for fortolkning og politisk strid, hvad der faldt indenfor disse rammer. F. ex. måtte Madvig i 1850 modvilligt finde sig i, at der på finansloven optoges et statstilskud til folkehøjskolerne, der skulle udredes af Sorø Akademis midler.

Hvis Veterinærskolen kom under Kultusministeriet, måtte det forudses, at de til videnskab m. v. henlagte kapitaler fik endnu en institu-

tion at føde på. Det er overvejende sandsynligt, at dette for Madvig var et vigtigt motiv til at modsætte sig det, ligesom det var et andet vigtigt motiv for dyrlægerne til at ønske det – og for folketingets venstregrupper til at støtte dette ønske. Denne side af sagen kom i hvert fald tydeligt for dagen nogle år senere – i rigsdagssamlingen 1855/56 – da regeringen forelagde et forslag om oprettelse af den nuværende Veterinær- og Landbohøjskole. Ifølge forslaget skulle den nye læreanstalt sortere under Indenrigsministeriet. Folketingets flertal ønskede den imidlertid lagt under Kultusministeriet, bl. a. med den motivering, at „derved Adgangen lettere aabnedes til, at en Deel af Omkostningerne, der ifølge Lovudkastet skulle udredes af Statskassen, kunde tilflyde Anstalten fra Sorø Academies Overskud“. Kravet måtte dog frafalde, da det under debatten blev godtgjort, at spørgsmålet om, hvilket ministerium en institution skal sortere under, ifølge grundloven slet ikke var noget lovgivningsanliggende. Der var ganske vist den udvej ved lov at gøre skolen til en del af Københavns Universitet, men det var ikke politisk gennemførligt, og der var i det hele taget ikke stemning for at lade forslaget strandе på ressortspørgsmålet¹⁹.

Forhandlingens resultat blev altså kun en mere holdbar forklaring på, hvorfor Veterinærskolen måtte forblive under Indenrigsministeriet. Det blev ydermere fremhævet i koncepten til forestillingen om lovforslagets stadfæstelse, at „Kirke- og Underviisningsministeriet ikke har villet af de Samme underlagte Fonds meddele Understøttelse til Landvæsens-Instituter, Skrifter af landoekonomisk Indhold og videnskabelige Undersøgelser til Landvæsenets Fremme, fordi disse Undersøgelser vilde tjene til at fremme interesser, som Indenrigsministeriet har at varetage“. I forestillingens endelige udformning udgik bemærkningen om Kirke- og Underviisningsministeriet, rimeligvis af formelle grunde. Den officielle motivering henholdt sig alene til, at landvæsenets fremme hørte under Indenrigsministeriet²⁰.

De kunstanstalter, som ved kgl. resolution af 25. juni 1849 henlagdes under Kultusministeriet, blev ikke administreret på sædvanlig måde gennem ministeriets departementale organisation. Det ville, i hvert fald i begyndelsen, være blevet opfattet som en rangmæssig tilsidesættelse og en indskrænkning af institutionernes selvstændighed. De kom under ministerens umiddelbare bestyrelse. Den hjælp, ministeren behøvede

ved sagernes tilrettelæggelse, skaffede han sig ved at overdrage en yngre embedsmand at assistere ham i denne henseende. Ved kgl. resol. af 29. august 1849 stadfæstedes denne ordning gennem oprettelse af et formeligt *sekretariat* for ministeren, gennem hvilket foruden sager om kunstanstalterne tillige sager om ministeriets indre forhold og konfidentielle sager i det hele taget blev expederet.

En sådan ordning kunne kun fungere efter sin hensigt, hvis ministeren personligt interesserede sig for disse sager og var villig til at beskæftige sig i detaljen med de ret komplicerede problemer, som navnlig forholdene omkring Det kgl. Teater rejste. Denne interesse synes ikke at have været til stede hos ministrene Simony (1852–53) og Ørsted (1853–54), og under disse blev det overdraget chefen for kirke departementet, C. Weis, at udføre departementschefforretninger for kunstanstalterne med den begrundelse, at også disse sager burde underkastes en flersidig behandling i ministeriet. Stillingen som sekretær for ministeren bibeholdtes. Den beklædtes siden 1852 af en kancellist H. Christensen.

I 1854 blev Hall kultusminister. Han havde den interesse for kunstanstalterne, som et personligt ministerstyre forudsatte, og ophævede derfor departementscheffunktionen i sekretariatssagerne. Det lykkedes ham dog ikke at undgå en alvorlig krise i forholdet til Det kgl. Teaters ledelse. Denne konflikt, hvori ministersekretær Christensen spillede en fremtrædende rolle, medførte, at J. L. Heiberg i 1856 måtte træde tilbage som direktør for teatret. Han afløstes af en direktion, hvori Christensen indtrådte som medlem og endog en kort tid fungerede som enedirektør. I denne periode skærpedes krisen yderligere bl. a. med det resultat, at Johanne Louise Heiberg tog sin afsked. En bedring indtrådte først, da Monrad i 1859 blev kultusminister. En af hans første handlinger blev at ophæve det forhold, at ministerens sekretær tillige var teaterdirektør. Det kgl. Teater og Kapel blev ved kgl. resol. af 18. maj 1859 henlagt under 2. departements kontor for den højere undervisning. „Overbestyrelsen af de disse vedkommende Sager er af et saadant Omfang og Vigtighed“, hedder det i forestillingen til Kongen, „at samme ikke bør savne det større Apparat, som ikkun et fuldstændigt Departement med tilhørende Contoir kan afgive“²¹. Det lykkedes at få normaliseret forholdet, bl. a. gennem en klarere kompetencefordeling mellem teaterledelsen og ministeriet. Fru Heiberg vendte på Monrads opfordring tilbage til teatret²².

Monrad havde allerede i 1848 udtalt i Statsrådet, at ministrene ikke burde danne personlige kabinetter. Han benyttede da også den første lejlighed til at ophæve sekretariatet. Han fik justitsministeren til at skaffe Christensen et jysk retsbetjentembede, hvorefter både resten af de kunstneriske samt de konfidentielle sager fulgte teatersagerne til kontoret for den højere undervisning. Det havde vist sig, at kunstanstalterne ved at sortere „direkte under ministeren“ i virkeligheden fik en underordnet embedsmand som fast tilsynsførende.

Der blev i ministeriets første år hyppigt anket over den ulige fordeling af arbejdet mellem de ledende embedsmænd. 2. departement og indenfor dette kontoret for den højere undervisning havde flere forretninger end kontorchef og departementschef kunne overkomme. Der blev arbejdet med planer om at ansætte en „kommitteret“ mellem kontorchefen og departementschefen til aflastning af begge, men uden resultat. En vanskelighed var det også, at departementschef Hansen var utilbøjelig til at dele sin kompetence med andre. Bl. a. forbeholdt han sig at beholde regnskabsdecisionen, som lagde beslag på megen tid. I december 1851 konstitueredes han imidlertid som domænedirektør og vendte ikke mere tilbage til Kultusministeriet. Hans efterfølger blev kontorchef Linde i kontoret for højere undervisning. Rimeligvis har man herefter bødet på vanskelighederne ved yderligere delegering af kompetencen i rutinesager²³.

En udvidelse af ministeriets rammer opnåedes først i 1855, da kultusminister Hall fik bevilling til at ansætte en *departementschef for borger- og almueskolevæsenet*. Man ville herigennem imødekomme krav i Rigsdagen om en kraftigere indsats for denne side af undervisningsvæsenet. Stillingens indehaver skulle tillige være overdirektør med pligt til at berejse landet for personligt at inspicere skoler, seminarier m. v. Gennem det nye embede var det hensigten at tilrettelægge en reform af almueskolevæsenet. Hvervet havde en vis politisk karakter, og det blev heller ikke en mand af embedskarrieren, der udnævntes til det, men den både forhenværende og kommende kultusminister Monrad.

Embedet som overskoledirektør og chef for 3. departement bibeholdtes, da Monrad i 1859 blev minister. Det besattes med stiftsprovst K. H. With, altså igen en mand udenfor ministeriet. Men ved den året efter vedtagne lønningslov for kongerigets ministerier blev det bestemt,

at embedet skulle bortfalde, når det blev vakant. Det skete i 1866, og folkeskolevæsenets anliggender blev nu i strid med de oprindelige intentioner forenet med kirkesagerne under 1. departement.

En yderligere indskrænkning i ledelsen af Kultusministeriet skete med lønningsloven af 1870, der kun gav ministeriet én departementschef og to kontorchefer, en indskrænkning der skulle gennemføres ved indtrædende vakancer. De grundlæggende træk i ministeriets organisation påvirkedes dog ikke. Forretningerne faldt stadig i tre klart adskilte expeditionsområder. Der blev kun tale om ændringer i kompetencefordelingen mellem de ledende embedsmænd. Indskrænkningerne nåede desuden kun at virke i få år. De slog først helt igennem i 1882, men ved særlige love af 1888 og 1892 blev de to bortfaldne embeder som henholdsvis kontorchef og departementschef genoprettet.

Indskrænkningerne var tildels motiveret ved en i 1870 gennemført lettelse i ministeriets forretningsbyrde. Til Kultusministeriet havde indtil da foruden de tre expeditionskontorer også hørt et *revisionskontor*. Det stammede fra Universitetsdirektionen, hvis kontor for revision af regnskaber for Universitetet, Sorø Akademi, Kommunitetet m. v. fortsatte sin virksomhed under Kultusministeriet. Det overtog desuden en del af de regnskaber, der var fulgt med ved kirke- og skolesagers udskillelse fra Danske Kancelli samt efterhånden de forskellige kulturanstalters regnskaber. En del gejstlige regnskaber revideredes dog indtil 1866 i 1. departement.

Imidlertid arbejdedes der på at forene fagministeriernes revisionsorganer i særlige revisionsdepartementer under Finansministeriet. Det førte til, at al under Kultusministeriet sorterende revision i 1870 overførtes til det såkaldte Revisionsdepartement for Kongeriget, senere 1. Revisionsdepartement. Dette ændrede formelt intet ved decisionskompetencen, der stadig var hos kultusministeren, men ministeriets departementschefer havde ikke længere med revisionen at gøre.

I den statsomvæltning, der fandt sted i 1848–49, indtog den administrative reform en beskeden plads sammenlignet med de egentlige forfatningsproblemer. Den var ikke noget politisk problem i den forstand, at der dannede sig en opinion for eller imod som f. ex. i spørgsmålet om den almindelige valgret. Det var almindeligt ventet, at reformen ville medføre et mere handlekraftigt og mindre bekosteligt central-

styre. Om reformens berettigelse blev der heller ikke senere rejst tvivl, selv om resultaterne måske ikke helt svarede til forventningerne. Klagerne over administrationens langsomhed og kostbarhed forstummede i hvert fald ikke, og H. N. Clausens krig mod administrationens jurister endte jo heller ikke med, at gejstlig og pædagogisk sagkundskab efter 1848 rykkede ind i de ministerielle kontorer. De gamle protokoller førtes videre af de samme hænder i den traditionelle skikkelse. Bestod reformen kun i, at kollegierne afløstes af ministre (hvoraf nogle var fhv. kollegiemedlemmer), medens administrationen i øvrigt fortsatte, som om intet var sket?

Holder vi os til de synlige spor af forvaltningens virksomhed, arkivalierne, skulle man tro, at noget sådant i det mindste var tilfældet indenfor Kultusministeriets område. Den aktmæssige kontinuitet er meget iøjnefaldende, om end naturligvis ministerens og departementschefens resolutioner afløste kancellikollegiets. I hvilken udstrækning ministerialsystemets indførelse har påvirket den administrative procedure lader sig ikke med sikkerhed konstatere uden en indgående analyse af sagsbehandlingen. Det komplicerer sagen, at medens enevældens regeringsautoriteter til en vis grad var underkastet kgl. instruxer m. h. t. forretningsgangen, fandtes noget sådant praktisk talt ikke under den ministerielle forvaltning. Eller rettere sagt: de eksisterede som interne kontorinstruxer, hvorom der kun sparsomt og tilfældigt er bevaret skriftlige efterretninger. Visse hovedtræk tør vi dog slutte os til.

Det ansvarlige ministerstyre indebar en sammensmeltning af den kongelige og den kollegiale kompetence. Før 1848 skete det ikke sjældent, at kongen ændrede i kollegiernes indstillinger med eller uden forhandling i Gehejmestatsrådet. Eventuelt kunne kollegiernes indstillinger udmunde i alternative forslag, ja, en sag kunne endog ganske henstilles til majestæten uden konkret forslag til dens afgørelse. Når et præsteembede skulle besættes, indstillede Danske Kancelli 3 ansøgere uden formel tilkendegivelse af, hvem man fortrinsvis ville anbefale. Efter 1848 hører det til undtagelserne, at kongen ændrer en ministers indstilling, og skete det, var ministeren alligevel ansvarlig for afgørelsen, hvis han forblev i sit embede. Kongen fik ikke længere forelagt 3 kandidater ved præsteudnævnelser, men kun den, ministeren mente det skulle være. Man opretholdt – og opretholder stadig – en formel sondring mellem kongelige og ministerielle expeditioner efter kriterier, som stort

set er de samme som under enevælden, men nogen nævneværdig reel betydning har denne sontring ikke. Ministeren er i begge tilfælde den eneste ansvarlige.

Følgen heraf blev, at ministeren fik et løsere forhold til sit embede end kollegiemedlemmerne, som var fast ansatte embedsmænd, i reglen avanceret gennem statstjenesten. Ministeren blev formelt også embedsmand, men hans rekrutering var politisk. Han var medlem af en regering, dannet på forudsætningen om indbyrdes enighed og solidarisk ansvar i politiske hovedspørgsmål. Hvis der indenfor eller udenfor ministerens forretningsområde passerede noget, som kom i strid med denne forudsætning, måtte han forlade sit embede. Så tidligt som i Statsrådets møde den 23. marts 1848 forudså man, at ministrene under de nye forhold ofte ville skifte, medens departementscheferne ville komme til at repræsentere „det stabile princip“. Forholdet mellem minister og departementschef blev et problem, som måtte løses gennem en ny administrativ praksis.

I Kultusministeriet var der i begyndelsen en tilbøjelighed til at opfatte minister og departementschef som formelle instanser i forhold til hinanden. I Monrads første ministerperiode forekommer det, at departementscheferne indgiver forestillinger til ministeren, som derefter ved en særlig forestilling (med departementschefens som bilag) indstiller til kgl. resolution. Disse to-trins-forestillinger til kongen ophørte efter nogle måneder. Nogen reel betydning havde de ikke. Hvis der om et spørgsmål var uenighed mellem minister og departementschef, som det var tilfældet m. h. t. ministeriets inddeling i departementer, var det kun ministerens forestilling, der blev forelagt kongen. Man nåede hurtigt til den erkendelse, at der i et ministerium ikke kunne være andre officielle meninger end ministerens, og at en departementschef kun kunne handle på ministerens vegne og under hans ansvar.

Det forhindrede naturligvis ikke, at departementschefen og den faste embedsstab i det hele taget kunne øve en betydelig faktisk indflydelse. Delegation af kompetence forekom principielt ikke i Kancelliet, men under ministerialsystemet optog man det fra første færd, og antallet af sager, der refereredes for ministeren, blev efterhånden som forretningernes antal voxede, forholdsvis aftagende. Men også i de tilfælde, hvor ministeren personlig traf afgørelsen, betegnede departementet en grænse for ministerens handlefrihed i sin dobbelte egenskab af dels

garant for afgørelsens formelle og juridiske holdbarhed, dels bærer af den administrative sagkundskab og erfaring. Den politiske ministers mulighed for at gøre sig gældende blev et spørgsmål om hans personligheds styrke.

Modsætningsforhold mellem minister og departement blev dog næppe et almindeligt fænomen. Ministeren var ikke blot den politiske magts repræsentant i forvaltningen. Han var også sin forvaltningsgrens repræsentant i regeringen. Minister og embedsmænd var forbundsfæller i de løbende mellemværender med folkerepræsentation og andre ministerier, navnlig Finansministeriet, og den embedsmæssige holdning ville snarere gå i retning af at tilvejebringe det formelle og juridiske grundlag for afgørelser, som ministeren fandt politisk hensigtsmæssige, fremfor at pånøde en minister politisk uheldige afgørelser.

Det nye system rummede sikkert betydelige muligheder for en rationalisering af den administrative procedure. Spørgsmålet er blot, om der var behov for at udnytte dem i videre udstrækning, end de ændrede kompetenceforhold nødvendiggjorde. Af grunde, som ikke umiddelbart kan påvises, synes reformen i første omfang at have medført en indskrænkning i den kontormæssige aktivitet. I 6-året 1842-47 afgik gennemsnitlig ca. 5.800 skrivelser om året fra kancelliets kirke- og skolekontor. I året 1848 blev tallet næsten 1000 lavere, og for 6-året 1849-54 blev det gennemsnitligt 4.900 tilsammen for de tilsvarende kontorer i Kultusministeriet. Ganske vist steg antallet af udgående skrivelser påny i det næstfølgende 6-år 1855-60 og nåede et gennemsnit af 6.400 om året, altså væsentlig mere end før 1848. Hovedparten af denne stigning faldt dog på skolekontoret og står uden tvivl i forbindelse med en forøget aktivitet fremkaldt af Monrads udnævnelse til departementschef og overdirektør for borger- og almueskolevæsenet.

Hvilke slutninger tør man drage af disse tal? Opgang eller nedgang i administrationens mekaniske aktivitet siger i og for sig ikke noget om effektiviteten. Det er muligt, at man efter 1848 har indskrænket den vidtløftige og tidrøvende høring af underordnede myndigheder. Måske har man også sparet en del korrespondance med sideordnede regeringsmyndigheder, dels fordi der var blevet færre af dem, dels fordi mundtlig drøftelse mellem regeringens medlemmer overflødiggjorde en del brevskrivning. Men derved forudsætter man stiltiende, at langsomhed og omstændelighed var karakteristiske egenskaber ved den kollegi-

ale administration. At føre bevis for rigtigheden deraf er imidlertid ikke let.

I januar 1845 startedes 195 sager i Danske Kancellis 1. departements journal. Af disse havde kun 3 mindre vigtige ikke været genstand for expedition på månedsdagen efter journaliseringen. En del af sagerne kunne først afgøres efter yderligere brevveksling og høring, men ikke desto mindre var flertallet af de 195 sager, nemlig i alt 127, færdig-expederet månedsdagen efter journaliseringen. Efter 3 måneder henstod 32 sager uafsluttet, efter 6 måneder 12 og efter et år 5.

En tilsvarende undersøgelse i kirkedepartementets journal for januar 1851 viser nærmest et ringere resultat. I 16 sager af i alt 102 synes der på månedsdagen efter journaliseringen endnu intet at være sket, og godt halvdelen, nemlig 53, var endnu uafsluttede. Skolesagerne er ikke medtaget, da journalen for disses vedkommende er indrettet på en sådan måde, at sammenligning med kancellijournalen er umulig.

Denne sammenligning må dog behandles med forsigtighed, dels fordi den hviler på et begrænset materiale, dels fordi begrebet „sag“ ikke er nogen fast målestok. Hvis en sag genoptages til behandling, beror det på skøn og praxis, om den videreføres på sit gamle journalnummer, hvorved dens levetid forlænges, eller om den får nyt journalnummer og derved bliver en nystartet sag. Selv om kirkedepartementet overtog et kancellikontor med et trænet personale og en velindarbejdet kontorteknik, og selv om der ikke bevidst ændredes noget ved denne, viser bogføringen efter 1848 tegn på en mindre formel sagsbehandling.

Den hævdvundne opfattelse af kancelliadministrationens langsomhed bygger jo i øvrigt ikke på en samlet analyse af kancelliets virksomhed. Påstanden om langsomhed har dannet sig på baggrund af sager, som offentligheden har kunnet følge, og er måske snarere en påstand om ubeslutsomhed. Kollegialsystemet viste nok sin svageste side i komplicerede og kontroversielle sager, hvor end ikke det mest indgående studium af fortilfælde kunne frembringe en logisk løsning. Derimod kan det næppe godtgøres, at den daglige rutineadministration efter tidens forhold har været påfaldende ineffektiv.

Reformen i 1848 bestod først og fremmest i en omordning af centraladministrationens ledelse. Embedsmandsstyret afløstes af politikerstyre. Nedenfor dette plan skete der ingen større omvæltning. De daglige funktioner forblev de samme, og der fandt heller ikke større per-

sonelle forskydninger sted, selv om afskedigelsen af nogle højere embedsmænd medførte en del avancementer. Før 1848 beskæftigede Danske Kancellis 1. departement og universitetsdirektionen tilsammen 3 kontorchefer, 2 fuldmægtige og 4 kancellister, det samme antal som Kultusministeriet efter 1848. Personaleindskrænkning var der altså ikke tale om. Hos et personale, der er trænet i en bestemt kontorproces, vil der være ringe tilbøjelighed til at ændre mere, end nødvendigheden byder, og da antallet af expeditioner faldt, var der ingen fare for en sprængning af de bestående registrerings- og arkivsystemer og følgelig intet behov for reforminitiativ. Det kan derfor ikke undre, at kontorproces og aktdannelse i de kultusministerielle kontorer uden synderlige ændringer fortsatte som i de kollegiale kontorer, de var udgået fra.

Det gejstlige kontor overtog Danske Kancellis 1. departements protokoller og akter og førte dem videre uden anden afbrydelse end den, afgivelsen af de løbende skolesager medførte. Kontoret for den højere undervisning overtog på samme måde Universitetsdirektionens kontor-system. Det nye skolekontor dannede i begyndelsen en mellemform. Kancelliets og direktionens systemer afveg i visse henseender fra hinanden, fortrinsvis i bogføringsteknikken. I Kancelliets journal bogførtes under samme nummer, hvad der vedrørte samme sag, hvad enten det drejede sig om en enkelt eller flere afgørelser. I Universitetsdirektionen førtes kun én expedition på hvert journalnummer. Expeditioner vedrørende samme sag blev i journalen forbundet („samvist“) ved en kæde af frem- og tilbagegående henvisninger. Direktionen adskilte sig også fra Kancelliet ved at føre flere parallelle journaler i samme kontor, adskilt efter faglige kriterier (Universitetet, Sorø akademi, Polyteknisk Lærestalt m. v.). Dette hang sammen med, at direktionens medlemmer hver passede et eller flere „fag“, som man derfor af praktiske grunde gav hver sin bogføring. Dette hensyn bortfaldt med ministeriets oprettelse, men de parallelle journaler opretholdtes endnu en år-række, ja, udbyggedes på grund af de nye sagområder, der i 1848–49 lagdes under kontoret for den højere undervisning. I 1849 førtes ikke mindre end 9 journaler.

Fra 1857 begyndte man en afvikling af dette system og nærmede sig den fra Kancelliet stammende bogføring. Det skyldtes muligvis, at kontoret for højere undervisning i slutningen af 1856 fik en ny chef, Schwartzkopf, der havde startet sin karriere i Kancelliet og fortsat i det

gejstlige kontor. Først indskrænkedes journalernes antal til 4. Senere, i 1862, indførtes en fælles journal for alle kontorets sager. Samtidig ændredes journaliseringsteknikken, så man herefter under samme nummer bogførte alt, hvad der passerede under en sags forløb.

Selve aktdannelsen fulgte derimod nogenlunde de samme principper i Kancelliet og i direktionen. Den sluttede sig ikke til journalen, men til de enkelte afgørelser som bilag til kongelige expeditioner („registrantsager“, i direktionen dog „forestillingsager“) eller til udgående skrivelser („brevsager“) eller til beslutninger om henlæggelse uden expedition („henlagte sager“). Journalsager som materielle arkivenheder eksisterede derimod ikke. Under sagsbehandlingen vedlagdes (tilakteredes) sådanne tidligere afgørelser, som der skønnedes at være brug for, men efter hver expedition skulle principmæssigt alle sammenbragte akter udskilles og lægges på hver sit brev- eller registrantnummer. I mere indviklede eller regelmæssigt genkommende sager undlod man dog ofte af praktiske hensyn denne opløsning. Der dannedes på den måde arkivenheder indeholdende en flerhed af expeditioner med samme eller forskellige journalnumre. Sagen henlagdes på dens nyeste expeditionsnummer, eller blev ligefrem udtaget af serieakterne som et sagligt betegnet dossier.

Denne kumulative aktdannelse er et fænomen, der ellers er karakteristisk for kammerforvaltningen, i hvis arkivsystem den er et grundlæggende princip. I kancelliforvaltningen optræder den heller ikke i sin klassiske form med henlæggelse på det sidste i en kæde af samviste journalnumre. Den har udviklet sig uden organisk forbindelse med bogføringen. Man kan ikke af journalen se, om akterne er akkumuleret eller henligger på enkelte expeditionsnumre. De tilakterede sager er nærmest at betragte som udlån af kontorets arkiv.

Det nyoprettede kontor for borger- og almueskolevæsenet arvede ingen protokoller og aktrækker. Journalen blev indrettet efter Universitetsdirektionens mønster med kun én expedition på hvert journalnummer. Den tidligere kancelliarivar Møller, der var overgået til Justitsministeriet, kritiserede i en skrivelse af 21. februar 1849 til Kultusministeriet denne journalføring og fandt det problematisk, om man kunne henlægge kontorets akter efter samme principper som Kancelliets²⁴. Det er ikke helt klart, hvad han sigter til, men tanken er muligvis, at der til en sådan journalføring burde svare en kumulativ aktdannelse

med henlæggelse på sidste journalnummer. Ikke desto mindre blev skolekontorets sager henlagt efter brev- og registrantnummer, således som personalet kendte det fra Kancelliet. Ligesom i kontoret for højere undervisning skiftede journalen efterhånden udseende og nærmede sig kancellijournalen. Der blev ingen væsentlig forskel på aktdannelsen i de to kontorer, der stammede fra Danske Kancelli, og som helhed kan man sige, at omkring 1860 er det fra Kancelliet arvede system trængt igennem i alle ministeriets kontorer.

Kultusministeriets arkivalier fra denne periode forefindes imidlertid ikke længere i den skikkelse, i hvilken de dannedes under den administrative proces. De er i Rigsarkivet blevet omordnet og henlagt efter journalnumre svarende til den udformning, kancellisystemet i dette århundrede har fået i Justitsministeriets kontorer. Det har medført, at dossiers, der oprindeligt indeholdt akter med forskellige journalnumre, er blevet opløst, medens akter med samme journalnummer, som oprindeligt var fordelt på flere expeditionsnumre, nu er blevet sammenlagt. I denne omordning har man inddraget samtlige akter fra og med begyndelsen af april 1848, i kontoret for højere undervisning dog først fra 1857. Det skisma i arkivordningen, som derved er fremkommet, har altså ingen forbindelse med de administrative reformer.

Hvad her er sagt om reformen i den øverste kirke- og skoleforvaltning, har til en vis grad gyldighed også for andre forvaltningsgrene. Hele centraladministrationen blev i 1848 reformeret efter ensartede principper. Reformen var imidlertid ikke lige indgribende på alle områder og berørte de bestående rammer i forskellig grad, alt efter de praktiske muligheder for tilpasning til det nye system. De forvaltningsorganer, der ved den endelige ordning kom under Finansministeriet og Indenrigsministeriet, blev gennemgående udsat for større brud på kontinuiteten, fordi den bestående ressortordning måtte opløses ned til de mindste enheder.

Det var netop ikke tilfældet med kirke- og skolevæsenet. Nok var dets forvaltning før 1848 splittet på indbyrdes uafhængige regeringsautoriteter, og en del af Kultusministeriets ressort måtte hentes udenfor den civile centraladministration, men der var allerede under enevælden skabt en kontororganisation, der udelukkende beskæftigede sig med

kirke- og undervisningsanliggender, og som uden indgribende forandringer kunne bruges som kadrer i ministeriets organisation.

Ved Kultusministeriets oprettelse stod man kun overfor det problem at organisere en ny ledelse af bestående funktionsenheder. At man skulle have et Kultusministerium var indiskutabelt, både på grund af de udenlandske forbilleder man fulgte, og på grund af den bevægelse, der havde været om sagen gennem 1840erne. Den kendsgerning, at kirke, lavere undervisning og højere undervisning allerede var sagligt undersøgte administrationsgenstande, gjorde det muligt få dage efter omvæltningen i marts 1848 at organisere det ministerielle styre efter principper, der uden væsentlige ændringer blev opretholdt i ca. 100 år. Ministeriets senere deling i et Kirkeministerium og et Undervisningsministerium medførte i den henseende ingen forandringer. Først i forbindelse med den nyeste tids undervisningsreformer og oprettelsen af et Ministerium for kulturelle Anliggender er de historiske rammer for statens kulturelle administration blevet sprængt.

Danske konsulatsarkiver i Rusland¹ 1849-1922

Af *Knud Rasmussen*

I det knap trekvarte århundrede mellem 1849 og 1922 gennemgår Rusland både politisk og økonomisk en udvikling, der op mod århundredskiftet mister sin evolutionære karakter og slutter med tre revolutioner, en verdenskrig og en borgerkrig. For Danmark som helhed spiller de voldelige omvæltninger i periodens slutning mindre rolle end den økonomiske konkurrence, som det russiske korn efter århundredets midte påfører vort landbrug. Den uheldige virkning af denne konkurrence modsvares kun i mindre grad af de muligheder, som Ruslands begyndende industrialisering åbnede for dansk initiativ.

Nobemberrevolutionen og den følgende borgerkrig kom ikke i større udstrækning til at berøre Danmark, men nok de danske firmaer og privatpersoner, der havde startet virksomheder, købt ejendomme eller på anden måde engageret sig herovre. Alene af den grund stilledes der ved periodens slutning helt andre krav til konsulernes optræden end tidligere; deres opgave var ikke længere at informere og at formidle en fredelig handel, men at værne dansk ejendom mod konfiskation, danske statsborgere mod arrestation og overhovedet at beskytte danske interesser mod skiftende regerings indgreb.

I foråret 1917 indvilgede Danmark i at overtage varetagelsen af Østrig-Ungarns interesser i Rusland, hvilket bl. a. ville sige for sorgen for omkring halvanden million krigs- og civilfanger i en tid med generel materiel nød, hvor revolution og borgerkrig lagde hindringer i vejen for humanitært arbejde. I tilslutning til det allerede eksisterende konsulatsvæsen udbyggedes derfor et østrig-ungarsk konsularkorps, bestående af danske statsborgere, men udelukkende arbejdende for østrig-ungarske interesser.

Nærværende fremstilling er tænkt som en introduktion til benyttelsen af de danske konsulatsarkiver, der er bevarede og afleverede til Rigsarkivet; andetsteds opbevarede arkivalier er ikke søgt inddraget. Det ligger i fremstillingens natur, at en egentlig registratur ikke har været i

tankerne. Der vil i nogen udstrækning blive henvist til de designationer, der er udarbejdet eller afleveret sammen med arkivalierne, f. eks. R. A. Aflev. journ. (Rigsarkivets afleveringsjournal) 1939 nr. 15, pk. (pakke) 3, nr. (læg nr.) 1. Introduktionen falder naturligt i to dele, en første vedrørende de rent danske konsulater, en anden omhandlende de konsulater eller dele af konsulater, der arbejdede for østrig-ungarske interesser.

I

Danmark var i 1849 foruden gennem sit gesandtskab repræsenteret af konsulater eller vicekonsulater i følgende russiske byer: et konsulat og et vicekonsulat i Archangel'sk², der var målet for handelsvejen over Ishavet, et konsulat i hovedstaden St. Petersborg og et vicekonsulat i krigshavnen Kronštadt (underlagt konsulatet i St. Petersborg) i den østlige Østersø, et konsulat og et vicekonsulat i Odessa ved Dnepr- og Dnestrflodernes udløb i Sortehavet, et vicekonsulat i Taganrog ved Dons udløb i Det azovske Hav (indtil 1898 underlagt konsulatet i Odessa, siden underlagt konsulatet i Rostov na Donu) og endelig et konsulat og et vicekonsulat i landets anden hovedstad, Moskva.

Den geografiske placering af de konsulater, der oprettedes i løbet af de næste knap 75 år, viser klart handelens forskydning fra Nordrusland til Sortehavsområdet, en forskydning fra de traditionelle nordrussiske eksportvarer som hør, hamp og talg til Sydruslands korn. Medens der i Nordrusland i denne periode kun oprettes ét nyt konsulat, nemlig vicekonsulatet i Onega (1877), underlagt konsulatet i Archangel'sk, oprettes der i Sortehavsområdet og ved dets kyster ikke mindre end seks nye konsulater. Det drejer sig om repræsentation i havnebyerne Berdjansk³ (1851) og Rostov na Donu (1861) ved Det azovske Hav; længere vestpå i havnebyen Nikolaev ved Bug (1882), i Sevastopol' på Krim (1885), i Sortjordslandets hovedstad Kiev (1900) og i Ekaterinoslav⁴ ved Dnepr (1912). Vicekonsulatet i Berdjansk hørte indtil 1912 under konsulatet i Odessa, siden under Rostov na Donu, der, fra at være vicekonsulat under Odessa, i 1898 blev omdannet til selvstændigt konsulat. Vicekonsulaterne i Nikolaev, Sevastopol' og Ekaterinoslav hørte under Odessa, medens Kiev udgjorde et selvstændigt konsulat.

Endnu to områder, Kaukasus og Sibirien, dækkes i denne periode kon-

sularmæssigt. Der oprettes vicekonsulater i Batum (1888), i Novorossijsk (1890) og i oliebyen Baku (1904); dette sidste var 1904–08 underlagt konsulatet i Rostov, hvorefter det blev selvstændigt konsulat. Vicekonsulaterne i Batum og Novorossijsk hørte indtil 1898 under Odessa, siden under det nyoprettede konsulat i Rostov. Herfra udskiltes Batum i 1913 og henlagdes under konsulatet i Baku.

Op mod århundredskiftet bygges den transsibiriske jernbane fra Ural til Vladivostok, hvorved Sibirien for alvor inddrages i Ruslands økonomiske liv. 1902 ansættes en dansk konsularagent i Omsk i Midtsibirien. Under den russiske borgerkrig oprettes der yderligere et vicekonsulat i Vladivostok (1918) og året efter et generalkonsulat for Sibirien (1919), hvis skiftende opholdssted der senere skal blive gjort rede for. De sibiriske vicekonsulater er ikke underlagt andre konsulater før oprettelsen af det sibiriske generalkonsulat.

Af nærliggende grunde er relativt få af de russiske konsulatsarkiver bevarede. Det er imidlertid muligt gennem Udenrigsministeriets arkiv i nogen udstrækning at rekonstruere forsvundne konsulatsarkiver eller i hvert fald at danne sig et indtryk af de respektive konsulaters virksomhed. For perioden 1849–66 vil man i Udenrigsministeriets departement for handels- og konsulatssager kunne finde Udenrigsministeriets korrespondance med det pågældende konsulat. Vicekonsulerne fører i reglen ikke korrespondance direkte med Udenrigsministeriet, men kun med den konsul, hvis lokale befuldmægtigede vedkommende vicekonsul er. Der er i departementet ført særlige konsulatsjournaler, der ved hjælp af registre let lader sig benytte. En del af disse sager er koncentreret i en særlig række, kaldet samlede sager til konsulatsjournal, hvorover Rigsarkivet har udsendt en registratur: Foreløbig arkivregistratur, Serie 1, nr. 1. Samlede sager (1762–) 1866 (Sager til konsulatsjournal), København 1963. Andre sager som f. eks. diverse handels- og konsulatssager og skibslisters er holdt for sig og ordnet kronologisk efter år og siden efter konsulater.

For perioden 1866–1909 er akterne indført i Udenrigsministeriets almindelige A-, B- og C-journaler. Korrespondancen er holdt i særlige rækker, således handelsindberetninger (1866–1907), fiskeriindberetninger (1897–99, 1901, 1903–04), skibslisters (1866–1903) m. m. Disse sager er som hovedregel lagt kronologisk efter år og derefter efter kon-

sulater. Udenrigsministeriets almindelige korrespondance med konsulaterne er ligeledes holdt for sig og ordnet alfabetisk efter konsulaternes navne.

Fra 1909 og perioden ud ligger konsulatssager i det udenrigsministerielle systems gruppe 52.

Foruden i Udenrigsministeriets eget arkiv vil der også i arkivet fra gesandtskabet i St. Petersborg, fra 1914 Petrograd, være korrespondance af interesse. En registratur over dette arkiv er i øjeblikket under udarbejdelse på Rigsarkivet.

Der er bevaret arkiver fra følgende otte konsulater og vicekonsulater: konsulatet i Archangel'sk, vicekonsulatet i Onega, konsulatet i Moskva, vicekonsulaterne i Taganrog, Batum og Omsk, generalkonsulatet for Sibirien og vicekonsulatet i Vladivostok.

Konsulaternes virke bestemtes af de udførlige instruktioner, der udsendtes fra Udenrigsministeriet, men det er klart, at man ikke overalt kan forvente at finde nøjagtige og ens førte journaler og korrespondance eller omhyggeligt henlagte arkiver. Dertil var konsulerne for uskoledede i administrativ praksis, og med de undertiden hastigt skiftende konsuler havde traditionerne dårlige betingelser.

Et af de bedst bevarede arkiver, *konsulatsarkivet fra Archangel'sk*, der strækker sig fra 1874 til 1919, bærer præg af at være ført med megen omhu. Man kan håbe, at de skiftende konsuler har anvendt samme flid på deres egentlige arbejde som på journalernes føring, således at de har holdt sig § 1 i instruktionen af 24. marts 1868 nøje efterrettelig: „Vore konsuler skulle efter deres til Os allerunderdanigst aflagte ed af yderste evne søge at fremme såvel Vort riges gavn i almindelighed som i særdeleshed dets handel og skibsfart.“ – Og som det hedder i samme instruktions § 6: „Vore undersåtter, det være sig søfarende, handlende og rejsende eller hvilkesomhelst andre, der opholder sig i hans distrikt, skal Vor Konsul i alle mødende tilfælde af yderste evne forsvare og beskytte, såvel deres personer som deres ejendomme, rettigheder og friheder . . .“

Archangel'sk-arkivet skal her gennemgås sideløbende med de skiftende konsularinstruktioners bestemmelser om konsulernes forretningsførelse. Herved gives tillige et indtryk af et konsulatsarkivs bestanddele i almindelighed.

Ifølge § 42 i instruktionen af 24. marts 1868 skulle der ved konsulerne føres to journaler, en skibsfartsjournal, hvori indførtes, hvilke danske skibe der anløb konsulatets havn, hvad de lastede, deres destination m. m. I den anden skulle indføres beretninger over, hvad der passerede ved konsulatet, tvistigheder, kriminelle tilfælde, søfolks afskedigelse og hjemsendelse, kontrakter, legalisationer, skibes stranding, dødsfald og afdødes efterladenskaber, skibes køb og salg, forulykkede søfolks understøttelse o. s. v. Ved hvert års afslutning var det konsulen pålagt at indsende en generalskibsliste, det vil sige en samlet oversigt over dansk skibsfart på stedet, endvidere en ekstrakt af den mere almindelige journal samt en årsberetning over stedets handel og fremtidsudsigterne for Danmarks andel heraf.

Edouard des Fontaines, der i 1861 var blevet dansk konsul i Archangel'sk, og hans efterfølger fra 1878, August Paetz, har så vidt det ses af en kopibog, der dækker årene 1874–94, holdt sig dette efterretteligt. Her er både kopi af generalskibsliste, af ekstrakt af journal og af årsberetning.

I 1893, den 15. december udsendtes en ny instruktion, der ud over det allerede nævnte påbød konsulerne at føre en journal over ind- og udgåede sager foruden en gebyrsjournal. Ifølge instruktionen var det tilladt at føre disse protokoller i ét og samme bind. Konsul Herman Paetz, der 1894 afløste sin fader, anlagde en protokol, inddelt i 4 afsnit:

a. journal over ind- og udgået korrespondance 1894–98, som han samtidig lader være kopibog for både ind- og udgået korrespondance.

b. liste over de ind- og udgåede skibe – for 1894. Allerede året efter anlægger han en ny protokol som skibsjournal.

c. journal over konsulatsgebyrer, men også kun for 1894.

d. protokol over, hvad der er passeret i det kgl. konsulat i Archangel'sk. Denne protokol videreføres af Paetz' efterfølger fra 1898, nordmanden Henrik Anton de Falsen, der anvender den indtil 1914.

Udover de af August og Herman Paetz førte kopibøger findes der fra deres embedstid en pakke indeholdende indgået korrespondance 1888–98.

Den nyanlagte skibsjournal førtes indtil 1904, da det ved en forandring i instruktionen, dateret 22. april 1905, bestemtes, at der kun fra konsulater på steder med betydelig dansk skibsfart skulle indsendes rapporter over skibsfarten. Samtidig bestemtes det, at udførlige års-

beretninger kun skulle indsendes fra vigtigere konsulater. Archangel'sk faldt ikke ind under nogen af de to grupper, men skulle årligt indsende en summarisk ekstrakt af de under c. og d. nævnte bøger.

Den 18. januar 1912 udsendtes en ny instruktion, der gjaldt perioden ud. Heri fastsloges omfanget af journaler og protokoller til følgende:

- a. journal over ind- og udgåede skrivelser,
- b. journal med optegnelse om udstedte attester og legalisationer med angivelse af gebyr.
- c. protokol (dagbog), hvori dag for dag indføres de foretagne konsulatsforretninger, som ikke på anden måde er optagne.
- d. nødvendige regnskabsbøger.

Konsul de Falsen har ført en journal over indgåede skrivelser 1898–1917 og en kopibog fra 1898–1919 i én protokol, hvilket ikke altid har været heldigt.

Ved loven af 27. maj 1908 fik visse konsulater ret til at udføre notarialforretninger, og fra 1909 fører de Falsen en notarialprotokol. I øvrigt er bevaret indgået korrespondance fra 1898–1919; sagerne er indtil 1916 ordnet efter år, medens de 1917–19 på grund af de urolige tider ligger uordnede. I august 1918 besatte englænderne Archangel'sk, og i ly af dem dannedes en hviderussisk regering, en vremennoe pravitel'stvo severnoj oblasti. Noget egentligt indtryk af konsulatets stilling under de nye forhold får man ikke. Arkivet går kun til september 1919, det vil sige lidt længere end den sidste allierede soldat forblev i Archangel'sk. Efter at de allierede havde trukket sig tilbage, havde nordregeringen ikke store muligheder for at stå kampen igennem, så meget mere som de hvide fronter var stærkt vaklende, som det senere skal blive omtalt⁵. Arkivet består af i alt 4 bind og 7 pakker.

Arkivet fra vicekonsulatet i *Onega*, der også ligger ved Hvidehavet, og som var underlagt konsulen i Archangel'sk, er lille og af ringe betydning. Det strækker sig fra 1879 til vicekonsulatets nedlæggelse i 1898 og indeholder kopibøger og indgået korrespondance samt skibsjournal, alt i alt 2 bind og 1 pakke.

Fra konsulatet i *Moskva* kunne man have håbet at finde et velbevaret arkiv, bl. a. fra årene 1887–1906, da digteren Thor Lange var stedets danske konsul, men det bevarede er blot en torso. Arkivet dækker det lille årstid mellem juli 1918 og marts 1919. Konsulatet synes fra 1917

at have levet i skyggen af det store generalkonsulat, der oprettedes til varetagelsen af de østrig-ungarske interesser. Generalkonsulatets forretninger overdroges i juli 1918 til en østrig-ungarsk krigsfangemission, og det danske konsulat videreførtes af det tidligere generalkonsulats danske personale, under ledelse af fhv. generalkonsul for østrig-ungarske anliggender, Chr. Haxthausen. Fra juli 1918 til Haxthausens afrejse til Danmark i december s. å. stammer størsteparten af arkivet, der indeholder materiale vedr. forholdene for de danske i Moskva, deres depotering af ejendele, deres hjemrejse o. s. v. Der er bevaret en journal over indgåede skrivelser fra april-december 1918 (R. A. Aflev. journ. 1939 nr. 15, pk. 12, nr. 2). Hertil slutter sig tre pakker korrespondance i tiden juli-december s. å. (R. A. Aflev. journ. 1941 nr. 29, pk. 42-44), hvoraf den første indeholder korrespondance med enkeltpersoner alfabetisk ordnet, de to andre korrespondance med Udenrigsministeriet, gesandtskabet m. v. Efter Haxthausens afrejse til Danmark videreførtes konsulatets forretninger uofficielt af repræsentanter fra Røde Kors, hvis arkiv, der dækker månederne december 1918 til marts 1919, er tilgået Rigsarkivet ved en aflevering fra Udenrigsministeriet. Dette arkiv er ordnet sagligt.

Moskva-arkivet består af R. A. Aflev. journ. 1939 nr. 15, pk. 9, af pk. 11 nr. 2-3, af pk. 12 nr. 1-5, endvidere R. A. Aflev. journ. 1941 nr. 29, pk. 42-44, samt R. A. Aflev. journ. 1940 nr. 2, to pakker mærket Dansk Røde Kors Moskva-kontor: Breve og papirer væsentlig stammende fra det danske generalkonsulats arkiv.

Heller ikke arkivet fra vicekonsulatet i *Taganrog*, der indtil 1898 hørte under konsulatet i Odessa, men derefter underlagdes konsulatet i Rostov na Donu, er omfattende, men indeholder dog kopibøger fra perioden 1894-1919 og indgåede skrivelser fortrinsvis 1917-18. Samuel Poliakov beklædte posten som vicekonsul indtil 1896, da han efterfulgtes af A. Tschalisseff, der sad til 1905. Efter nogle års uregelmæssigheder, en tid med Jean D. Negropontes og Th. Schytte, blev stillingen i 1911 besat med Philippe Chr. Valsamikis. Arkivet består af 3 bind og 1 pakke.

Fra vicekonsul H. Warnecke i *Batum*, hvis konsulat siden 1913 var henlagt under konsulatet i Baku, findes bevarede to kopibøger 1902-22, samt indgåede skrivelser og kopier af udgåede fra konsulatets sidste tid, 1921-22. Selv om arkivet er lille, kun to bind og én pakke, giver det

dog et indtryk af de urolige forhold, der da herskede i Kaukasus. Batum hører til Georgien, som i begyndelsen af 1921 var den sidste af oprindelig tre uafhængige transkaukasiske stater, der var dannet 1918. I det tidlige forår 1921 udbrød oprør, efterfulgt af sovjetisk invasion fra nord og tyrkisk fra syd. Tyrkerne besatte bl. a. Batum, men måtte hurtigt opgive denne by, og i 1922 forenedes Georgien med Armenien og Azerbajdžan til den transkaukasiske sovjetrepublik.

Af konsulatsarkivet fra vicekonsulatet i *Omsk* er ikke meget mere end skelettet tilbage. Der findes en notarialprotokol fra 1909, et sagregister og en journal over ind- og udgåede skrivelser. Af journalen fremgår, at det oprindelige arkiv ikke har været ringe. Fra 1909–16 var W. Wadsted konsul, efterfulgt af N. P. Nielsen, der den 3. oktober 1919 overdrog vicekonsulatets forretninger til det nyoprettede general-konsulat for *Sibirien*.

Da generalkonsul A. S. Andersen i 1919 ankom til *Omsk*, havde den russiske borgerkrig passeret sit højdepunkt. Som baggrund for forståelsen af de vanskelige forhold, hvorunder vore konsulere måtte arbejde i *Sibirien* – vanskeligheder, der naturligvis også afspejles i deres arkiver – skal der her og senere gives korte oversigter over borgerkrigens forløb øst for *Ural*.

Borgerkrigen, der var brudt ud ved bolschevikkernes magtovertagelse, havde i den første tid været af ringe omfang, koncentreret om de sydrussiske områder. Det, der for alvor ændrer billedet, er tjekkoslovakernes indgriben. Af tjekkoslovakiske krigsfanger var der i tiden op til oktoberrevolutionen blevet dannet en særlig legion, der var tænkt sat ind i kampen mod centralmagterne, som tjekkoslovakkerne betragtede som deres fjender. Efter afsluttelsen af Brest-Litovsk freden i marts 1918 var det meningen, at disse tropper skulle have lov at udskibes over *Archangel'sk* til vestfronten. Det trak imidlertid ud, og i maj 1918 begyndte de åbne fjendtligheder mellem sovjettropperne og de tjekkoslovakiske styrker, der i løbet af ganske kort tid besatte hele den transsibiriske jernbane for ad denne vej at blive udskibet til krigsskuepladserne i *Vesteuropa*. I ly af denne fremmede intervention opstod der to betydningsfulde regeringer, én i *Samara*⁶ med socialrevolutionært tilsnit og én i *Omsk* af en mere konservativ observans. I september 1918 indgik de to regeringer en alliance med klar slagside til fordel for *Omsk*-regeringen, der var begunstiget af placeringen på den østlige side af *Ural*, me-

dens Samara var stærkt truet af de bolschevistiske styrker, som den 8. oktober erobrede byen. Et par måneder senere, i november, tog den hviderussiske admiral Kolčak ved et militærkup magten i Omsk, og i de tidlige forårsmåneder lykkedes det Kolčaks styrker at trænge sovjetstyrkerne tilbage. Omkring 1. maj 1919 gik offensiven imidlertid i stå, og da den danske generalkonsul i oktober ankom til Omsk, var Kolčak på regulært tilbagetog.

Det ggl. danske generalkonsulat måtte derfor knap en måned efter sin ankomst til Sibirien forlægges fra Omsk og østpå, i første omgang til byen Irkutsk ved Bajkalsøen. Generalkonsulen satte sig i toget den 8. november, og den 14. indtog sovjetstyrkerne Omsk. Danskerne var naturligvis ikke de eneste, der trak sig tilbage fra Omsk, den transsibiriske jernbane blev overbelastet, forvirring herskede overalt, og det tog generalkonsul Andersen næsten en måned at tilbagelægge de 2 000 km mellem Omsk og Irkutsk. Først den 6. december kunne han igen føre sin journal.

Men heller ikke i Irkutsk var forholdene stabile. Det var tydeligt for enhver, at Kolčak ikke ville have held til at standse de fremtrængende sovjetstyrker, og i slutningen af december dannede liberale og radikale elementer en ny regering i opposition til Kolčak. Den 5. januar satte generalkonsulen sig da igen i toget, denne gang med destination Vladivostok. Hertil ankom han den 22. januar 1920.

I Vladivostok opretholdt de allierede interventionstyrker ro og orden. Efter at være blevet jaget gennem det halve Sibirien slog generalkonsulen sig ned her, hvor generalkonsulatet forblev indtil dets nedlæggelse ved generalkonsulens afrejse i oktober 1920.

Arkivet er interessant, fordi generalkonsulatet som øverste danske myndighed på stedet var central ikke blot for det danske konsulatsarbejde, der antog større og større omfang, efterhånden som den politiske situation tilspidsedes, men også for den del af vort konsulatsvæsen, der varetog østrig-ungarske interesser.

Arkivet består af én journal over ind- og én over udgåede skrivelser, samt en notarialprotokol. Der er én pakke med kopier af udgåede skrivelser 1919–20 ordnet alfabetisk efter adressat og én pakke indeholdende indgåede skrivelser, ordnet alfabetisk efter afsender. Desuden en pakke korrespondance (indgået og kopier af udgået) med institutioner, såsom Udenrigsministeriet, konsulater, danske firmaer i Sibirien m. m.

Desuden to bind postkvitteringsbøger. Alt i alt fem bind og tre pakker.

Direkte under sig havde generalkonsulen vicekonsulatet i *Vladivostok*, der var et dansk krigstidskonsulat. I begyndelsen af 1918 havde de danske i *Vladivostok* henvendt sig til den engelske konsul for at bede om beskyttelse. Da dette blev kendt, udnævnte Udenrigsministeriet derfor Otto Schou, der i forvejen var vicekonsul for østrig-ungarske anliggender, til også at være dansk vicekonsul. Det er klart, at det var umuligt helt at holde disse to poster ude fra hinanden, og derfor forekommer der i konsulatsarkivet fra det danske vicekonsulat i *Vladivostok* akter, som rettelig hører hjemme i vicekonsulatet for østrig-ungarske anliggender. Også efter at generalkonsulen for Sibirien i januar 1920 havde opslået sit kvarter i *Vladivostok*, fortsatte vicekonsulen sit arbejde som dansk konsul. Der findes i vicekonsulatets arkiv også skrivelser underskrevet af generalkonsulen, hvilket vel heller ikke kan undre. Da generalkonsul Andersen i oktober 1920 forlod *Vladivostok*, overdrog han Otto Schou videreførelsen af vicekonsulatet dér og for Østsibirien. To år senere rejste vicekonsul Schou hjem på orlov og overdrog direktør Albert Christiansen at føre forretningerne videre.

Efter at Kolčaks hære var blevet slået og admiralen selv skudt, var der så at sige ikke andre end japanerne, der hindrede sovjettroppernes videre fremtrængen mod *Vladivostok*. Som en art pufferstat mellem de to parter oprettedes i 1920 en fjernøstlig republik med hovedsæde i Čita. Denne form tilfredsstillede i længden ikke Japan, der i maj 1921 som et modstykke til regeringen i Čita indsatte en ny regering i *Vladivostok* af rent hvidgardistisk tilsnit. Godt et år senere opgav Japan imidlertid stillingen i *Vladivostok*, den 20. oktober 1922 forlod den sidste japaner *Vladivostok*, og det betød sammenbrud for hvidgardistregimet. Den 17. november 1922 anmodede den fjernøstlige republik om optagelse i den russiske federative sovjetrepublik, og den 16. december 1922 fremkom i den stedlige presse officiel meddelelse om, at bl. a. Danmarks konsulære repræsentant inden syv dage havde at forlade marinedistriktet. Vicekonsul Christiansen rejste til Charbin i Manchuriet, og dermed ophørte dansk konsulær repræsentation i Sibirien.

Arkivet, der dækker hele vicekonsulatets funktionstid, er afleveret 1926, R. A. Aflev. journ. 1926 nr. 6, vedlagt to designationer, der til en vis grad overlapper hinanden, således at et tidsskel kun tilnærmelsesvis kan angives.

For de vigtigere deles vedkommende strækker akter efter designation I sig fra april 1918, altså fra konsulatets oprettelse, til oktober 1920. Dets vigtigste elementer er disse: Designationens nr. 11 er en journal over ind- og udgåede breve og telegrammer fra april 1918 til december 1919. Nr. 12 indeholder en gebyrsjournal og en dagbog for samme tidsrum. Konsulatets korrespondance indeholdes i følgende numre: Nr. 1 og nr. 7 inderholder diverse korrespondance fra 1917–december 1918, ret uordentlige, derefter følger i nr. 2, 3, 6, 15, 18, 19 korrespondance fra 1. januar 1919 til 31. december 1921 ordnet alfabetisk efter afsender/modtager. Af designationens øvrige numre kan nr. 8, der indeholder trykte regeringsmeddelelser fra den provisoriske regering i Fjernøsten, siges at være af interesse.

Den anden designation indeholder fortsættelsen af den første: Af journaler findes her designationens nr. 7, der er en journal over ind- og udgået korrespondance fra 1. januar–september 1920. Derefter ændres den til kun at være journal over indgået korrespondance, der strækker sig oktober 1920 og perioden ud. Omlægningen den 1. oktober 1920 hænger formentlig sammen med generalkonsulens afrejse fra Vladivostok. Nr. 6 er en journal over udgåede skrivelser fra oktober 1920–december 1922. Korrespondance findes i nr. 2, i nr. 4, der fortrinsvis indeholder korrespondance med Udenrigsministeriet, og endelig i nr. 13. Disse akter strækker sig i tid nogenlunde fra 1. januar 1922 til konsulatets afrejse fra Vladivostok. Alt i alt består arkivet af 9 bind og 31 pakker.

II

De forenede Stater varetog i verdenskrigens første år centralmagternes interesser i Rusland, derunder også krigs- og civilfangevorsorgen. Da USA i 1917 indtrådte i krigen, påtog Sverige og Danmark sig denne opgave, således at Sverige kom til at varetage tyske og Danmark østrig-ungarske interesser. Den 13. april 1917 udsendte den danske regering meddelelse om, at den havde beordret det danske gesandtskab i Petrograd til at overtage beskyttelsen af de østrig-ungarske interesser i Rusland. Det er klart, at denne opgave langt oversteg, hvad gesandtskabet med sit daværende personale kunne mestre: der befandt sig i Rusland på dette tidspunkt ca. 1.5 mill. østrig-ungarske krigsfanger og ca. 80.000

civilfanger, d. v. s. østrig-ungarske statsborgere bosatte i Rusland, der ved krigens udbrud havde fået begrænset deres handlefrihed uden dog direkte at være i fangelejr. Derfor oprettedes der samme år en særlig B-afdeling ved gesandtskabet, hvis opgave blev varetagelsen af de østrig-ungarske interesser i alle dets aspekter⁷.

B-afdelingens leder fik titel af viceminister, men var naturligvis i ét og alt underlagt gesandten. Afdelingen organiseredes i forskellige sektioner, bl. a. var senere rigsarkivar Axel Linvald leder af arkivet. Hovedparten af arbejdet koncentreredes i krigs- og civilfangesektionerne, der af praktiske grunde underlagdes samme chef, kaptajn F. Cramer. Efter novemberrevolutionen udvidedes B-afdelingens arbejde betydeligt – forvirringen og nøden blev større – og i marts 1918 reorganiseredes derfor Moskva-kontoret som et generalkonsulat under Chr. Haxthausen. I sit område var generalkonsulatet øverste myndighed for hele krigs- og civilfangearbejdet.

Under krigs- og civilfangesektionerne hørte det efterhånden ret omfattende antal delegerede, der i samarbejde med Røde Kors – undertiden i modarbejde – udsendtes over såvel europæisk som asiatisk Rusland. I nogen udstrækning fik de delegerede for at styrke deres autoritet over for såvel russiske myndigheder som østrig-ungarske fanger titel af vicekonsuler i særlig mission. Delegerede fandtes i følgende byer: Astrachan', Chararovsk, Char'kov, Ekaterinburg⁸, Irkutsk, Kazan', Krasnojarsk, Moskva, Nižnij Novgorod⁹, Odessa, Omsk, Orenburg¹⁰, Penza, Perm¹¹, Petrograd, Rostov, Samara¹², Simbirsk¹³, Tomsk, Ufa, Vjatka¹⁴, Vladivostok, Vologda, Taškent m. fl. En skildring af de delegeredes virke er siden givet af Henning Kehler i hans „Russiske Kroniker“ (2. udg. 1929) og af C. A. Koefoed i „50 år i Rusland“ (1945).

Civilfangesektionens opgave var at stå i forbindelse med de civilfangekomiteer, der allerede var dannet af amerikanerne, og som uddelte den pengemæssige understøttelse, der blev modtaget fra Østrig-Ungarn. Det var videre de delegeredes opgave at tale fangernes sag over for de lokale russiske myndigheder og, hvis det blev aktuelt, at mægle mellem stridende parter blandt civilfangerne.

Krigsfangesektionens arbejde vanskeliggjordes i begyndelsen af de russiske militære myndigheders uvilje mod at lade udlændinge besøge krigsfangelejrene og krigsfangearbejdspladserne. Hertil kom den forvirring, som martsrevolutionen havde skabt. Det ligger i sagens natur, at

det ikke var muligt at give en alment gældende instruks for de delegeredes arbejde, men der indskærpedes dog visse generelle retningslinjer. Det hedder i de vejledende bemærkninger for de delegerede til krigsfangelejrene, udstedt juli 1917, bl. a.: „Til de russiske myndigheder søger de fra første færd at komme i bedst muligt forhold. Forinden de påbegynder inspiceringen eller hjælpearbejdet i en lejr, et hospital eller en arbejdsplads etc. fremstiller de sig for de pågældende autoriteter, for hvilke de anfører, at deres hverv går ud på i fuldkommen loyalt og åbent samarbejde med disse at arbejde på en sådan ordning af krigsfangespørgsmålet, som tjener ikke alene østrig-ungarske, men også russiske interesser bedst. De delegerede må dog i påkommende tilfælde bestemt fastholde det standpunkt, at de i henseende til ordrer og instruktioner ene er underordnet det danske gesandtskab, således at blandt andet anvendelsen af de fra den østrig-ungarske regering tilsendte pengemidler udelukkende sker efter de delegeredes bestemmelser“¹⁵.

Foruden udbetaling af de meget små beløb, der fra østrig-ungarsk side udbetaltes krigsfangerne, var det de delegeredes opgave at undersøge køkkenforholdene, sovebarakker og kvarterer, konstatere om der fandtes utøj og overhovedet danne sig et indtryk af den almindelige tilstand i lejren. I lighed med hvad der var tilfældet for civilfangernes vedkommende, oprettedes også her komiteer, hvis opgave var at hjælpe de delegerede i deres arbejde.

De rapporter, som de delegerede udarbejdede på grundlag af deres besøg i lejrene, indsendtes enten til gesandtskabets afdeling B eller til generalkonsulatet i Moskva.

Efter afsluttelsen af freden i Brest-Litovsk i marts 1918 og traktatens ratifikation kunne Østrig-Ungarn igen overtage varetagelsen af sine interesser. Medens den danske gesandt på Østrig-Ungarns anmodning vedblev at repræsentere Dobbeltmonarkiet i alle diplomatiske forhandlinger, d. v. s. alle forhandlinger vedrørende overgreb på personer og gods, overtog en kejserlig og kongelig militærmission i juni-juli forsorgen for de internerede. Imidlertid umuliggjorde den i afsnit I omtalte tjekkoslovakiske rejsning alt østrig-ungarsk arbejde i områderne øst for Ural, og Danmark erklærede sig da villig til at fortsætte krigs- og civilfangearbejdet i de områder af Rusland, der ikke anerkendte freden i Brest-Litovsk. Dette arbejde blev overdraget lederen af de tidligere krigs- og civilfangesektioner, kaptajn Cramer, der efter at være

rejst hjem over Sibirien op slog sit hovedkvarter i København. Efter ankomsten af en dansk generalkonsul til Sibirien overgik ledelsen til denne.

Ved opløsningen af den østrig-ungarske stat i oktober-november 1918 overtog det danske gesandtskab endnu engang krigsfangeforsorgen, men denne gang dog kun for en kortere periode, da gesandtskabet efter nytår hjemkaldtes.

I Udenrigsministeriets eget arkiv ligger akterne vedrørende varetagelsen af de østrig-ungarske interesser i arkivsystemets gruppe 3. L.: „Overtagelse af fremmede landes diplomatiske repræsentation“.

For arkivet fra Petrogradgesandtskabets B-afdeling er sagen mindre enkel. Da den østrig-ungarske krigsfangemission i juni-juli begyndte sit arbejde i Rusland, overleverede det danske gesandtskab arkivet fra sin B-afdeling. Set ud fra de praktisk-administrative omstændigheder var dette højst nærliggende, men set ud fra et dansk historisk standpunkt fyrré år senere meget beklageligt. Arkivet, der synes at have været særdeles omfattende, har indeholdt et vigtigt materiale såvel til belysning af det danske hjælpearbejde i Rusland som til den russiske revolutions historie. En henvendelse til generaldirektionen for Österreichisches Staatsarchiv om arkivets videre skæbne har intet positivt resultat givet. Det østrigske arkiv meddeler, at arkivet ikke er afleveret, og oplyser samtidig, at de administrative akter fra det østrig-ungarske gesandtskab i Petrograd er eller har været i den polske regerings varetægt.

Selv om således hovedparten af arkivalier sagen vedrørende har haft en højst usikker skæbne, er dog noget blevet tilbage. Det ligger i R. A. Aflev. journ. 1939 nr. 10, hvor der i pk. 1 nr. 3, 4 og 6 findes vejledning og fortegnelse over de sager vedrørende varetagelsen af østrig-ungarske interesser, som ligger i samme afleverings pk. 8-14. Som hørende hertil må også betragtes R. A. Aflev. journ. 1939 nr. 15 pk. 37-39, pk. 40 nr. 1 samt pk. 43-44.

Af konsulatsarkiver eller dertil svarende arkiver er følgende helt eller delvis bevarede og afleverede til Rigsarkivet: arkiverne fra generalkonsulatet i Moskva, fra den gesandtskabsdelegerede i Moskva, vicekonsulatet i Irkutsk, den gesandtskabsdelegerede i Chabarovsk og vicekonsulatet og gesandtskabsdelegationen i Vladivostok.

Arkivet fra det andet centrale organ, generalkonsulatet i *Moskva*,

har selvsagt lidt samme skæbne som B-afdelingens arkiv. Så godt som alt materiale af krigsfangemæssig karakter afleveredes juli 1918 til Østrig-Ungarn, og kun stof af civil karakter blev tilbage. Det drejer sig om en journal over udgåede skrivelser juli-september 1918 (R. A. Aflev. journ. nr. 15 pk. 10, nr. 1), hvortil slutter sig korrespondancesager maj-december 1918 (pk. 7). Af interesse er ligeledes en rapport om generalkonsulatets organisation og arbejde, afgivet april 1918, en måned efter at ritmester Haxthausen havde reorganiseret generalkonsulatet (pk. 14 nr. 1). Arkivets øvrige dele er kassebøger, rescontrobøger o. lign. fra maj 1917 til oktober 1918. Arkivet består af R. A. Aflev. journ. 1939 nr. 15, pk. 7, pk. 8, pk. 10, af pk. 11 nr. 1 og 4, af pk. 12 nr. 6 og 7, pk. 13, af pk. 14 nr. 1 og 3, samt pk. 15.

Foruden generalkonsulatet fandtes der i *Moskva* også en gesandtskabsdelegeret, der berejste krigsfangelejrene i de omliggende militærdistrikter. Et arkiv er bevaret fra marts-juli 1918, altså fra generalkonsulatets reorganisation til afleveringen til østrig-ungarerne. Den delegerede var indtil 15. juni A. Andersen og siden G. Marstrand. Den indgåede korrespondance ligger i R. A. Aflev. journ. 1939 nr. 15 pk. 40 nr. 2, 3 og 7, mens udgået korrespondance ligger i samme afleverings pk. 14, vedlagt pakke. Arkivet består af R. A. Aflev. journ. 1939 nr. 15, pk. 14 nr. 2 samt vedlagte pakke, og pk. 40 nr. 2-7.

Disse meget små og tynde arkiver fra det europæiske Rusland opvejes til en vis grad af de meget fyldige og derfor mere interessante arkiver fra det asiatiske Rusland, skønt der også her er lakuner. Når disse konsulatsarkiver er bedre bevarede, hænger det uden tvivl sammen med, at krigs- og civilfangeforsorgen som omtalt aldrig blev overgivet østrig-ungarske myndigheder for Sibiriens vedkommende, men indtil dens afvikling var et dansk anliggende.

Den 1. november 1917 autoriseredes direktør I. S. Møller-Holst som krigsfangedelegeret i *Irkutsk* for gouvernementerne Irkutsk og Enisejsk, samt områderne Zabajkal'skaja, Amurskaja og Primorskaja. Senere fik han titel af vicekonsul. I godt to år varetog Møller-Holst de østrig-ungarske og uofficielt også de danske interesser i Irkutsk. Som allerede omtalt i første afsnit brød den hvide front sammen i begyndelsen af 1920, og ligesom sin foresatte, generalkonsulen foretrak Møller-Holst flugten mod øst. Den 21. januar 1920 overdrog han den østrig-ungarske krigsfange løjtnant Eugen Fein at videreføre vicekonsulatets forretning

ger, et hverv denne udførte med megen akkuratesse. Tre måneder senere overtog Sovjetrusland selv krigsfangeforsorgen, og vicekonsulatet kunne lukkes. En delegeret, V. Sliben, rejste til Irkutsk, hvor han modtog vicekonsulatet af Eugen Fein. Han videregav det sammen med beskyttelsen af danske rettigheder på stedet til direktør Viggo Jensen, leder af Store Nordiske i Irkutsk, hvem han også overdrog den tilbageblevne del af arkivet.

Arkivet strækker sig i tid fra konsulatets oprettelse i november 1917 til dets nedlæggelse i april 1920. For perioden indtil vicekonsul Møller-Holsts afrejse, d. v. s. til januar 1920 er der ikke bevaret journaler, men derimod nok selve korrespondancen. Denne er delvis lagt efter et dossiersystem, delvis efter adressant/modtager, men bærer unægteligt også præg af „spisebordskontor“. Fra Feins periode er bevaret journal over indgåede skrivelser (R. A. Aflev. journ. 1939 nr. 15, pk. 1 nr. 1) og over udgåede (R. A. Aflev. journ. 1939 nr. 15, pk. 3 nr. 1). Arkivet består af R. A. Aflev. journ. 1939 nr. 15 pk. 1–6, og R. A. Aflev. journ. 1937 nr. 14, pk. 1–3.

Arkivet fra den gesandtskabsdelegerede i byen *Chabarovsk*, der ligger ved Amurfloden i de fjernøstlige provinser, strækker sig i tid fra november 1917 til oktober 1918, da delegeret dr. J. Hempel-Jørgensen overtog ledelsen af gesandtskabsdelegationen i Vladivostok. Arkivet består af 2 pakker, indeholdende ind- og kopier af udgåede skrivelser, men har ingen journaler (R. A. Aflev. journ. 1939 nr. 15 pk. 41–42).

Tilbage står det ret omfattende vicekonsulats- og delegationsarkiv fra *Vladivostok*. Den 29. maj 1917 blev direktør Otto Schou autoriseret som krigsfangedelegeret og kort efter som civilfangedelegeret i Vladivostok. Men da Schou ikke havde mulighed for at berejse krigsfangelejrene, underlagdes denne forsyng dr. C. Krebs, der i juni 1917 åbnede et krigs- og civilfangekontor i Vladivostok. Dette kontor blev dog allerede nedlagt den 30. september og forretningerne igen i fuldt omfang overtaget af Schou. Otto Schou ledede derefter civilfangeforsorgen indtil december 1919, medens han den 1. november 1918 overdrog krigsfangeforsorgen til dr. Hempel-Jørgensen, der da havde forladt Chabarovsk. Delegationens ledere skiftede i hurtig rækkefølge. Den 1. april 1919 overgik arbejdet fra dr. Hempel-Jørgensen til Kaptajn N. C. M. Fuglede, der allerede 11. juni afløstes af J. P. Mortensen. Tre måneder senere blev posten overtaget af Knud Møller-Holst, en broder til vice-

konsulen i Irkutsk. Knud Møller-Holst afløstes den 5. maj 1920 af grev Olivier de Gavardo, der forestod delegationens afvikling, da den samtidig med den danske generalkonsuls afrejse i oktober 1920 ophørte at eksistere.

Det er klart, at en institution med så skiftende chefer under så urolige forhold må efterlade et arkiv, der virker forvirrende og forvirret som kontoret selv. Arkivet dækker hele kontorets funktionstid fra maj 1917 til oktober 1920. Det kan opdeles i to dele, én der indeholder arkivet fra kontorets tid som vicekonsulat under vicekonsul Schou, og en anden del fra gesandtskabsdelegationens periode fra dr. Hempel-Jørgensens overtagelse af denne til delegationens afvikling.

Vicekonsulatets arkiv består af R. A. Aflev. journ. 1927 nr. 6 og går fra maj 1917 til december 1919, fra hvilket tidspunkt vicekonsul Schou helt kunne hellige sig de danske interesser. Der findes ingen journaler, og korrespondancen er henlagt ret uordentligt. Korrespondance vedrørende krigs- og civilfanger findes i pakkerne 4, 8, 19 og 24 alfabetisk ordnet, medens der i pakkerne 2, 5, 15 og 17 findes korrespondance med Udenrigsministeriet, gesandtskabet, konsulater m. v. Arkivet efter dr. Krebs' kontor er afleveringens pk. 7. Alt i alt 22 pakker og 8 bind.

Gesandtskabsdelegationens arkiv består af R. A. Aflev. journ. 1939 nr. 15, pk. 16–36 og går fra dr. Hempel-Jørgensens overtagelse af krigsfangeforsorgen i november 1918 og perioden ud. Bortset fra en journal fra dr. Hempel-Jørgensens periode, der ligger i pk. 24 nr. 2, er ingen journaler bevarede. Telegrammer, indgåede og kopier af udgåede, fra november 1918 til juli 1920 ligger i pk. 22 nr. 1. Korrespondance med krigsfanger og private ligger alfabetisk ordnet i pk. 33–34, medens den øvrige korrespondance med danske og fremmede myndigheder, russiske, tjekkoslovakiske, japanske etc. ligger samlet, hver afsender/modtager for sig i pk. 22 nr. 2, pk. 23, pk. 25, pk. 27–32 og pk. 35–36. Akter vedrørende delegationens nedlæggelse ligger i pk. 16.

Med de sovjetiske troppers indmarch i de fjernøstlige provinser i december 1922 var den russiske borgerkrig endelig bragt til afslutning; den sovjetiske regering beherskede uantastet det gamle zarrige. Danmark anerkendte imidlertid ikke det nye styre. Det skete de facto først ved en „Foreløbig overenskomst mellem Danmark og Den russiske socialistiske føderative Sovjetrepublik, med en dertil hørende protokol og en

samtidig undertegnet deklARATION vedrørende fordringer. Moskva, 23. april 1923.“ Det hedder i indledningen til overenskomsten, at de to regeringer har anset det for „desirable in the interest both of Denmark and Russia that the commercial relations between the two countries shall be safeguarded and further developed . . .“, og man er derfor enedes om udveksling af regeringsdelegationer. Ledelsen af den danske regeringsdelegation blev overdraget generalkonsul P. Chr. Schou, der fik titel af Danmarks 1. officielle repræsentant i Rusland, chef for den danske regeringsdelegation i Rusland.

Denne de facto anerkendelse efterfulgtes den 18. august 1924 af en de jure anerkendelse, hvorefter Danmarks 1. officielle repræsentant blev overordentlig gesandt og befuldmægtiget minister. Samme år oprettedes et konsulat i Leningrad, men dette nedlagdes igen i 1938, hvorved der sattes et – i hvert fald foreløbigt – punktum for danske konsulers virksomhed i Rusland.

Den store jurisdiktionsomlægning på Lolland i 1856

Af *Harald Fjergensen*

Omkring midten af forrige århundrede var jurisdiktionsforholdene på Lolland mere end brogede. Skønt Lolland ikke målte mere end ca. 1200 km², var det begrænsede område opdelt mellem ikke mindre end 17 jurisdiktioner, nemlig 5 byting, 4 herredsting, 1 kongeligt birk (Fuglsang Priorskov) og 7 private birker. For at skaffe de enkelte retsbetjente et nogenlunde anstændigt udkomme, havde man tid efter anden sammenlagt dommer- og skriverembederne, ligesom man havde ladet den samme retsbetjent bestyre embederne i 2 eller 3 retskredse. Resultatet af denne sammenlægningsproces var i 1850 blevet, at forretningerne i de 17 jurisdiktioner henhørte under 10 forskellige embedsmænd.

Årsagen til den megen forvirring var de mange store godser og de i forbindelse med disse oprettede private birker. På den besynderligste måde skar disse birker sig ind i de gamle sogne og splittede dem ad. Grænserne mellem de enkelte retskredse var langt fra trukket efter rationelle synspunkter, og dette gik først og fremmest ud over den stedlige befolkning, som ofte havde langt til tingsted. Endvidere opstod meget let den største forvirring i pantevæsenet. Det voldte ligeledes stort besvær, at den civilretlige og den politimæssige jurisdiktion i mange sogne ikke var forenet hos samme person, og sogne, der udgjorde en kommune, kunne ofte høre under hver sin politimester. En følge af de forviklede forhold var også, at to naboer udmærket kunne have hver sit værneting. En forenkling og en rationalisering var derfor i høj grad påkrævet, men vanskelig at gennemføre.

I ingen af de dengang virkende retsbetjentes ansættelsesbreve var der taget forbehold med hensyn til en omlægning af jurisdiktionsgrænserne, og deres godvillige samtykke måtte derfor søges opnået. Sagen var jo den, at ingen af dem var på fast løn. Alle modtog de indtægter i form af sportler, og disses størrelse stod og faldt med den enkelte jurisdiktions udstrækning. Man kunne derfor ikke med et pennestrøg ordne hele denne sag. Der måtte forhandles, og man måtte søge at lempe sig

igennem. Viste det sig umuligt at nå et resultat ad forhandlingens vej, måtte man afvente, at de pågældende embedsmænd søgte om afsked eller forflyttelse eller døde. I mere end 6 år var spørgsmålet om en om-lægning af jurisdiktionsforholdene på Lolland under debat mellem de interesserede parter, efter at amtsrådet havde rejst sagen, men så lykkedes det også at nå frem til en ordening, der i det væsentlige var gældende indtil retsplejereformens gennemførelse i efteråret 1919.

For at kunne forstå gangen i de mange års forhandlinger vil det være nødvendigt indledningsvis at ridse ordningen op, således som den forefandtes i 1850.

Mod vest fandtes Nørre- og Sønderherred, og som en særlig enklave i Nørreherred lå Nakskov købstad. Byfogden i Nakskov var herredsfoged i Nørreherred, og by og herred havde samme skriver. I Sønderherred var dommer- og skriverembedet forenet hos samme person, og denne var desuden borgmester i Nakskov. Tingstedet for købstaden og de to herreder var fra gammel tid Nakskov.

I de to herreder skar 3 private birker sig ind, nemlig Christianssædes birk, Juellinge birk og grevskabet Hardenberg-Reventlows vestre distrikts birk. De 3 birker havde samme birkedommer, der samtidig fungerede som skriver i Christianssædes birk. De to andre birker havde fælles skriver. Tingstedet for de 3 birker var henholdsvis Pederstrup, Halstedkloster og Sæbyholm.

Fuglse herred og Rødby købstad var forenet under samme retsbetjent, der i sin person desuden forenede dommer- og skriverembedet. Tingstedet var Rødby. På samme måde forholdt det sig med Maribo købstad og Knuthenborg birk, hvor dommer- og skriverembedet ligeledes var forenet, og hvor tingstedet lå i Maribo.

I Saks København residerede en retsbetjent, der var byfoged og skriver i købstaden, herredsfoged og skriver i Musse herred og birkedommer og skriver i Fuglsang og Priorskov birk. Tingstedet var for alle kredse Saks København. I Østlolland fandtes endelig de sidste 3 private birker. Grevskabet Hardenberg-Reventlows østre distrikts birk og Guldborglands birk havde fælles birkedommer, der ligeledes udførte skriverforretningerne. Ting holdtes henholdsvis på Hardenberg og Berritsgård. Mod syd lå endelig Nysted Købstad og Kristiansholms birk, der ligeledes havde fælles dommer, der samtidig udførte skriverforretningerne. Tingstedet var henholdsvis Nysted og Älholm.

Når spørgsmålet om en omlægning af jurisdiktionsforholdene opstod netop i 1850, skyldtes det loven af 28/4 1850 om ophævelse af den jorddrotlige skiftejurisdiktion og overformynderibestyrelse samt godsejernes tidligere pålagte bestyrelse af lægdsvæsenet. I henhold til loven var det pålagt Justitsministeriet i hvert enkelt tilfælde at bestemme, om disse forretninger fremtidig skulle overlades de i birkerne ansatte betjente eller de respektive herredsfogder. Kort efter lovens udstedelse udbad justitsministeriet sig en udtalelse fra samtlige amtmænd, og også amtmanden over Maribo amt, kammerherre, baron v. Holsten blev af-
æsket en erklæring.

Amtmanden gik straks i gang med at indhente de fornødne erklæringer fra de forskellige retsbetjente, og også de lollandske sogneforstanderskaber blev spurgt. Sagen forelagdes derefter amtsrådet, som i et møde 29. aug. 1850 besluttede at nedsætte en lille arbejdskomité bestående af lensgreve F. W. Knuth, prokurator G. Aargaard og kammerråd J. Friederichsen. Det indkomne materiale blev overladt arbejdsudvalget, og resultatet blev en udførlig betænkning, som kom til behandling i amtsrådsmødet 15. okt. 1850. Forslaget synes uden større diskussion at være tiltrådt af rådet og indsendtes derefter til Justitsministeriet.

Det viste sig nu, at amtsrådet havde grebet den givne anledning til at udarbejde et fuldstændigt forslag til en omlægning af jurisdiktionsforholdene. I motiveringen for denne indgik en hvas kritik af de eksisterende forhold og en udførlig motivering for den foreslåede nyordning. Man var fra amtsrådets side klar over, at planen ikke kunne gennemføres fra den ene dag til den anden, men den burde betragtes som et mål, der skulle stræbes efter, og, føjede rådet til, dets gennemførelse bør ikke opsættes længere „end et retmæssigt Hensyn til Statens Forpligtelser imod de nu ansatte Embedsmænd gjør det nødvendigt“.

Ved gennemgangen af de eksisterende tilstande heftede amtsrådet sig især ved det uheldige forhold, at det overvejende antal af lollandske sogne i civilretlig henseende sorterede under 2, ofte 3 og i visse tilfælde 4 forskellige jurisdiktioner. Denne splittelse var i højeste grad uheldig, fremhævede man, navnlig med hensyn til pantebøgernes førelse. Hvad politijurisdiktionen angik, havde man tilstræbt og også i nogen grad opnået en større enhed, idet politijurisdiktionen i det enkelte sogn eller kommune var tillagt den embedsmand, under hvem den større del af civiljurisdiktionen i sognet eller kommunen lå.

Formålet med jurisdiktionsomlægningen måtte derfor efter amtsrådets mening være, at alle en kommunes beboere for fremtiden kom til at sortere under en og samme domstol, skifteforvalter og politimester samt under en og samme retsskriver, d. v. s. fik en og samme skøde- og panteprotokol. Navnlig i vejsager var det yderst uheldigt, at sogne, der hørte til samme kommune, havde hver sin politimester, da denne ofte i disse sager måtte forhandle med sogneforstanderskabet. I det hele taget understregede man, at formålet måtte være at få fastlagt en plan engang for alle, således at man ikke udsatte sig for hyppige ændringer i det engang fastlagte.

Amtsrådet ville også benytte lejligheden til at få henlagt rettens sæde til købstaden. På Lolland skulle dette ikke være besværligt. Købstæderne var, hævdede amtsrådet, det naturlige samlingspunkt for mange af bøndernes forretninger, og det ville i de allerfleste tilfælde være lettere for disse at kontakte den nærmeste købstad end et punkt på landet, selv om det lå nærmere hjemmet. „Desuden frembyde Kjøbstæderne, om de end ikke ere betydelige som Sæde for en høiere Dannelse, adskillige Ressourcer, der paa mange Maader kunne komme Retspleien til Nytte, saasom ved Tingsvidne Institutionen, Sagførelsen o. s. v.“. Man fandt det endvidere hensigtsmæssigt, at arrestlokalet altid installeredes nær tingstedet. En henlæggelse af tingstedet til købstæderne ville også medføre en betydelig nedgang i det offentliges rejseudgifter til sagførere i offentlige og beneficerede sager.

Efter disse indledende bemærkninger gik rådet over til i enkeltheder at gennemgå forholdene, som de var i øjeblikket, og således som man ønskede dem ordnet i fremtiden.

Med hensyn til de tre vestlige birker havde den fælles birkedommer politijurisdiktionen i følgende sogne: Horslunde, Vesterborg, Landet-Ågeby og Skørtinge-Tirsted-Vejleby samt i Herredskirke-Lille Løjtofte og Nordlunde sogn samt endelig i Birket og Halsted-Avnede sogne, men kun en del af civiljurisdiktionen, nemlig over de personer der hørte ind under godserne Christianssæde, Juellinge og grevskabet Hardenberg-Reventlow. Resten af civiljurisdiktionen henhørte under herredsfogderne i Nørre- og Sønderherred samt herredsfogden i Fuglse herred. På den anden side havde birkedommeren civiljurisdiktionen over de til godserne hørende personer, der boede i Stokkemarke, Utterslev, Ryde, Græshave, Østofte, Nebbelunde, Branderslev og Nakskov landsogn,

medens politijurisdiktionen i disse sogne var fordelt mellem de ovenfor anførte herredsfogder. Der fandtes ved Christianssæde et mindre arrest-lokale, som var utilstrækkeligt for Christianssædes birk, og dets beliggenhed 3 mil fjernet fra tingstedet og fra birkedommerens bolig var både besværlig og kostbar for de tre jurisdiktioner. Desuden hindrede beliggenheden ethvert effektivt tilsyn.

Amtsrådets forslag gik herefter ud på, at man skulle nedlægge de 3 birker og fordele deres områder på de respektive herreder. Man ville have Halsted-Avnede sogne henlagt udelt til Nørreherred, da kommunen ikke burde deles, og det ville blive en meget uheldig grænse, om sognene blev underlagt Sønderherred. Af samme grund burde også Vesterborg-Birket sogne tilfalde Nørreherred. Jurisdiktionen ville blive øens største med 10.617 indbyggere og omfattende 7.071 tdr. Hartkorn, og følgende kommuner ville komme til at henhøre under Nørreherred: Branderslev, Købelev, Vindeby, Horslunde-Nordlunde, Halsted-Avnede, Utterslev, Herredskirke-Lille Løjtofte, Sandby og Vesterborg-Birket.

For at gøre Nørre- og Sønderherred omtrent lige store foreslog amtsrådet, at Nakskov købstad skulle være forbundet med Sønderherred, selv om byen var nærmere forbundet med Nørreherred. Det havde efter rådets opfattelse mindre betydning, til hvilket herred købstaden blev knyttet, da det jo var meningen, at begge herreder skulle have tingsted i Nakskov. Med købstaden måtte også følge landsognet. Desuden foreslog man, at Ågeby sogn, der i kommunal henseende var knyttet til Landet-Ryde sogne, skulle overgå fra Fuglse til Sønderherred, og at de dele af Stokkemarke sogn, som hidtil havde hørt under Sønderherred, indlemmedes i det nyoprettede Maribo birk, således at kommune- og jurisdiktionsgrænse fulgtes ad. Sønderherred ville herefter få 9.502 indbyggere og omfatte 3.346 tdr. Hartkorn, og følgende kommuner ville være henlagt under Herredet: Nakskov købstad og landsogn, Landet-Ryde-Ågeby, Dannemare-Tillitse, Søllested, Gloslunde-Græshave, Arninge, Vestenskov-Kappel og Skovlænge-Gurreby.

Med hensyn til Nakskov føjede amtsrådet dog til, at man ikke ville insistere på, at det knyttedes til Sønderherred. Foretrak man at forene det med Nørreherred, ville der være grund til at henlægge Halsted-Avnede sogne til Sønderherred. Det synes at have strejft amtsrådets tanker, at Nakskov måske slet ikke burde forenes med et af herrederne,

men man stillede dog ikke noget bestemt forslag herom. Som det vil fremgå af det følgende, blev dette dog resultatet.

I Knuthenborg birk havde birkedommeren politijurisdiktionen i Stokkemarke, Hillested, Østofte og Hunseby sogne foruden civiljurisdiktionen over de af sognebeboerne, der hørte ind under Knuthenborg. Birkedommeren havde desuden civiljurisdiktionen over en del af beboerne i Nebbelunde, Holeby, Krønge og Rødby sogn samt i Maribo landsogn. Med hensyn til det sidste område var forholdene særligt forviklede, idet civiljurisdiktionen kun i ringe udstrækning hørte under birkedommeren, der havde sin bopæl i Maribo, medens landsognet ellers hørte under Musse og Fuglse herreder „uden at det iøvrigt skal være muligt at sige, hvor Grændsen egentlig gaaer“.

Amtsrådets forslag gik ud på, at Knuthenborg birk tog navneforandring til Maribo birk, og at birkets tidligere jurisdiktion i Nebbelunde, Holeby, Krønge og Rødby sogne henlagdes under Fuglse herred. Det nye birk ville herefter komme til at omfatte Stokkemarke, Hillested, Østofte og Hunseby kommuner, og det ville blive forenet med byfogedembedet i Maribo. Maribo burde nu som før have egen byfoged, men dette embede kunne ikke økonomisk opretholdes uden et vist landdistrikt, og de nævnte kommuner udgjorde byens naturlige opland. Det ville også efter rådets mening være urimeligt at lade dem søge tingsted andetsteds, og der var fra de pågældende kommuner indkommet enstemmige andragender om at måtte blive henlagt til Maribo. Amtsrådet ville derfor varmt anbefale dette andragende, og man føjede til, at efter rådets skøn „burde Forbindelsen imellem Kjøbstad og Land baade i dette og i alle lignende Tilfælde være saa inderlig som mulig, idet det aldeles ikke kan indsees, af hvilken Grund der skal være et særegent Byting og et særegent Birketing, naar det dog er de samme Personer, der fungere snart som Byfogder, snart som Herredsfogder eller Birkedommere og nu aabne een, nu en anden Protocol, for deri at behandle aldeles eensartede Sager efter de samme Love“. Hvor rigtig denne betragtning i og for sig må forekomme en moderne iagttager, skulle der dog gå mange år inden dette forslag blev godkendt. Indtil 1919 opretholdtes i Maribo adskilte protokoller for by- og birketinget. Derimod sammenblandes ofte sagerne, selv om de var journaliseret i hver sin protokol. Efter amtsrådets forslag for Maribo birk ville denne juris-

diktion, indbefattet Maribo landsogn, få 5.661 indbyggere og omfatte 2.345 tdr. hartkorn.

Som anført ovenfor havde birkedommeren i Knuthenborg birk en del af civiljurisdiktionen i Nebbelunde, Holeby, Krønge og Rødby, i hvilke sogne herredsfogden i Fuglse herred havde politijurisdiktionen og en del af civiljurisdiktionen. Omvendt havde herredsfogden en del af civiljurisdiktionen i Østofte, Hillested og Maribo landsogn, medens birkedommeren havde den øvrige civiljurisdiktion samt politijurisdiktionen. Amtsrådet stillede derfor forslag om, at kommunerne blev således delt mellem det planlagte Maribo birk og Fuglse herred, at denne blandede jurisdiktion ophævedes, og de enkelte sogne i deres helhed enten kom til at høre til den ene eller den anden retsbetjent. Endvidere foreslog man, at Ågeby sogn henlagdes under Sønderherred, således at hele den kommune, hvoraf dette sogn udgjorde en del, alene kom til at sortere under dette herred. Fuglse herred ville herefter komme til at bestå af følgende sogne: Rødby, Ringebølle, Skørtinge-Tirsted-Vejleby, Tågerup-Torslunde, Fuglse-Krønge, Errindlev-Olstrup, Nebbelunde-Sædinge og Holeby-Bursø. Jurisdiktionen ville komme til at omfatte 8.147 beboere og få 3.451 tdr. hartkorn. Tingstedet ville blive Rødby.

I det østlige Lolland fandtes foruden det kgl. birk Fuglsang og Priorskov birk de 3 private birker: baroniet Guldborglands birk, grevskabet Hardenberg-Reventlows østre distrikts birk og Christiansholms birk. Til Fuglsang og Priorskov birk hørte det meste af jurisdiktionen i Toreby sogn, men Christiansholms birk havde dog en del af civiljurisdiktionen i dette sogn, nemlig i Grænge og Sløsserup byer.

Under Guldborglands birk hørte Tårs, Vignæs og Majbølle sogne, medens Hardenberg-Reventlows vestre distrikts birk omfattede Radsted, Våbensted og Slemminge-Fjelde sogne med undtagelse af Elleshave by, der hørte under Christiansholm. Amtsrådet foreslog nu, at de fire birker skulle nedlægges som selvstændige jurisdiktioner, og at de ovennævnte sogne udelt sammen med Saksøbing købstad og landsogn samt Engestofte sogn skulle udgøre én samlet jurisdiktion under det gamle navn Musse herred. Samtidig skulle Musse herred afgive den civiljurisdiktion, man hidtil havde opretholdt over en del af Maribo landsogn og Hunseby sogn, til Maribo birk. Det fremtidige tingsted skulle ligge i Saksøbing, og den nye jurisdiktion ville herefter få 9.913 beboere og omfatte 3.951 tdr. hartkorn ligesom herredet skulle opgive den politi-

jurisdiktion, man hidtil havde udøvet i Herritslev, Bregninge, Øster-Ulslev-Godsted og Vester Ulslev sogne.

Tilbage står at redegøre for, hvad der skete med resten af det gamle Christiansholm birk, hvor forholdene var ganske forviklede. Foruden den civiljurisdiktion, som birket havde i Toreby sogn (se ovenfor) havde birkedommeren politijurisdiktionen i Nysted landsogn, Døllefjelde-Musse og Ketting sogne, men kun en del af civiljurisdiktionen. Omvendt havde han sammen med herredsfogden for Musse herred civiljurisdiktionen over en del strøgods i Herritslev, Bregninge, Øster Ulslev-Godsted og Vester Ulslev sogne, medens politijurisdiktionen tilhørte herredsfogden for Fuglse herred. Der var altså i disse sogne ikke mindre end 3 retsbetjente, der havde jurisdiktion. Birkedommeren havde endelig civiljurisdiktionen i Ellehave by i Slemminge sogn. Amtsrådet foreslog nu, at man oprettede et nyt birk under navnet Nysted birk, og at man til denne nye jurisdiktion henlagde følgende sogne: Nysted købstad og landsogn, Kettinge-Bregninge, Herritslev, Øster Ulslev-Godsted, Vester Ulslev og Døllefjelde Musse. Ved denne ordning ville beboerne i de omtalte sogne alle få let adgang til tingstedet i Nysted. Jurisdiktionen ville komme til at omfatte 6.156 indbyggere og få 2.406 tdr. hartkorn.

Det var et ganske radikalt forslag, der var kommet ud af amtsrådets overvejelser. Førtes det ud i virkeligheden, ville det betyde, at jurisdiktionernes antal indskrænkedes fra 17 til 11, såfremt man stadig regner de 5 byting for selvstændige jurisdiktioner. Endvidere foreslog man retsbetjentenes antal nedskåret med 4 til 6. Samtidig med at stille dette forslag besvarede man Justitsministeriets forespørgsel om overgangen af den tidligere jorddrotlige skiftejurisdiktion til enten herredsfogderne eller birkedommeren, og det forslag, som her blev stillet, gennemførtes fra 1. jan. 1851 i henhold til kgl. resolution af 21. nov. 1851. Med hensyn til den jorddrotlige skiftejurisdiktion i Christianssædes, grevskabet Hardenberg-Reventlows vestre distrikts og baroniet Juellinges birker overgik denne til de herredsfogder, inden for hvis jurisdiktioner birkerne var beliggende. I Knuthenborg birk overgik sagerne til birkedommeren, dog således at skiftejurisdiktionen på strøgodsset i Nebbelunde, Holeby, Krønge og Rødby sogne henlagdes under herredsfogden i Fuglse herred. I baroniet Guldborglands og grevskabet Hardenberg-Reventlows østre distrikts birker blev det byfogden i Sakskebøing, der tillige var herredsfoged i en del af Musse herred, som skulle overtage

skiftejurisdiktionen, medens grevskabet Christiansholms skiftejurisdiktion overgik til birkedommeren for så vidt angik birkets strøgods i Hertritslev, Bregninge, Øster Ulslev-Godsted og Vester Ulslev sogne, medens skiftejurisdiktionen på godsets strøgods i Ellehave by, i Slemminge-Fjelde sogne og i Grænge og Sløsserup byer blev afgivet til herredsfogden i Musse herred. Med gennemførelsen af disse bestemmelser havde man fulgt det forslag til en fremtidig ordning af jurisdiktionsforholdene på Lolland, som amtsrådet havde udarbejdet, men reformen var kun gennemført på et meget begrænset område og kan derfor kun karakteriseres som et første beskedent skridt i retning af endemålet.

Med hensyn til gennemførelsen af den store reform tog Justitsministeriet foreløbig intet initiativ, men det skulle dog ikke vare længe, før end hele sagen påny kom til debat.

Fra 1. juli 1851 var den tidligere birkedommer for de 3 vestlige birker på Lolland justitsråd Aggerup blevet udnævnt til byfoged i Nykøbing F. I sommeren 1850, da amtsrådet forberedte sin indstilling, havde han energisk kæmpet for, at de 3 birker, som hidtil havde lydt under ham, også i fremtiden skulle holdes samlet som én jurisdiktion, dog med visse grænsejusteringer, men han havde ikke kunnet trænge igennem med dette forslag. Muligvis af skuffelse herover havde han nu søgt bort og opnået forflyttelse til Falster.

Det er klart, at den herved opståede embedsledighed i ikke mindre end 3 af de 7 birker, som tænktes nedlagt, måtte rejse det spørgsmål, om der skulle være mulighed for enten delvis eller fuldstændigt at gennemføre den store plan. Påny fik amtsrådet lejlighed til at ytre sig, og man afgav en ny betænkning 21. aug. 1851.

I denne betænkning gik amtsrådet varmt ind for forslaget om at nedlægge de 3 birker og fordele deres områder mellem de omliggende herreder, alt efter planen fra 1850. Man benyttede endvidere lejligheden til at rejse et helt nyt spørgsmål, som ikke tidligere havde været så stærkt fremme, men som nu og indtil sagen blev endelig afgjort i 1856 kom til at spille den største rolle for amtsrådet. Man ville have politiet udvidet i landdistrikterne.

Efter amtsrådets opfattelse måtte målet være at få ansat to politiofficerter på Lolland, en for det østlige og en for det vestlige område. Disse politiembedsmænd ville man helst have aflønnet med et fast årligt vederlag, og det var rådets opfattelse, at midlerne til aflønningen

skulle udredes af øens øvrige retsbetjente, som ved særlige politiofficianters ansættelse ville blive væsentligt aflastede for deres embedsbyrder. Rådet undlod heller ikke at gøre opmærksom på, at den foreslåede omlægning af jurisdiktionerne ville give retsbetjentene større indtægter, og man fandt det kun rimeligt, at de afleverede en del af denne merindtægt til det foreslåede formål. Befolkningen på Lolland var i disse år opskræmte som følge af en række meget grove forbrydelser, som just havde fundet sted, hævdede rådet. Det kan i denne forbindelse nævnes, at der natten mellem 21. og 23. marts 1851 havde været indbrud hos gårdejer Jørgen Johansen i Stødby i Tillitse sogn. Manden og konen var blevet myrdet, der var blevet sat ild på gården, og herved var to tjenestepiger indebrændt. Mere politi var derfor nødvendigt.

Amtsrådets fornyede erklæring fik dog foreløbig ingen følger. Justitsministeriet lod sagen henlægge, og de ledige birkedommerembeder besattes indtil videre ved konstitution. Det samme skete, da byskriver i Nakskov M. F. Lund i efteråret 1852 anmodede om afsked på grund af svagelighed. Afskeden trådte i kraft med udgangen af november måned 1852, og dette embede opretholdtes indtil videre også ved konstitution.

Der hengik atter et år, hvor sagen hvilede, og den rejstes derefter påny ved et initiativ fra amtmanden. I en skrivelse af 15. okt. 1853 rejste han spørgsmålet, om man ikke skulle udskille Nakskov købstad af dets gamle forbindelse med Nørreherred og oprette et særskilt embede som borgmester, byfoged og byskriver. Den hidtilværende borgmester, justitsråd Fasting, der siden 1837 havde været herredsfoged i Sønderherred, skulle man lade beholde dette sidste embede sammen med herredsskriverembedet, medens han skulle fraskrive sig borgmesterembedet. På samme måde skulle byfoged Hammerich opgive sin byfogedstilling og lade sig nøje med fremtidig at være herredsfoged- og skriver i Nørreherred. Man skulle så samtidig give dem økonomisk erstatning for henholdsvis byfoged- og borgmesterembedet ved at udvide deres respektive jurisdiktioner med de 3 gamle birkers område.

Et sådant arrangements gennemførelse krævede naturligvis tilslutning fra Fasting og Hammerich, og inden amtmanden forelagde sit forslag for Justitsministeriet, afæskede han de to embedsmænd deres mening. I en fælleserklæring af 19. sept. 1853 gav begge tilslutning, „da den Embedsmand, der alene faar med Byen at bestille, med mere udeelt Interesse kan varetage dens Tarv og sætte sig ind i de mange og vigtige

kommunale Anliggender, der mere og mere vilde blive overladte til Communens egen Afgjørelse, end naar han som tillige Herredsfoged i en stor Landjurisdiktion, skal dele sig mellem begge Embeder“. Man gjorde endvidere opmærksom på, at en herredsfoged ofte var på rejser inden for sit område, hvilket hindrede hans deltagelse i mange kommissionsmøder, hvor han var medlem, og man fandt også, at en retsbetjent, der både skulle varetage en købstads og et landdistrikts interesser i næringssager, kunne komme i en ret ubehagelig stilling. Man konkluderede herefter, at såfremt en embedsmand kunne få et anstændigt udkomme i en by, burde denne ikke forenes med et landdistrikt, og man erklærede sig villig til at opgive henholdsvis borgmester- og byfogedstillingen i Nakskov, hvis man for den tilbageværende embedstid kunne beholde de faste indtægter, der var tillagt disse embeder.

De to retsbetjente havde samtidig foretaget en nøjagtig beregning af de sidste 6 års indtægter. Borgmester Fasting var kommet til det resultat, at hvis han opgav borgmesterstillingen og i fremtiden nøjedes med herredsfoged- og skriverembedet i Sønderherred, ville han gå 377 rdl. ned i løn om året. På grund af sin alder ville han imidlertid gerne give slip på borgmesterstillingen, og han regnede desuden med en vis besparelse på sit kontorhold, såfremt hans embedsgerning indskrænkedes. Borgmesterembedets faste indtægter, som han forbeholdt sig, beregnede han til en værdi af 472 rdl. De bestod dels af arvefæsteafgifter af Færgelandet og Borgmesterjorden samt andre forpagtningsafgifter dels af græsningsret for 10 køer på Saltningen og 3 på de gamle byvolde. Også byfoged Hammerich regnede med indtægtsnedgang, når han opgav byfogedembedet og i fremtiden nøjedes med at være herredsfoged og skriver i Nørreherred, men fik han lov til at beholde byfogedembedets faste indtægter, forandredes underskuddet til et overskud på 320 rdl. Også byfogdens faste indtægter bestod af jordafgifter og græsningsret, dog kun sammenlagt til 7 køer. Endvidere havde han nogle andre faste indtægter som byfoged. Til den nye embedsmand i Nakskov mente man, at der kunne blive en årlig indtægt på ca. 2554 rdl. Når han til sin tid også fik de faste indtægter, ville den årlige indtægt vokse til 3.558 rdl. Efter de to gamle retsbetjentes opfattelse ville disse vilkår være tilstrækkelige til at sikre, at embedet blev besat med en duelig mand. Hvad landembederne angik, mente de, at fremtidige besiddere af disse kunne regne med nogen indtægtsfremgang som følge af

det forøgede skiftevesen og fæstegodsets successive overgang til selvejendom.

Amtmandens forslag om at oprette et selvstændigt embede for Nakskov forelagdes ligeledes borgerrepræsentationen i købstaden. Man kunne herfra give fuld tilslutning, men man var meget lidt tilfreds med, at de faste indtægter indtil videre skulle reserveres de tidligere indehavere af de to embeder. Dette burde efter byrådets opfattelse kun finde sted, indtil jurisdiktionsændringen var gennemført. Desuden ønskede man også at benytte lejligheden til at skaffe byen de gamle volde tilbage. Der fandtes i Nakskov et „Forskønnelsesudvalg“, der længe havde haft planer om anlæggelse af spadserestier på voldene, men magistratens græssende køer stod i vejen for denne plans realisation. Borgerrepræsentationen udtalte som sin mening, at magistraten kun havde „en tarvelig Græsning til 5 Køer“, og man erklærede sig villig til at udrede en erstatning på 10 rdl. pr. ko. Fasting og Hammerich svarede tilbage, at voldene gav en „fortrinlig Græsning“, og man fandt den tilbudte erstatning ganske uantagelig. Desuden fastholdt man, at man kun kunne regne med deres tilslutning til oprettelsen af det nye embede på betingelse af, at de faste indtægter af byembederne garanteredes dem for resten af deres funktionstid.

Påny vandrede sagens akter tilbage til Justitsministeriet, og man lod dennegang hengå 1½ år, inden man traf en afgørelse. 20. jan. 1855 fik amtmanden besked om, at ministeriet kunne tiltræde forslaget om et særligt embede for Nakskov, og at man ligeledes var interesseret i, at de 3 gamle birker samtidig blev nedlagt, selv om det ikke var muligt at få gennemført den ordning af politiforholdene i distriktet, som var foreslået af de stedlige myndigheder.

Ministeriet mente nemlig ikke, at man kunne fremme forslaget om ansættelse af særlige politiofficerer. Efter ministeriets opfattelse ville sådanne embedsmænd umuligt kunne „have den Local- og Personal-Kundskab, som Retsbetjentene i deres mindre Kreds, med hvilken de ved deres øvrige Forretninger og Rejser komme i saa mangfoldige Berørelser, virkelig kunne stifte den Nytte, som man tilsigter“. Man frygtede endvidere for, at der let ville opstå forviklinger og kollissioner i forholdet mellem de nye politiembedsmænd og de egentlige retsbetjente, og vanskeligt ville det blive, hvis politiofficererne fik en af disse uafhængig myndighed. Forslaget indebar i øvrigt en forandring i den be-

stående retstilstand, som ikke kunne gennemføres for en enkelt provins, og i alle tilfælde måtte spørgsmålet forelægges den lovgivende myndighed. Høfligt og bestemt havde ministeriet hermed afvist de lokale ønsker, men på den anden side ville man godt indrømme, at der i de ret vidtstrakte retskredse kunne være brug for beredne politibetjente og man var derfor villig til at overveje betimeligheden af ansættelse af sådanne og af ved indtrædende vakance at pålægge de nyansatte retsbetjente at udrede et bidrag til aflønning af de dermed forbundne omkostninger. Forinden man traf sin endelige beslutning, burde embedsmændene imidlertid endnu engang have mulighed for at ytre sig.

Påny udsendte amtshuset i Nykøbing en anmodning til samtlige retsbetjente om en udtalelse, og svarene strømmede ind. Stort set kunne der gives tilslutning til den planlagte jurisdiktionsomlægning, dog var borgmester Fasting bekymret for, at planen ville medføre indtægtsnedgang for ham, og han forbeholdt sig at give endelig besked, når de endelige grænser for hans fremtidige jurisdiktion var blevet trukket. Byfoged Ibsen i Rødby gav meddelelse om, at det var hans agt at søge afsked med udgangen af 1855, og birkeskriver Meyenberg stillede som betingelse for at søge afsked, at der indrømmedes ham en pension på 400 rdl. Med hensyn til forslaget om de beredne politibetjente indtog retsbetjente en talende tavshed. Kun byfoged Schwensen i Nysted kunne anbefale, at der ansattes 2 ridende politibetjente i jurisdiktionerne, men han føjede til, at de burde aflønnes af landkommunerne, ligesom købstadsbetjentene fik deres løn af byens kasse.

Amtmand Holsten kunne være tilfreds med retsbetjentenes holdning med hensyn til gennemførelsen af den store jurisdiktionsomlægning, men deres afvisning af tanken om at yde bidrag til en udvidelse af landpolitiet stillede ham i en vanskelig situation. Som det fremgik af hans indstilling til Justitsministeriet af 9. juli 1855 måtte han stadig tilråde jurisdiktionsomlægningen, bl. a. fordi det også var uheldigt at fortsætte med de langvarige konstitutioner. På den anden side måtte han give amtsrådet ret i, at mere landpoliti var nødvendigt.

En væsentlig del af amtmandens betænkning handlede om dette problem, og han fremhævede bl. a. til støtte for tanken om en udvidelse af landpolitiet, „at Beboerne paa Lolland ere tæt sammenboende, hvilket naturligvis giver Anledning til indbyrdes Rivninger m. v., at det ikke kan nægtes, at Folkecaracteren her har noget særegent ved sig, og

at de senere Tiders bevægede Forhold let kunne virke svækkende paa Øvrighedsautoriteten, saa at denne ad anden Vei bør styrkes. Jeg frygter endog for, at navnlig de nordlige Dele af Christianssædes Birk ville blive i politiretlig Henseende snarere mindre vel end bedre faren fremfor hidtil; thi ligesom dette Birk har tidligere havt en Embedsmand, hvis Force var i det egentlig „criminelle Justitsvæsen“, saaledes have de yngre Mænd, der have været constituerede, arbeidet med Held og Iver i denne Retning, medens ogsaa Justitsembedsmandens Bopæl hidtil har været der paa Egnen, og hans Embede i det Hele har været mindre besværligt, og det er næppe tænkeligt, at disse Omstændigheder skulde kunne opnaas med den bedste Villie af respective Retsbetjente i Sønder- og Nørre Herred, som boe i Nakskov, og hvis Embeder vilde blive af større Betydenhed, om end det tages i Beregning, at Købstadsforretningerne ville bortfalde“. Under henvisning hertil var amtmanden i øjeblikket tilbøjelig til at lytte til et forslag om at opretholde den gamle birkeordning, et forslag som nu ogsaa støttedes varmt af grev Reventlow på Christianssæde, som i en særlig skrivelse til Justitsministeriet med nogen lunde samme motivering som amtmanden 7. maj 1855 havde taget til orde herfor.

Den nøjsommeligt tilvejebragte enighed om nødvendigheden af jurisdiktionsomlægningen syntes på dette tidspunkt at skulle strande på spørgsmålet om, hvem der skulle betale en udvidelse af landpolitiet. I denne vanskelige situation greb Justitsministeriet imidlertid beslutsomt ind. Man tog sig som sædvanlig god tid til overvejelse, men derefter skar man ogsaa igennem problemerne. I en skrivelse af 12. jan. 1856 fik amtmanden at vide, at ministeriet ikke ville gå med til at opretholde den gamle eller en modiceret birkeordning i Nordvest-Lolland. Man ønskede planen fra 1850 gennemført nu, eventuelt med visse mindre modifikationer. Man ønskede endvidere forslaget om beredne politibetjente fremmet i de jurisdiktioner, hvor der var behov for det. Man var indstillet på, at det skulle pålægges byfoged Ibsens efterfølger i Fuglse herred at udrede 400 rdl. af sine embedsindtægter til dette formål, og man fandt det ogsaa rimeligt, at der blev pålagt herredsfoged Hammerich at give et bidrag til samme formål på 400 rdl., såfremt det viste sig, at han opnåede en tilsvarende indtægtsfremgang ved jurisdiktionens planlagte udvidelse. For at sætte trumf på henviste man til grundlovens § 22, der bl. a. indeholdt en bestemmelse om, at kongen

kunne forflytte en embedsmand uden dennes samtykke, når han blot ikke tabte i indtægter, og at der kunne gives ham valget mellem sådan forflyttelse og afsked med pension. Amtmanden fik pålæg om at indhente justitsråd Hammerichs udtalelse, og man ønskede ligeledes en erklæring fra justitsråd Fasting, om han kunne tilslutte sig den foreslåede fordeling af sognene. Da man endvidere var betænkt på at fratage kancelliråd Ravnkilde den jurisdiktion, han havde i Knuthenborg birk, og til gengæld give ham Christianholms birks tidligere jurisdiktion over strøgods i Toreby og Slemminge sogne, skulle også han afskes en udtalelse. Der måtte nu gøres en ende på sagen.

Justitsråd Hammerich blev naturligvis ikke glad ved modtagelsen af den ministerielle resolution, og i en lang erklæring af 23. jan. 1856 forsøgte han at smutte uden om de 400 rdl. til landpolitiet. Efter hans opfattelse ville han aldeles ikke få den indtægtsfremgang, som ministeriet regnede med, og navnlig ikke når Halsted-Avnede sogne som foreslået skulle henlægges til Sønderherred. Han ville derfor håbe, at ministeriet ville skåne ham for yderligere opofrelser „og ikke fordre af en Embedsmand i sit 40 Tienestenaar, efter i 27 Aar at have beklædt et ingenlunde stort, men derfor ikke mindre brydsomt Embede, skal gaae tilbage og forringe sine Kaar“. Hammerich kunne heller ikke med sin bedste vilje se den praktiske nytte af en bereden politibetjent. Politisikkerheden i en mindre og overskuelig retskreds, hævdede han, tilvejebringes ikke ved at skaffe „Indberetning om, at der paa den Vei har været tøiret en Ko eller et Faar, eller at der paa den Bygade har Natten over været henstillet en Vogn, men den egentlige Retssikkerhed . . . afhænger af Dommerens egen Energie og beroer paa, om han har Villie og Evne til at røgte sin Dont eller ikke“.

Justitsråd Fasting kunne nu tilslutte sig den foreslåede udstrækning af Sønderherred, navnlig efter at ministeriet havde besluttet sig til at henlægge Halsted-Avnede sogne til dette herred og ikke som oprindelig påtænkt til Nørreherred. Han havde heller ingen indvending imod, at Naskov landsogn forblev under Nørreherred. Om de to herrer har set på hinanden med særlig venlige øjne, når de mødtes på rådhuset i Naskov, efter at sagen havde taget denne vending, er vist et stort spørgsmål.

Hvad byfoged Ravnkilde angik, ville han gerne medvirke til en ordning af de forviklede retsforhold, og han gav tilslutning til, at det

hidtil til Musse herred hørende strøgods i Hunseby sogn omfattende Knuthenborg hovedgård, Hunseby præstegård, de forskellige skoler og en enkelt selvejendom, overgik til det planlagte Maribo birk, medens Musse herred til gengæld modtog Christiansholms birk tidligere jurisdiktion i Grænge og Sløsserup byer i Toreby sogn. Han kunne endvidere tilslutte sig, at Refshale by og Maribo ladegård i Maribo landdistrikt overgik til Maribo birk. De indkrævede erklæringer indsendtes 12. februar til ministeriet.

I sidste øjeblik forsøgte befolkningens repræsentanter at gøre endnu en anstrengelse for at opnå en bedre landpolitiordning. 5. febr. 1856 indgav sogneforstanderskabet for Halsted-Avnede sogne et andragende til ministeriet, hvori man gentog kravet om ansættelsen af en politiofficiant. En bereden politibetjent i Nørreherred fandt man ikke tilstrækkelig. Kunne dette forslag ikke gennemføres, ønskede man hele jurisdiktionsomlægningen sat i bero. I de følgende dage sluttede sogneforstanderskaberne for Birket, Vesterborg, Horslunde og Nordlunde sogne op om dette krav. Også amtsrådet fandt det nødvendigt at foretage en ny demarche. I en henvendelse til ministeriet, dat. 8. marts 1856, krævede man, at reformen blev stillet i bero, indtil der ved vakanse i embederne blev mulighed for at ansætte en politiofficiant på Vestlolland, „da det er saavel Amtsraadet som Herredernes Beboeres faste Overbevisning, at Retssikkerheden vil være i høi Grad udsat for Fare ved en saadan Udvidelse af Jurisdiktionen uden tilsvarende forøget Politiopsyn, og da det forekommer Amtsraadet af liden Betydning, at Forandringen iværksættes saa hurtig, men af meget væsentligere Betydning, at naar den iværksættes, den da udføres saaledes, at den bliver til Gavn og Sikkerhed for Beboerne i Jurisdiktionerne“.

Justitsministeriet lod sig imidlertid ikke påvirke af disse henvendelse, og man tog beslutsomt fat på at få bragt de forhold i orden, som endnu stod tilbage. Byfoged Ibsen havde allerede 29. aug. 1855 fået sin afsked, og som hans efterfølger udnævntes 18. febr. 1856 byfoged L. A. Smith fra Neksø. Det pålagdes denne embedsmand at udrede 400 rdl. af sine embedsindtægter til aflønning af en bereden politibetjent. Fra Finansministeriet fik man tilsagn om, at birkeskriver Meyenberg kunne blive afskediget med vartpenge, og dette skete med virkning fra 30. sept. 1856. Tilbage stod at få Indenrigsministeriets tilslutning til nyordningen i Nakskov. Nogen større begejstring mødte forslaget ikke.

Indenrigsministeriet kunne nok principielt give tilslutning, men man fandt lønnen „vel ringe“, og man foretrak derfor, at sagen stillede i bero, indtil der indtrådte vakance enten i borgmester- eller byfogedembedet. Justitsministeriet lod sig imidlertid heller ikke holde tilbage af Indenrigsministeriets betænkeligheder, og efter at nogle detailspørgsmål, bl. a. vedr. dommerkornets fordeling og om afskrivning af skøde- og panteprotokoller var blevet ordnet på tilfredsstillende måde, forelagde justitsminister Simony den hele indviklede sag for kongen, som 16. juli 1856 tiltrådte indstillingen.

Med henvisning hertil udfærdigedes under 9. aug. 1856 en bekendtgørelse fra Justitsministeriet ang. en omordning af jurisdiktionsforholdene på Lolland, der trådte i kraft 1. okt. 1856. Fra denne dato oprettedes et særskilt embede som borgmester, byfoged samt by- og rådstueskriver i Nakskov. Samtidig forenedes det ledige embede som herredsskriver i Nørreherred med herredsfogedembedet, og de 3 gamle vestlollandske birker nedlagdes, samtidig med at deres tidligere områder fordeltes mellem Nørre- og Sønderherred. Med hensyn til fordelingen af sognene lagde man amtsrådets forslag af 1850 til grund, blot med den forskel, at Halsted-Avnede kommune henlagdes til Sønderherred og Nakskov landsogn til Nørreherred. Samtidig pålagdes det herredsfogden i sidstnævnte herred at udrede 400 rdl. årlig til ekstraordinær politiassistance. Knuthenborg birk omdøbtes til Maribo birk og fik tillagt de kommuner, som amtsrådet havde foreslået. I det østlige Lolland nedlagdes ligeledes de derværende birker, idet dog Christiansholms birk omdøbtes til Nysted birk. Fordelingen af områderne skete i henhold til amtsrådets forslag, dog således at birkedommeren for Nysted herred først kunne overtage den fuldstændige civiljurisdiktion i Nysted landsogn, Kettinge, Musse og Døllefjelde sogne, når der indtrådte vakance i herredsfogedembedet i Musse herred. Dette skete ved udgangen af året 1864, da kancelliråd Ravnkilde blev afskediget. På det tidspunkt, hvor bekendtgørelsen trådte i kraft, var justitsråd Hammerich død. Han undgik således at komme til at udrede de pålagte 400 rdl. til landpolitiets udvidelse, og den nyudnævnte retsbetjent i Nakskov Chr. Brücker kunne fra sin tiltrædelse af embedet 18/10 1856 oppebære justitsråd Hammerichs andel af embedets faste indtægter. Den anden halvdel måtte han imidlertid vente temmelig længe på, idet justitsråd Fasting først afskedigedes med udgangen af marts måned 1875.

Arbejdet med omlægningen af de lollandske retskredse havde taget sin tid, men man opnåede da også et resultat, som der kunne arbejdes med. I realiteten stod reformen urokket indtil 1919. Da retsplejereformen gennemførtes fra 1. okt. 1919, rørte man ikke ved den fordeling af kommunerne mellem de forskellige retskredse, som man var nået frem til i 1856, selv om man reducerede retskredsenes antal fra 7 til 3. Under retten i Nakskov henlagdes foruden købstaden Nørre- og Sønderherred, under retten i Maribo samledes Maribo købstad og birk samt Rødby købstad og Fuglse herred og under retten i Sakskøbing henlagdes Sakskøbing købstad og Musse herred samt Nysted købstad og birk. Med hensyn til øen Fejø, der sammen med Askø og Femø udgjorde et eget birk indtil 1919, skal tilføjes, at birket fra 1. okt. 1919 henlagdes under retten i Maribo.

Anvendte kilder. Justitsmin. 1. ktr. E 2831 (1852). Maribo amts arkiv. Journalsager 691/1856.

Kommuneforstanderarkiver fra Nordslesvig 1867-1920

Af *Hans H. Worsøe*

Hertugdømmet Slesvig fik ikke i den danske tid før 1864 nogen lov om ordningen af de landkommunale forhold svarende til loven af 13. august 1841 for kongeriget, men der kan ikke være tvivl om, at man på trods heraf alligevel på landet i Sønderjylland har haft en ganske fast kommunal organisation, om end noget forskellig fra egn til egn¹. Fra omkring reformationstiden kendes f. eks. tolv-, otte- eller seksmænd, der som repræsentanter for sognets beboere deltog i kirkens og sognets styrelse, og fra 1700tallet er bevaret trykte instrukser, som viser, at deres andel i styrelsen af kirke, fattigvæsen og skole ikke var uvæsentlig. For kirke- og fattigvæsenet – og i mange tilfælde også for skolevæsenet – var den administrative enhed sognet, og også udadtil udgjorde sognet gennem disse repræsentanter en helhed.

De mere lokale afgørelser indenfor sognets enkelte landsbyer blev i Sønderjylland som i kongeriget truffet på grandestævnet, hvor landsbyens gårdmænd samledes under forsæde af en oldermænd. I forbindelse med aflevering af kommuneforstanderarkivalier fra tiden efter 1867 har landsarkivet i Åbenrå i en del tilfælde fået arkivalier fra disse grander. Granderne fortsatte nogle steder sideløbende med en kommunerepræsentation eller kommuneforsamling og varetog særlige opgaver som for eksempel vej- og vandløbsager, der jo kun vedkom grandets medlemmer, jordbesidderne. De forskellige valgbestemmelser til kommuneforsamling og grande gav således forsamlingerne hvert sit virkefelt. Det „store grande“ i Kastrup ses således at være sammenkaldt i 1897 for at tage beslutning i en sag vedr. vejvæsenet². At det har været en selvstændig repræsentation ses deraf, at sagen ikke er indført i kommunens forhandlingsprotokol, der er afleveret til landsarkivet for pågældende år. I flere tilfælde er protokoller påbegyndt som grandeprotokoller og videreført som kommunens forhandlingsprotokol. Grandearkivalier, der er afleveret sammen med kommunalarkivalier fra perioden efter 1867, eller hvori der er indført sager fra denne periode, er anbragt i kommu-

nearkiverne, eller som de rettere burde kaldes, kommuneforstanderarkiverne, medens privat afleverede grandearkivalier uden påviselig tilknytning til den senere administration er anbragt i gruppen topografica.

Som et eksempel på ældre arkivalier indklæbet i nyere kommunale protokoller kan det nævnes, at der i forhandlingsprotokollen 1872 ff. for Rugbjerg kommune (Øster Løgum sogn) er indsat en landsbyvedtægt fra 1795. Der er i alt afleveret grandearkivalier fra omkring 25 landsbyer til landsarkivet. I to tilfælde går arkivalierne tilbage til det 16. århundrede: i Stenderup (Sønderborg amt) og Brøns (Tønder amt), men som regel begynder arkivalierne først i det 18. årh., – ældre sager er sjældne i original, noget hyppigere i afskrift. Et af de bedst bevarede grandearkiver, der er afleveret til landsarkivet, er det netop nævnte Brøns grandearkiv, der er afleveret gennem den nedenfor nærmere omtalte lokalhistoriker Thøste Thøstesen³. Det omfatter fra perioden 1574–1637 seks tingsvidner og andre dokumenter, 1691–1892 breve udtaget af byens grandelade, 1740–1878 grandeprotokoller, 1709–1796 udskiftningsakter m. v., 1770 f. sager vedr. Brøns mølle, 1772 byhyrdeprotokol og 1824 brandforsikringsprotokol. Men desværre danner dette arkiv, og ganske enkelte andre, undtagelser, idet der normalt kun er afleveret enkelte stykker fra hver by. Trods alle mangler er arkivalierne fra perioden under prøjsisk administration dog lykkeligvis noget bedre bevaret.

I 1867 trådte den prøjsiske lovgivning i kraft for Slesvig og Holsten. Da kendskab til denne er en nødvendig forudsætning for at forstå kommuneforstandernes – og dermed kommunernes – stilling, skal der gives en meget kort redegørelse for de grene af forvaltningen, der har betydning for det kommunale selvstyre på landet⁴.

Provinsen Slesvig-Holsten, hvis forvaltning blev ledet af en overpræsident, bestod af regeringsdistriktet Slesvig, der var delt i 23 kredse, hvoraf 3: Haderslev (der også omfattede Hviding herred), Åbenrå og Sønderborg samt dele af to: Tønder og Flensborg kredse udgør det nuværende Nordslesvig. Den enkelte kreds blev ledet af en landråd, der sammen med 6 af kredsagen valgte medlemmer udgjorde kredsudvalget. Kredsagen pålignede kredsskatter og afgjorde regnskabssager m. v. Endvidere afgav den skøn i sager, som regeringen henviste til den. Kredsudvalget udførte dens beslutninger og var forvaltningsret. Amtsforstanderen var den lokale udøver af politikmyndigheden, og han deltog i

kredsens forvaltning⁵. Emner til amtsforstandere blev foreslået af kreds-dagen, men afgørelsen havde overpræsidenten. Hvis han ikke kunne godkende de foreslåede, udnævnte han en kommissarisk amtsforstan-der, der kunne forestå flere distrikter, hvilket en overgang var meget al-mindeligt i Nordlesvig. Til belysning af amtsområdernes størrelse kan nævnes, at Åbenrå kreds bestod af 12 „Amtsbezirke“, Haderslev af 29. Amtsudvalget bestod af alle områdets kommuneforstandere plus et af kreds-dagen fastsat antal valgte repræsentanter. Det skulle føre tilsyn med regnskabsvæsenet og kunne udstede politiforordninger sammen med amtsforstanderen. Samtlige nævnte myndigheders arkiver indeholder væsentligt stof til belysning af den kommunale forvaltning i landkom-munerne, og for de overordnede myndigheder gælder det, at arkivalierne er godt bevaret. Hvad angår amtsforstander- og amtsudvalgsarkiverne, er det vanskeligt at sige noget endeligt, da disse arkiver ikke er nyord-net på landsarkivet. Imidlertid står det fast, at meget synes at være gået tabt, især af amtsudvalgsarkiverne. En del af disse kan dog måske findes ved gennemgang af amtsforstandernes arkiver og udskilles. De ældre herredsfogedarkiver (1867–1889) synes heller ikke for godt be- varet.

Som nederste trin på forvaltningsstigen kommer kommunerepræsen- tationen eller kommuneforsamlingen og dens leder kommuneforstan- deren, hvis funktioner skal skildres mere udførligt.

De kommunale forhold på landet blev ordnet ved „Forordning ved- rørende landkommunale forfatninger i hertugdømmerne Slesvig og Hol- sten“ af 22. sept. 1867, den såkaldte „Landgemeindeordnung“. Det slåes i den fast, at forvaltningsområdet en landkommune eller et gods (godskommune⁶) består af alle de grundstykker, der hidtil har hørt til et sådant område. Områder, der tidligere har været uden kommunalt tilhørsforhold, kan, hvis deres størrelse berettiger dertil, blive selvstæn- dige forvaltningsområder, men skal ellers efter gensidige forhandlinger sammensluttet med et andet område⁷. Enhver kommune udgør en en- hed og forvalter selv sine anliggender⁸. Forordningen forandrer intet ved kommunalforbund, der er dannet på grundlag af særlige bestemmel- ser ved lov eller efter stedets skik og brug til varetagelse af særlige for- mål såsom skole-, fattig-, vej- og digevæsen⁹. Kommuneforsamlingen udgjordes af samtlige stemmeberettigede beboere¹⁰. Så vidt betød for- ordningen ikke væsentlige nydannelser, der kunne virke fremmedartede

på befolkningen; man må tværtimod sige, at der i så høj grad som muligt blev taget hensyn til lokale forhold. I realiteten fortsatte, som ovenfor omtalt, ofte de gamle grandelag, og de gamle fattig- og skoleforbund fortsatte også uforstyrret deres virksomhed.

En nyhed skulle dog vise sig at blive af afgørende betydning for det kommunale liv i landsbyerne: Valget af en kommuneforstander (*Gemeindevorsteher*), der fik ret vidtgående beføjelser¹¹. Han og hans stedfortræder valgtes af kommuneforsamlingen, og valget gjaldt for mindst 6 år, men kunne gælde for livstid. For så vidt var der ingen vanskeligheder, men valget skulle godkendes af landråden, der med kredsudvalgets samtykke kunne nægte godkendelse. Der skulle derefter finde nyvalg sted, men hvis resultatet heraf heller ikke kunne godkendes, udpegede amtsforstanderen, der som regel var tyskorienteret (især hvis der var tale om en af de mange kommissariske amtsforstandere, der gerne var tidligere prøjsiske officerer) med kredsudvalgets samtykke en stedfortræder. Og endelig skulle kommuneforstanderen aflægge ed til landråden, hvad mange dansksindede nægtede. Resultatet blev, at adskillige kommuner med dansk flertal havde en tysk kommuneforstander, hvorved de dansksindede tabte interessen for at deltage i det kommunale arbejde. Det er ikke usædvanligt i forhandlingsprotokollerne at se, at kun kommuneforstanderen, hans stedfortræder plus en eller to andre har været til stede ved møder om nok så vigtige ting. Hvis deltagelsen var for ringe, indkaldtes der til et nyt møde om samme sag, og nu var forsamlingen beslutningsdygtig, ligemeget hvor fåtallig den var. Men også på andre måder var det uheldigt med en kommuneforstander, der ikke repræsenterede flertallet, bl. a. fordi hans stemme ved stemmelighed var udslagsgivende, og fordi han kunne udskyde en vedtagelses ikrafttræden og indanke den for kredsudvalget. Kommuneforstanderen forvaltede kommunens anliggender og udførte kommuneforsamlingens beslutninger. Såfremt han ikke samtidig var amtsforstander, var han dennes organ for politiforvaltningen og havde ret og pligt til at sørge for opretholdelsen af offentlig ro og orden¹². Han afgjorde klager vedrørende ret til medbenyttelse af offentlige kommunale anstalter og delagtighed i kommunens formue, sager vedrørende ligning af kommunale afgifter og klager angående særlige rettigheder eller forpligtelser for enkelte klasser eller dele indenfor kommunen. Hans afgørelser kunne appelleres til kredsudvalget¹³. Han repræsenterede kommunen

udadtil og førte dens regnskaber. Det var landråden, der havde opsynet med kommuneforstanderne.

Som det fremgår af forestående, var kommuneforstanderen en meget indflydelsesrig person, og de fleste steder havde han endda endnu større magt end ovenfor anført. Landkommunalordningen af 1867 stillede det nemlig frit for kommunerne, om de ville vælge en kommunalrepræsentation¹⁴ eller nøjes med en kommuneforsamling. De fleste gjorde længe det sidste. Endnu i 1892 var forholdet i Tønder kreds det, at af de 182 kommuner havde kun de 98 en valgt repræsentation¹⁵. I de kommuner, der havde en valgt repræsentation, havde denne afgørelsen i så vigtige sager som opnåelse og tab af kommunale rettigheder, kommunale valgs gyldighed og forretningsgangen i den interne forvaltning. Hvor der ikke var nogen valgt repræsentation, blev disse sager afgjort af kommuneforstanderen. Kendelsen kunne dog appelleres til kredsudvalget ligesom hans øvrige afgørelser¹⁶.

I 1891 indførtes for Prøjsens syv østlige provinser en ny landkommunalordning. Af hensyn til de historisk betingede særlige forhold i Slesvig og Holsten fik denne provins i stedet sin egen nye landkommunalordning af 4. juli 1892 med ikrafttræden 1. april 1893. Forordningen var betydelig mere omfattende end den fra 1867 – i det ydre: 139 paragraffer imod 32 før. Den nye forordning gav mere detaljerede redegørelser og afhjalp den gamle forordnings mangler og uklarheder, der især gjorde sig gældende ved spørgsmål angående sammenlægning af kommuner, erhvervelse og tab af kommunale rettigheder, forbund mellem forskellige kommuner om fælles anliggender og endelig afgrænsningen af kommuneforstanderens og kommuneforsamlingens beføjelser. Det anføres specielt, at det er kommuneforstanderen, der i de tilfælde, hvor der ikke er en særlig funktionær til dette hverv, hvad der næppe har været i nogen landkommune, skal opbevare kommunens dokumenter og arkiv¹⁷. I den kommenterede udgave af Landgemeindeordnung 1892, der ofte er blevet benyttet af de nordslesvigske kommuneforstandere¹⁸, anbefaler kommentatoren, at alle kommuner anskaffer et tæt, aflåseligt, tilstrækkelig stort skab til opbevaring af arkivalier og bøger. Ved indsamlingen af kommuneforstanderarkivalierne har landsarkivets personale tit forefundet sådanne skabe, der ofte synes ikke at have været åbnet siden 1920. Den væsentligste ændring ved Landgemeindeordnung 1892 var, at kommuner med over 40 stemmeberettigede vælgere

nu skulle vælge en kommunalrepræsentation med mellem 6 og 24 medlemmer. De mindre kommuner var stadig frit stillede. For de større kommuners vedkommende havde valget af en kommunalrepræsentation en gunstig indflydelse på interessen for den kommunale forvaltning.

Som hermed skitseret forblev grundlaget for det kommunale liv i landkommunerne i det væsentligste indtil 1920. Efter Genforeningen blev det ved lov af 28. juni 1920 om indførelsen af dansk kommunal administration i de sønderjyske landsdele fastslået¹⁹, at kirkesognet på landet skulle udgøre en kommune, og i løbet af 1921 afvikledes de sidste prøjsiske kommuner, som de gerne kaldtes, – men de gamle arkivalier blev i mangfoldige tilfælde liggende hos den sidste „Gemeindevorsteher“. Da det var de færreste sogne, der bestod af kun en prøjsisk kommune, betød det, at arkivalierne blev liggende spredt ude omkring i sognet. Antallet af kommuner i et sogn var meget varierende. I den del af Tønder amt, der kom til Danmark, var forholdet det, at 4 sogne bestod af hver en kommune, 2 af 2, 5 af 3, 3 af 4, 2 af 5, 2 af 6, 3 af 7, 1 af 8, 1 af 9 og 1 af 10 – i alt 24 sogne med 106 kommuner, idet også Bommerlund kommune i Bov sogn hørte til Tønder amt²⁰. For de øvrige amter var tallene: Haderslev, der også omfattede Hviding herred, 50 sogne med 157 kommuner, Åbenrå 19 sogne med 90 kommuner, Sønderborg 18 sogne med 70 kommuner. Af Flensborg amt kom de resterende dele af Bov sogn: 6 kommuner samt Frøslev kommune fra Hanved sogn til Danmark. Ialt bliver det 430 arkivaliefrembringende kommuner.

Da det „Midlertidige Arkivdepot“ i Åbenrå under den senere landsarkivar Gribsvads ledelse oprettedes i januar 1923, trængte mange og store opgavers løsning sig på, således som det fremgår af Undervisningsministeriets bekendtgørelse af 18. aug. 1923 om aflevering af arkivalier fra embederne i de sønderjyske landsdele til arkivdepotet²¹. I de første år var arbejdsbyrden med indsamling af de afleveringspligtige embedsarkiver så stor, at der ikke kunne tænkes på en systematisk indsamling af arkivalier som f. eks. de meget spredte kommuneforstanderarkivalier, der ikke var, og som stadig ikke er, afleveringspligtige. Det har således ikke været muligt på et tidligt tidspunkt efter Genforeningen at foretage en undersøgelse af, hvad der fandtes af arkivalier fra landkommunerne, og hvorledes disse sager opbevaredes. Og endelig gjorde pladshensyn det umuligt at tænke på at indsamle nye grupper af arki-

valier. Hvad der indkom af landkommunale arkivalier i disse første år, var ganske tilfældigt og skyldtes udelukkende private afleveringer. Det første af denne art, der ses afleveret, er en fattigregnskabsbog fra Egvad kommune, afleveret i maj 1927²². I 1929 kom den første relativt store aflevering, idet museumsdirektør Lund, Haderslev, afleverede Sillerup kommuneforstanderarkiv (Fjelstrup sogn), omfattende 45 stk. hovedsageligt rekruteringsstamruller og regnskabssager af forskellig art²³.

Da loven om oprettelsen af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele var vedtaget i begyndelsen af 1931, og der således var udsigt til afhjælpning af lokalemanglen indenfor overskuelig fremtid, besluttede arkivets ledelse at åbne adgang for kommunerne til at aflevere de tyske kommuneforstanderes arkiver. Medbestemmende for beslutningen var også, at man var blevet klar over, at en del af disse arkivalier opbevaredes under sådanne forhold, at der var overhængende fare for, at de skulle gå til grunde, hvis de ikke snarest blev afleveret til arkivet. I juni 1931 kom den første lille aflevering, idet sognerådsformanden for Egvad afleverede 3 bind forhandlingsprotokoller²⁴, og i november fulgte den omfattende aflevering fra Gråsten kommune²⁵, omfattende ca. 11 meter. Dette er det største bevarede landkommunale arkiv, af omfang som et flækkearkiv og for største delens vedkommende ordnet efter det prøjsiske akthæftesystem, hvor sagerne indenfor forskellige saggrupper (Fag) er ordnet kronologisk og sammensyet. Denne ordning er bibeholdt. Gråsten kommunearkiv er senere suppleret ved yderligere afleveringer bl. a. af forhandlingsprotokollerne²⁶. I løbet af årene 1932 til 1935 fulgte nu en række forholdsvis omfattende afleveringer fra Hjorkær²⁷, Bjolderup²⁸, Rise²⁹, Øster Løgum³⁰, Løjt³¹, Felsted³², Kliplev³³ og Hellevad sogneråd³⁴ alle i Åbenrå amt. Disse afleveringer, der i alt omfattede 798 bd. 70 pk. og 126 læg, udgør stadig nogle af landsarkivets bedste kommunearkiver.

Af stor betydning også for det ovennævnte indsamlingsarbejde var det, at „Kommissionen til Undersøgelse af de i dansk Privateje bevarede Kilder til dansk Historie“ med støtte af overretssagfører L. Zeuthens Mindelegat i 1933 i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland påbegyndte en systematisk undersøgelse af, hvad der i privateje i Nordslesvig fandtes af skriftlige kilder til Slesvigs historie³⁵. Ved hjælp af en trykt instruks udarbejdet af landsarkivar Gribsvad blev

Historisk Samfunds tillidsmænd sat ind på opgaven, og meget værdifuldt materiale blev på denne måde reddet, idet de fundne arkivalier i de fleste tilfælde blev afleveret til landsarkivet. Af særlig betydning blev det, at lokalhistorikeren Thøste Thøstesen fra Fæsted på kombinerede foredrags og undersøgelsesrejser hovedsagelig i den vestlige del af Haderslev amt fik indsamlet et stort materiale. Alene fra denne har landsarkivet modtaget over 250 bd. og ca. 100 pakker og læg, hvoraf en væsentlig del kommunalarkivalier til dels også ældre end 1867. Således er det tidligere omtalte Brøns grandearkiv modtaget fra denne flittige indsamler, der lige indtil han blev ramt af den sygdom, der førte til hans død i 1938, fortsatte det ofte ret slidsomme arbejde på trods af afsavn og primitive forhold³⁶. I denne forbindelse må Historisk Samfunds daværende formand dr. Lausten Thomsens indsats for indsamlingen og registreringen også nævnes.

Ved udgangen af 1938 var forholdet det, at landsarkivet havde modtaget landkommunale arkivalier hidrørende fra i alt 81 kommuner, således fordelt på de enkelte amter: Åbenrå 51 kommuner, Haderslev 24, Tønder 6, Sønderborg og Flensborg 0. I den næste halve snes år skete der vel ikke de store afleveringer, men en jævn strøm af 2–3 afleveringer pr. år, dels fra sogneråd dels fra private, forøgede gradvis samlingerne – bl. a. kom ved museumsinsp. Rabens mellemkomst nu også Sønderborg amt ind i billedet.

I 1947 forsøgte landsarkivet ved udsendelsen af et spørgeskema med anbefaling fra amtmændene til samtlige sogneråd at få klarhed over, hvorledes disses arkiver befandt sig, om man havde materiale ældre end 1920, og om man havde kendskab til, om sådant materiale fandtes andetsteds i sognet. Omkring to trediedele af sognerådene svarede, kun i Sønderborg amt lå besvarelsesprocenten under 50. Om opbevaringsforholdene oplystes det, at samtlige opbevaringssteder var tørre, med undtagelse af 4, der var „nogenlunde tørre“. Ved at se nærmere på oplysningerne om opbevaringsstederne får man sine tvivl, om det nu også kan være rigtigt. Godt halvdelen af samtlige arkiver opbevarede på kommunekontorerne, resten privat, det være sig på stuehuslofter, skolelofter, alderdomshjem eller på – vandværket! To sogne oplyste, at man slet ikke havde noget arkiv. I 13 sogne opbevarede forhandlingsprotokoller fra før 1920 – af disse er de 3 senere blevet afleveret. I 28 sognerådsarkiver fandtes andre sager ældre end 1920, og i 10 tilfælde

havde man kendskab til arkivalier ude i sognet. Disse tal skal dog nok tages med forbehold, idet senere undersøgelser har vist, at der på det tidspunkt må have været langt flere ældre arkivalier end angivet³⁷.

I slutningen af 1950'erne begyndte der, dels fra tysk side og dels fra Socialministeriets forbindelseskantor vedrørende dansk-tysk socialforsikring at indløbe en del forespørgsler til landsarkivet om lister over udstedte kvitteringskort til den tvungne aldersdoms- og invalideforsikring og om indførsler i melderegistre fra tiden før 1920. Da „Landesversicherungsanstalt Schleswig-Holstein“'s arkiv i Lybæk var gået tabt under krigen, ville man nu ved hjælp af genpartier af lister hos de lokale myndigheder forsøge at fastslå, om denne eller hin, der gjorde krav på aldersrente, havde været forsikret, og hvis dette ikke lod sig konstatere, om han havde opholdt sig i den påståede kommune. For at lette eftersøgningsarbejdet og undgå unødige forespørgsler lod landsarkivet i 1960 udarbejde fortegnelser over de bevarede lister og lod kopier heraf tilgå Socialministeriets forbindelseskantor og Landesversicherungsanstalt³⁸.

Listerne fandtes normalt i amtsforstanderarkiverne, men, som man kunne vente, også i nogle tilfælde i kommuneforstanderarkiverne. Landsarkivet gjorde Socialministeriets forbindelseskantor opmærksom på, at en rundspørge til kommunerne måske kunne bringe nyt materiale for dagen, og den 1. dec. 1960 anmodede Socialministeriets forbindelseskantor³⁹ landsarkivet om, på forbindelseskantorets vegne at udsende spørgeskemaer til de enkelte kommuner. Den 24. jan. 1961 udsendtes disse spørgeskemaer⁴⁰, og da landsarkivet netop var i gang med ordning og registrering af kommunearkiverne, udbad man sig samtidig oplysninger om andre arkivalier ældre end 1920. I november 1961 blev resultatet gjort op, efter at 77 kommuner havde svaret, medens 44 trods påmindelse ikke havde reageret. Fra købstæderne var nye lister over kvitteringskort blevet afleveret, derimod ikke fra landkommunerne. For arbejdet med kommunearkiverne viste rundspørgen sig yderst nyttig, idet der igen kom gang i afleveringerne. 25 sogneråd har siden da afleveret i alt 7 m 30 cm arkivalier bestående af 407 bd. 15 pakker og 105 læg²³ jævnt fordelt over hele landsdelen. Især afleveringen af ældre melderegistre har været betydningsfuld for arbejdet for Socialministeriets forbindelseskantor.

I de senere år er en del sønderjyske kommunalarkiver blevet ordnet

af kommunearkivar Sønnichsen, Viborg, efter det såkaldte Odder-system⁴¹. Landsarkivet har haft det bedste samarbejde med kommunearkivaren, og for samtlige ordnede arkivers vedkommende har landsarkivet modtaget arkivfortegnelser og ældre arkivalier, der er blevet udskilt. Af pladshensyn har landsarkivet ikke kunnet modtage kommunalarkivalier fra tiden efter 1920.

Da landsarkivets bestand af landkommunale arkivalier fra perioden 1867–1920 nu er færdigordnet, er det muligt at danne sig et skøn over disse arkivaliers bevaringsforhold.

I landkommunalordningen af 1867 findes følgende bestemmelse⁴²: Kommunaleslutninger om salg eller væsentlige forandringer af sager, der har særlig videnskabelig, historisk eller kunstnerisk værdi, især af arkiver eller dele af sådanne, er afhængig af regeringspræsidentens godkendelse. Denne paragraf synes at skulle sikre velbevarede arkiver, men desværre har man enten siddet denne bestemmelse overhørig, eller også har man skønnet, at kommunens eget arkiv var uden historisk værdi. Faktum er, at der med eller uden kommunerepræsentationens samtykke er blevet kasseret overordentlig hårdhændet i så godt som alle kommuneforstanderarkiver. Meget voldsomme kassationer har formentlig også fundet sted som følge af papirmanglen under og efter første verdenskrig⁴³ – og vel også under anden. Hvad der ikke er blevet kasseret, er i mange tilfælde senere ved ligegyldighed eller uagtsomhed gået til grunde. Fortløbende korrespondancesager er således et så godt som ukendt fænomen, regnskaber er ganske vist i nogle tilfælde bevaret i ubrudte rækker, men bilag eksisterer så godt som aldrig, og det på trods af, at der udtrykkeligt var foreskrevet⁴⁴, at kommuneregnskaberne, bilagene til samme, indkomst- og udgiftsbøgerne, oppebørselslisterne og manualerne skulle opbevares sikkert, også efter den årlige regnskabsopgørelse. Det var, som tidligere omtalt, kommuneforstanderen⁴⁵, der skulle opbevare kommunens arkiv, hvilket i mange tilfælde har ført til, at han betragtede det som sin private ejendom og behandlede det derefter. F. eks. medtog kommuneforstanderen for Ø. Gejl kommune, da han i 1920 flyttede syd på, hele kommunens arkiv, amtsforstanderen i Hammelev brændte alle kommunale arkivalier kort før 1920, og i begyndelsen af 1930erne gik de ældre sager fra Hjerting kommune samme vej. Nu er det ganske vist fastslået, at kassation af sønderjyske kommunalarkivalier ældre end 1920⁴⁵ kun må finde sted i samråd med landsarki-

varen, men da arkivalier stadig findes hos efterkommere af de sidste kommuneforstandere, der næppe er bekendt med cirkulærets indhold, kan man ikke være sikker på, at lignende ting ikke også vil kunne finde sted i fremtiden.

De kommunearkiver, landsarkivet har modtaget, er som regel ret fragmentariske, men der gør sig store forskelle gældende mellem de forskellige amter, som det vil ses af følgende oversigt:

Amt	Antal sogne		1871. Antal komm.			Antal bd. og pk.				Ialt	
	ialt	ark. La.	ialt	nedl.	ark. La.	1-2	3-5	6-10	11 ff.	bd	pk
Haderslev ..	50	24	157	21	46	27	11	6	2	70	97
Åbenrå	19	16	90	7	65	8	25	19	13	223	372
Sønderborg ..	18	10	70	1	29	10	9	5	5	44	116
Tønder	24	15	106	3	35	19	10	3	3	42	88
Fleisborg ...	2	2	7	0	5	2	2	1	—	8	9
Ialt..	113	67	430	30 ⁴⁶	180	66	57	34	23	387	682

Det fremgår klart af oversigten, at der er afleveret relativt langt flere arkiver fra Åbenrå amt end fra de andre amter, idet landsarkivet har arkivalier fra over to trediedele af kommunerne i dette amt, medens de andre amter svinger omkring 33 pct. Også hvis man ser på omfanget af de afleverede arkiver, bliver billedet det samme: det er så absolut Åbenrå amt, der har de fyldigste arkiver. Tendensen er klar: jo længere fra Åbenrå, jo færre afleverede arkivalier, og man kan således ikke udelukke, at lokalpatriotisme kan have givet sig udslag i manglende vilje til at aflevere og dermed i sidste ende skadet egne lokalhistoriske interesser. Nu er usikkerhedsmomentet med hensyn til de lokalt opbevarede arkivalier ganske vist størst netop for Haderslev og Tønder amters vedkommende, idet de 22 sogne, der hverken har besvaret spørgeskemaet fra 1947 eller det fra 1961, fordeler sig med 9 i hvert af disse amter, 3 i Sønderborg og 1 i Åbenrå amt. Om disse 22 sognes kommunale arkivalier har landsarkivet ingen oplysninger, men landsarkivet vil nu med amtsrådene som formidler forsøge at skaffe disse. Hertil kommer 11 sogne, der har meddelt, at der ikke er bevaret arkivalier fra tiden før 1920, i alt ca. en trediedel af sognene er således „ukendt land“. Af de resterende 80 sogne har landsarkivet arkivalier fra de 67, og 13 sogneråd har meddelt fortegnelser over ældre arkivalier, der ikke ønskes afleveret. Disse opbevares i de 11 tilfælde på kommunekontorerne, i de to tilfælde i lokalhistoriske arkiver⁴⁷. Udover disse arkivalier, der

alle skulle være sikrede for fremtiden, meldes der ved indberetningerne i 1961 kun fra 8 sogne om kendskab til yderligere arkivalier, der opbevares hos privatpersoner. Nogle af disse vil formentlig før eller senere blive afleveret til landsarkivet, andre vil gå tabt. Endelig er der mulighed for, at arkivalier fra de 22 „tavse“ sogne skulle dukke op, men selv om man bør være forsigtig med at drage konklusioner ud fra landsarkivets materiale og de indkomne beretninger, så tror den, der skriver disse linjer, dog, at der næppe vil fremkomme så meget nyt materiale, at det her givne billede af bevaringsforholdene vil blive væsentlig forandret. Tankevækkende, især i en tid, hvor kommunesammenlægninger hører til dagens orden, er det, at der ikke i noget tilfælde haves kendskab til arkivalier fra nogen af de kommuner, der før år 1900 er blevet indlemmet i andre kommuner.

Af kommunearkivernes indhold er forhandlingsprotokollerne absolut det vigtigste, og det er da også dem, der i de fleste tilfælde er blevet bedst opbevaret og først afleveret- og alligevel kendes de, som det fremgår af nedenstående oversigt end ikke fra halvdelen af de omkring år 1905 eksisterende kommuner. Fra 16 kommuner er forhandlingsprotokollerne det eneste afleverede:

Amt	Antal komm. år 1905	Forhandlingsprotokoller			pct
		på LA.	andetsteds	ialt kendt	
Haderslev	136	33	11	44	32
Åbenrå	83	59	12	71	86
Sønderborg	70	21	4	25	36
Tønder	103	19	5	24	23
Flensborg	7	3	0	3	–
Ialt..	399	135	32	167	42

Af disse 167 forhandlingsprotokoller begynder 12 før 1870, 58 i perioden 1870–80, 25: 1880–1900, 30: 1890–1900, 24: 1900–10 og 18 efter 1910. Den overvejende del af protokollerne går til 1920 eller 1921.

Melderegistre er i de senere år i stigende tal blevet afleveret, hovedsagelig p. gr. af henvendelsen i 1961, i alt fra 58 kommuner, men de findes og bruges stadig ved et stort antal kommuner. En stor gruppe arkivalier udgør regnskaberne med indtægts- og udgiftsbøger, budgetter og årsregnskaber (95 kommuner) samt skatte- og opbevaringslisterne (91 kommuner), hertil slutter sig „Mutterrollen“ (matrikler) fra 53 kommuner samt for adskillige kommuners vedkommende sager vedrørende

realbyrdernes afløsning. Sjældnere repræsenteret er de værdifulde vælgerlister og valgsager (34 kommuner). Sager under gruppen „militaria“ er afleveret fra 23 kommuner og består hovedsagelig af rekruteringsstamruller og indkvarteringssager. Statistisk materiale synes bogstavelig talt ikke bevaret fra Haderslev amt, medens der fra knapt en snes kommuner i de øvrige amter er bevaret kvæg- og svinetællingslister og fra et lignende antal kommuner materiale vedr. folketællingerne⁴⁸. Ud over disse ting og andre mindre grupper i de egentlige kommuneformanderarkiver findes som særlige afdelinger arkivalier fra omkring 20 vejforbund, slukningsforbund og lignende. Endelig skal det fremhæves, at der fra 38 kommuner er afleveret skolesager.

Den vigtigste særgruppe er fattigforbundenes arkivalier, der meget ofte går tilbage til omkring eller før år 1800, men ofte slutter sig til endnu ældre sager i præstearkiverne. Fattigvæsenets forhold ordnedes ved lov af 6. juni 1870 om forsørgelsesret (Unterstützungswohnsitz), der med senere tilføjelser gjaldt til indførelsen af rigsloven om forsørgelsesret af 30. maj 1908, der ved Genforeningen afløstes af lov af 28. juni 1920 om fattigvæsenet i Sønderjylland. I de tyske love blev det fastlået, at lokale fattigforbund kunne omfatte mere end en kommune, og at forbund skulle oprettes, hvis de ikke allerede bestod⁴⁹, hvad der imidlertid tit var tilfældet. I Nordslesvig udgjorde et sogn som regel et fattigforbund, selv om der også kendes eksempler på, at grænserne ikke faldt sammen⁵⁰. Flere af fattigforbundenes arkiver er udmærket bevaret, således f. eks. Åstrup fattigforbund med forhandlingsprotokoller fra 1872 og sager fra 1843, Gråsten-Adsbøl fattigforbund med mødeprotokoller fra 1804 og regnskabsbøger fra 1771, Broager fattigforbund og Ubjerg med forhandlingsprotokoller fra 1865, men sager fra 1727 og regnskaber fra 1795. Der er i alt afleveret arkivalier fra 45 fattigforbund, fordelt således mellem amterne:

Amt	Antal sogne	Arkivalier på LA fra		Ialt	
		fattigforbund	forhandl. prot.	bd.	pk.
Haderslev	50	13	10	16	23
Åbenrå	19	14	10	58	73
Sønderborg	18	7	6	25	24
Tønder	24	10	5	28	13
Flensborg	2	1	0	2	1
Ialt....	113	45	31	129	134

Det skulle være overflødigt at henlede opmærksomheden på den amtsvise fordeling af de afleverede arkivalier.

De afleverede landkommunale arkivalier fra perioden 1867–1920 omfatter i alt 68,5 m, fordelt med 31 m fra Åbenrå amt, Sønderborg amt 10 m, Haderslev 8 m, Tønder 7 m og Flensborg 0,5 m. Materialet er meget uensartet og mangelfuldt, men på trods heraf vil man ved hjælp af de bevarede arkivalier og arkivalierne fra de overordnede myndigheder være i stand til at danne sig et nogenlunde klart billede af det kommunale liv i landsognene i Sønderjylland under fremmedherredømmet.

Landsarkivet i Åbenrå er det landsarkiv, der dækker det mindste område, og alligevel har der vist sig betydelige vanskeligheder med at få materialet fra de fjernere egne registreret eller afleveret, og man må derfor, selv om forholdene er anderledes, med spænding afvente, hvorledes det vil gå, når de andre landsarkiver påbegynder en systematisk indsamling af ældre landkommunale arkivalier. Vanskelighederne kunne til dels overvindes, hvis arkiverne rådede over tilstrækkeligt personale til at besøge de enkelte kommunekontorer, men denne vej synes ikke for øjeblikket farbar⁵¹. En anden mulighed, som dog af principielle grunde formentlig må udelukkes, var at gøre arkivalierne afleveringspligtige. Den tredje mulighed, der til forskel fra de to andre synes realisabel, er at organisere indsamlings- og registreringsarbejdet i samarbejde med de lokalhistoriske arkiver og amtshistoriske samfund, der har kontakten med de enkelte sogne.

A. D. Jørgensen og cirkulæret om vindikationsretten af 15. januar 1885

Af *Aa. Rasch*

Kort tid efter A. D. Jørgensens tiltræden som geheimearkivar (1883) rejste han en sag, som i hele hans embedstid havde hans store og varme interesse, nemlig en kamp for at få de arkivalier tilbage til statens arkiver, som efter en arkivmands synspunkt burde findes i disse, men som ved en eller anden tidernes ugunst var kommet bort fra deres rette hjemsted. Han var lige så ivrig for at genvinde arkivalier, der var i privat besiddelse, som for at vriste bortkomne dokumenter fra andre statsinstitutioner, der efter hans formening med urette lå inde med dem.

I den skrivelse til Kultusministeriet af 9. december 1884, hvormed han indledte sin offensiv for at genvinde, hvad der var tabt, forklarede han, at han året før havde oplevet, at en meddelelse fra Geheimearkivet om, at de i arkivet beroende akter angående processerne i 1772 var blevet åbnet, havde givet anledning til, at en skifteret afleverede en original protokol fra samme begivenhedsrige år 1772, ført i en særlig kommission, hvis opgave havde været at opspore en del af dronning Caroline Mathildes smykker. – Det var ikke lykkedes at fastslå, hvorledes protokollen var kommet i skifterettens besiddelse. A. D. Jørgensen antog, at den havde ligget der i længere tid.

En anden oplevelse, fortsatte han i skrivelsen, var, at der netop i december 1884 havde været afholdt en bogauktion i København, hvor der også skulle bortsælges en del manuskripter, der tilhørte en grev Lerche. Blandt disse var tre skifteprotokoller, som Geheimearkivet efter en række forgæves forhandlinger til slut måtte købe for at forhindre, at de atter skulle komme på private hænder. – Det var måske denne begivenhed, der gav anledning til, at geheimearkivaren greb til pennen, men han kunne supplere sine gravamina med, at „Nationaltidende“ gennem flere år havde publiceret en række aktstykker og breve under titlen: „Af en autografsamlers mappe“. Det havde været let at konstatere, at det gengivne var ansøgninger og breve fra kendte mænd til direktionen

for Fonden ad usus Publicos. A. D. Jørgensen havde ved undersøgelser fastslået, at de burde have ligget som bilag til fondens journal eller ved dens kongelige resolutioner, og han skrev derfor videre, at det i dette tilfælde „med temmelig sikkerhed“ kunne siges, at de var holdt tilbage af „vedkommende embedsmand og fra ham vandret til en autografsamlers mappe“ og videre til offentligheden.

Denne embedsmands forkastelige optræden gav geheimearkivaren anledning til en excurs om, hvorledes det i ældre tid havde været almindeligt, at høje embedsmænd som statsminister Ernst Schimmelmann og kancellipræsident Stemann havde beholdt betydelige samlinger af kollegialsager, som kun delvis var kommet tilbage til Geheimearkivet, for de Stemannske papirers vedkommende som gave fra familien. Med det sorgfulde udbrud: „Ikke engang disse mænd og deres arvinger havde altsaa klaret sig nødvendigheden af at lade de dem i embeds medfør betroede akter efter afbenyttelsen vende tilbage til deres rette plads, men have troet frit at kunne disponere over dem som gaver“, sluttede A. D. Jørgensen sin lange opregning af fortids misbrug og nåede til sin konklusion: at der nu måtte lægges megen vægt på, at vigtige arkivalier blev sikret for arkivvæsenet. „At ikke alt, hvad administrationen og jurisdiktionerne producere, kan fortjene at opbevares for al fremtid, er en selvfølge, og at adskilligt af embedsmændens forarbejder o. lign. bliver hans personlige ejendom, skal ligeledes indrømmes,“ skrev han, og kom så omsider til hovedpunktet: „men det maa paa den anden side bestemt holdes fast, at hvad der engang er indkommet udefra og journaliseret (uden senere paa regelmæssig maade at være tilbageleveret), eller hvad der er produceret af selve administrationen, være sig af endelige resultater eller af tidligere embedsmænds udkast, koncepter, voteringer o. l., ikke bør fjernes fra sin plads eller kasseres uden efter almindelige regler, som først vil kunne opstilles i et arkiv.“

Hermed var A. D. Jørgensen nået til den principielle opfattelse, han lagde til grund for alle sine følgende bestræbelser for at generhverve for arkiverne, hvad der var gået tabt. – I den refererede skrivelse sluttede han med først beskedent at udtale, at han ikke skulle gøre sig til dommer over, hvilke praktiske skridt disse betragtninger kunne give anledning til. Men straks i næste sætning foreslog han dog sådanne forholdsregler, nemlig at Justitsministeriet burde høres om sagen, dels for at „faa de retlige synspunkter fuldt klarede“, dels for at få overvejet, om

der kunne pålægges skifteretterne en vis forpligtelse, eller om der ved en embedsmands afgang eller død skulle forelægges en dokumentation for, at der ikke i hans papirer befandt sig noget, som var offentlig ejendom¹.

19. december samme år sendtes A. D. Jørgensens skrivelse med Kultusministeriets varmeste anbefaling til Justitsministeriet². – Her udarbejdede sagreferenten et koncept, hvori han straks greb A. D. Jørgensens forslag om, at der kunne udsendes et cirkulære til skiftemyndighederne. Men han gjorde det uden større begejstring, da han rigtigt bemærkede, at dette ikke ville nytte noget for de boers vedkommende, som skiftedes privat, og hvor der efter hans mening var størst udsigt til at finde interessante arkivalier. Han nærede dog heller ikke større forhåbninger om, at et cirkulære ville have virkning ved de almindelige skifteretter. Derimod var han stemt for den udvej, at arkivmyndighederne ved en offentlig udtalelse henledte publikums opmærksomhed på, at private ikke havde ret til at ligge inde med arkivalier, der burde være i de offentlige arkiver. – I tillid til sit ministeriums undergivne embedsmænds høje standard sluttede han konceptet: „Til for Justitsministeriets vedkommende at instruere de samme underordnede embedsmænd om ikke at tilegne sig statens dokumenter savnes der formentlig enhver anledning.“

Det blev dog ikke det sidste ord fra ministeriet i denne sag. Den blev indstillet „til nævnelse“, formentlig for justitsminister Nellesmann, og derpå udarbejdede en anden koncipist et cirkulære til samtlige skifte- og auktionsretter samt politimestre, i konceptet dateret den 12. januar 1885, i den trykte form derimod den 15. – Efter omtale af anledningen – Geheimearkivets klage over, at administrative dokumenter var fundet i privates besiddelse og endog i handelen – hed det: „Idet nu Justitsministeriet maa anse det for en selvfølge, at alle de aktstykker, protokoller og regnskaber osv., som indkomme til eller fremgaa af statens administration i videste forstand, altsaa saavel rettens pleje i dens forskellige grene, hvorunder den tidligere patrimonielle skiftejurisdiktion indbefattet, som administrationen i strængere forstand er statens ejendom, medmindre de ifølge selve det øjemed, hvori de ere blevne til, ere bestemte til at udleveres til private, og idet det som følge heraf maa fastholdes, at dokumenter af fornævnte art – derunder indbefattet de af embedsvirksomheden fremgaaende udkast, koncepter, voteringer og

deslige, der ikke høre til blot forberedende arbejde for embedsmandens virksomhed som saadan – som regel ikke retmæssigt kunne være i privates besiddelse eller gjenstand for salg eller privat disposition, skal Justitsministeriet henlede alle auktions- og skifteretters samt politimestres opmærksomhed paa denne gjenstand.“

Dette var en meget klar definition af, hvad der var at anse for statsjendom, egentlig bedre end A. D. Jørgensens, og reelt set mere omfattende, hvad forarbejder angik. Cirkulæret sluttede med en opfordring til de nævnte myndigheder til at gøre indberetning til Geheimearkivet, hvis de ved auktioner i dødsboer eller andetsteds fandt dokumenter af den nævnte art, eller disse blev udbudt til salg³.

I dette cirkulære, der vel har gyldighed den dag i dag, er det vigtigste principielle punkt uden tvivl, at Justitsministeriet uden antydning af vaklen eller tvivl gik ind på A. D. Jørgensens tanke, at arkivalier, der var indkommet til statens arkiver i videre forstand, altså embedsmænds arkiver, eller var udarbejdet af administrationen til dennes brug, altid var og blev statens ejendom, selv om de i nogen tid måtte have været fjernet fra statens arkiver. Den juridiske betragtning bag dette må formentlig være, at de altid måtte være bortkommet fra disse med urette og følgelig altid kunne kaldes tilbage – vindiceres.

Cirkulæret fik straks visse virkninger. Den første reaktion kom fra stiftsbibliotekaren i Maribo, der meddelte, at han havde nogle staten tilhørende arkivalier. A. D. Jørgensen tog straks skridt til at inddrage dem⁴. Kort efter, den 13. februar, henledte den aldrende departementchef og etatsråd Edvard Collin⁵ Geheimearkivets opmærksomhed på, at der på en annonceret bogauktion også ville blive solgt en del arkivalier⁶. A. D. Jørgensen lod kataloget gennemgå, erklærede 10 af dokumenterne for statens ejendom og krævede dem udleveret af auktionsholderen. Han udtalte ved denne lejlighed, at arkivet gerne ville forhandle med ejerne, men hvis arkivalierne ikke straks blev udleveret, ville sagen blive bragt for domstolene⁷. Dagen efter mødte dokumenternes formentlige ejer, boghandler A. Giese, op hos A. D. Jørgensen. Under deres samtale kom det frem, at Giese og flere andre „autografere“ havde haft planer om at fremkalde en retssag, vel for at prøve cirkulærets lovmedholdelighed. Hertil kom det dog ikke. A. D. Jørgensen synes at have haft held til at overbevise Giese om, at der ikke var udsigt til, at han ville kunne vinde en sådan proces. At forbitrelsen hos

samlerne ikke har været helt ringe, tyder den omstændighed på, at A. D. Jørgensen refererer, at de skulle have haft til hensigt at tilintetgøre de papirer, som staten ville forlange udleveret. – At cirkulæret så hurtigt var blevet kendt i videre kredse, skyldtes, at A. D. Jørgensen samtidig med dets fremkomst havde skrevet en artikel i „Berlingske Tidende“ om det⁸. Han havde i øvrigt, skrev han til etatsråd Collin, regnet med, at det kunne blive „kommenteret“ ved en højesteretsdom⁹.

Også i de følgende år så man virkninger af cirkulæret. I 1886 sendte således eksekutoren i politikeren, fhv. kultusminister J. F. H. Fischers¹⁰ bo en samling breve fra landets bisper, dog med den tilføjelse, at Fischer mundtligt havde bestemt, at de skulle til Geheimearkivet¹¹. I såvel 1885 som 1887 modtoges nogle arkivalier fra private boer, og Geheimearkivet „beslaglagde“ først et større og senere et mindre parti af Sjællands bispearkiv, der var udbudt til salg af nogle private¹².

Men dette var småting i sammenligning med andet, A. D. Jørgensen havde for øje. Han havde ikke engang modtaget Kultusministeriets officielle kommunikation af cirkulæret af 15. januar 1885, før han den 27. samme måned i en skrivelse til ministeriet rykkede ud med, hvad han havde hentydet til, da han den 9. december året før havde omtalt dokumenterne „af en autographsamlers mappe“, som havde været publiceret i „Nationaltidende“. Det havde været let at se, at det var ansøgninger fra kendte mænd i det 19. århundrede til „Fonden ad usus Publicos“, som måtte være bortkommet fra dennes arkiv. A. D. Jørgensen anmodede derfor ministeriet om at ville indhente en erklæring fra fondens sidste sekretær, etatsråd E. Collin. – I denne skrivelse brugte geheimearkivaren for første gang udtrykket „vindication af staten tilhørende arkivalier“¹³.

Kultusministeriet skrev straks til den aldrende etatsråd, der imidlertid ikke svarede, før han en måneds tid efter var blevet rykket for svar. I mellemtiden havde han talt med geheimearkivaren, som han ikke tidligere havde kendt. Han havde da indrømmet, at han var i besiddelse af et større antal aktstykker, „da han i sin tid i literært øiemed havde samlet de interessanteste . . . sager i sit hjem“. Nogle af dem tilbød han endog straks at aflevere. Han indrømmede desuden, at hans brodersøn, teaterhistorikeren (da altid kaldet „literaten“) Edgar Collin¹⁴, havde udgivet nogle af dem. I det brev, som han omsider skrev til Kultusministeriet, erklærede han imidlertid, at hans „stærkt svækkede hukom-

melse“ havde „udvisket ethvert spor af kjendskab til de factiske omstændigheder ved flytningen af fondens archiv“, og videre forsikrede han, at han havde ladet andre gennemse sine papirer, men at der intet var fundet, som kunne tilhøre fonden, hvorfor han bad ministeriet fritage sig for „yderligere deeltagen i forhandlinger om denne sag, som jeg i øvrigt vilde have anseet som min pligt at støtte“¹⁵.

Der var dog så stor modstrid mellem denne erklæring og Collins udtalelser til A. D. Jørgensen og i øvrigt også til en kontorchef i ministeriet, at dette mente at måtte anmode Justitsministeriet om medvirken til „i dette tilfælde at gjøre statens ret gjældende med hensyn til de her omhandlede dokumenter“¹⁶. – Justitsministeriet fandt da også, at der var føje til at foranledige en offentlig undersøgelse, skønt det mente, at Collin ikke oprindelig havde fjernet dokumenterne i et ulovligt øjemed, og politidirektøren i København fik ordre til at optage et forhør¹⁷.

Til dette mødte den gamle og svagelige etatsråd dog ikke selv, men lod sig repræsentere ved sin nevø, „literaten“ Edvard Collin, der erklærede, at de „autografer“, han havde publiceret, stammede fra hans bedstefader, geheimeråd Jonas Collin¹⁸, medens han ikke havde fået dokumenter af sin onkel. Både denne og nevøen indvilgede nu i, at to arkivmænd, daværende fuldmægtig Jørgen Bloch i Kongerigets Arkiv og assistent C. F. Bricka¹⁹ i Geheimarkivet, fik tilladelse til at gennemgå samlingerne. Herefter opsatte de to arkivarer lister over de dokumenter, de mente, staten kunne gøre krav på, og det var ikke bagateller: breve fra Baggesen, Blicher, Oehlenschläger og Rasmus Rask, alle stilet til Kongen, og mange breve til kollegier, t. eks. fra A. P. Bernstorff og Frederik af Hessen, dertil mange samlede sager, selv kongelige resolutioner, fra Finanskollegiet. De to Collin'er protesterede mod at udlevere flere af numrene, men det hjalp dem ikke. De måtte af med dem²⁰.

Da dette resultat var nået, sendtes forhørsudskrifterne til A. D. Jørgensen med anmodning om en udtalelse fra ham. Den blev, at han og arkiverne kunne være tilfreds med resultaterne, selv om det forekom ham, at afgørelsen af, hvad der skulle udleveres eller ikke, „paa flere punkter synes at være truffen med nogen vilkaarlighed“. Både Kultus- og Justitsministeriet sluttede sig til hans opfattelse, at det ikke var nødvendigt at foretage mere²¹.

Medens sagen mod Collin'erne stod på, virkede A. D. Jørgensen på

andre fronter for at genvinde tabte arkivalier. Så tidligt som den 19. februar 1885 havde han sikret sig Kultusministeriets bemyndigelse til at forhandle med rektoren ved Sorø Akademi om aflevering af de originaldokumenter, der fandtes i Bülow's samlinger. De blev afleveret inden udgangen af maj²².

Den 19. februar 1886 gav planer om en nyordning af de militære arkiver A. D. Jørgensen lejlighed til at bemærke, at de arkivalier, der fandtes på Det kongelige Bibliotek, før eller senere burde udskilles, da en deling kun kunne bringe fortræd. Ministeriet bad straks bibliotekets leder, Chr. Bruun²³, om en udtalelse herom, og han forsvarede varmt sit biblioteks ret til at beholde arkivalierne. Hans væsentligste argumenter var, at alle store biblioteker havde håndskriftsamlinger, således i England og Frankrig, og at forskerne nu havde lært, at disse håndskrifter fandtes i biblioteket, selv om det kun var små mængder i sammenligning med arkivernes²⁴. – Herimod anførte A. D. Jørgensen med megen verve, at selv om der kunne være noget rigtigt i det sidste argument, var det dog mod sund sans, at arkivalier ikke skulle kunne findes i den række, hvor de hørte hjemme, men et helt andet sted, hvor de kun var løsrevne stykker og ikke led i en sammenhæng. At man således skulle søge nogle koncepter til skrivelser fra Danske Kancelli i Det kgl. Bibliotek, fandt han meningsløst; det gjaldt om at bringe alt på sin rette plads, fastslog han, og man burde tænke mere på fremtidens forskning end på fortidens. Arkiverne var ikke blot „bærere af statens juridiske ret til sine arkivalier, men de have ogsaa efter i fuldeste maal at være gjorte tilgængelige for granskningen den videnskabelige ret til en rational opgjørelse af en hidtil rent tilfældig sat grænse mellem 2 samlinger, der ere af væsentlig forskellig natur“. Endelig kunne han anføre, at der i Sverige var gennemført en sådan sondring mellem biblioteksstof og arkivalier, hvad der havde medført en stor aflevering fra biblioteker til Riksarkivet²⁵.

A. D. Jørgensens argumenter overbeviste Kultusministeriet, der beordrede, at Det kongelige Biblioteks håndskriftsamling skulle gennemgås af en bibliotekar – det blev Emil Gigas²⁶ – og to arkivarer, Bricka og kontorchef G. N. Kringelbach²⁷. Ved denne undersøgelse blev cirkulæret af 15. januar 1885 anvendt som norm, og i 1888 fandt en større aflevering sted fra biblioteket til Geheimearkivet²⁸.

I 1890 modtog dette endvidere en aflevering fra Zoologisk Museum,

hvis ledelse havde gjort voldsom modstand derimod og i følgeskrivelsen anvendte udtrykket: . . .“ den befalede bortførelse af museets ældre arkiv“²⁹.

Ved denne lejlighed som året efter, da A. D. Jørgensen foreslog ministeriet en gennemgang af Universitetsbibliotekets håndskriftssamling, henviste han til cirkulæret af 1885. Han foreslog da også, at de danske håndskrifter skulle udtages af den Arnæmagnænske samling. Konsistorium og ministerium gik med til det første, men – af grunde, som ikke skal refereres her – ikke til det sidste³⁰.

Som det er fremgået af det ovenstående, var cirkulæret af 1885 det våben, som A. D. Jørgensen med flid anvendte over for såvel private som over for statsinstitutioner, og hvis hovedthese, at alle arkivalier, der éngang havde tilhørt staten, forblev dennes umistelige ejendom, ikke blev draget i tvivl af nogen af de ovennævnte, der havde været ude for at skulle afgive dokumenter til arkiverne. – Så meget mere overraskende må det forekomme eftertiden, at den første tvivl blev rejst af en arkivar, nemlig dr. jur. V. Secher³¹, der i 1892 var blevet provinsarkivar for Sjælland.

Anledningen var, at provinsarkivet havde bevæget den daværende ejer af Borreby gods til at aflevere hele godsarkivet, men han havde gjort det på den betingelse, at det skulle være som et depositum, således at det til enhver tid skulle kunne tages tilbage til godset. Da A. D. Jørgensen så registraturen over afleveringen, blev han opmærksom på, at arkivet også indeholdt skifte- og tingbøger, og han skrev derfor til Secher, at „vi jo ikke kan indgaa nogen forpligtelse over for godsejerne m. h. t. skifte- og retsprotokoller. Disse afleveres simpelt hen som tilkommende arkivet, de nævnes jo udtrykkeligt i Justitsministeriets cirkulære af 15. januar 1885“³².

Secher hævdede derimod – såvel i samtaler med A. D. Jørgensen som skriftligt – at staten ingen ret havde til disse arkivalier, både fordi den overhovedet ingen ret havde haft til dem, og fordi den måtte have tabt en eventuel ældre ret ved hæv. Han mente endvidere, at Justitsministeriet selv måtte have forudset noget sådant i cirkulæret af 1885 og derfor havde indsat ordene „som regel“. – Dette synspunkt kommenterede A. D. Jørgensen med, at det forekom ham „meget tvivlsomt, for ikke at sige utroligt, at de ord „som regel“ i cirkulæret af 1885 skulde have den paastaede betydning; jeg har i alle tilfælde altid opfattet dem

som sigtende til de mange grænsestridigheder mellem officielt og privat, der kan forekomme i embedsmænds brevveksling og forarbejder til embedsforretninger m. m.“ At der ved disse ord ikke kunne være tænkt på skifteprotokoller, syntes for ham „til overflod“ at fremgå af, at han i sin indstilling i 1884 udtrykkeligt havde nævnt disse, uden at Justitsministeriet havde gjort opmærksom på, at der kunne være tale om hævdsret. Dette spørgsmål ville han imidlertid henstille til ministeriet. Han var hidtil gået ud fra, dels at „statens ret til sine arkivalier var umistelig, selv om det tidligere var forsømt at gøre den gældende, dels at den avtoritet, som fik overdraget en vis statsmyndighed, eo ipso fik ret til de arkivalier, som vare fremgaaede af den samme myndigheds tidligere udøvelse“. Et andet af Sechers argumenter var, at Ørsted havde skrevet, at man kunne vinde hævd over for staten³³. A. D. Jørgensen ville imidlertid læse dette sted således, at arkivalier måtte høre til de af Ørsted nævnte „ejendomme, der forfatningsmæssige er uafhængelige“, og på hvilken ingen kan få hævd. Efter rigsarkivarens mening kunne de måske også henføres til de ejendomme, som embedsmænd eller godsejere efter Danske Lov 5 – 5 – 1 kun har i „forsvar“³⁴.

Fra Kultusministeriet blev sagen oversendt til Justitsministeriet, hvor man behandlede den så grundigt, at man efterså forordninger helt tilbage til år 1701 angående godsejernes opgaver for staten. Herefter erklærede forfatteren af det usignede referat hele Sechers argumentation for „temmelig søgt“. Det punkt, han især hæftede sig ved, var en forordning af 12. februar 1790, som Secher havde nævnt. Den handlede om skifteforvaltningen og påbød blandt andet, at skifteprotokollerne fra de sidste 20 år skulle afleveres til stifts- og amtsarkiverne, hvoraf Secher havde villet udlede, at staten i alt fald ikke kunne indkræve protokoller, der var ældre end 1770. Denne betragtning kunne referenten imidlertid ikke tiltræde, da der deraf ville følge, at staten også havde fraskrevet sig ret til andre protokolrækker, som ikke var forlangt afleveret. De senere regler om ophøret af godsejernes skiftemyndighed støttede heller ikke Sechers synspunkter. – Referentens opfattelse blev trukket endnu skarpere op af departementschef Chr. Fr. Ricard³⁵, der i en påtegning fremhævede det af A. D. Jørgensen forfægtede standpunkt, at godsejerne kun havde haft arkivalierne i „forsvar“.

Resultatet af overvejelserne blev, at det i svaret til Kultusministeriet kom til at hedde, at „... man med rigsarkivaren er enig i, at de ... fra

Borreby og Basnæs godser modtagne arkivalier, der ere fremgaaede af udøvelsen af statens myndighed, saaledes som denne paa de paagældende tidspunkter udøvedes, ere statens ubetingede ejendomsret undergivne, og saaledes ikke ville kunne modtages som et depositum, der af vedkommende kan kræves tilbage³⁶.

Det var en klar sejr for A. D. Jørgensens synspunkt, som han konsekvent havde forfægtet siden 1884. Sechers synspunkter og hele optræden i denne sag forekommer mindre forståelig, hvis man ikke har in mente, at forholdet mellem ham og A. D. Jørgensen på dette tidspunkt af forskellige grunde var overordentligt dårligt. Kort tid efter forlod han for en tid arkivetaten og blev herredsfoged. – Som et kuriosum skal det endelig nævnes, at han efter at være blevet rigsarkivar i alt fald ved en enkelte lejlighed i 1909 påberåbte sig vindikationsretten over for nogle private, der lå inde med afleveringspligtige arkivalier – dog ikke skifteprotokoller³⁷.

Ellers kan det ikke ses, at vindikationsretten har været anvendt efter A. D. Jørgensens død. Men som vi har set, gav cirkulæret af 1885 resultater af betydning for arkiverne i en tid, hvor forståelsen af, at arkivalier skulle til statens arkiver, endnu ikke var for godt rodfæstet. A. D. Jørgensens kraftige optræden og den redbonne støtte, han fandt hos såvel Kultus- som Justitsministerium, har uden tvivl bidraget til, at denne forståelse er blevet fremmet. At det siden ikke synes at have været nødvendigt at anvende cirkulæret, skyldes vel især, at arkivernes efterhånden udbyggede samarbejde med såvel den centrale som den lokale administration har lært embedsmændene, hvad der skal afleveres, og over for private har senere rigsarkivarer foretrukket at gå frem med det gode. – Dog er det vel stadig af betydning for arkivvæsenet, at det flere gange er slået så kraftigt fast, at statens arkivalier skal afleveres til Rigsarkiv eller landsarkiver og ikke med rette kan anbringes noget andet sted.

Frederiksberg Stadsarkiv

Af J. Boisen Schmidt

I Frederiksberg Kommunalbestyrelses møde d. 20. april 1953 forelå der fra magistraten en indstilling om indretning af en fælles arkivordning for kommunen. Det udtaltes i indstillingen, at sagen havde relation til overflytningen til det nye rådhus, idet man nu ønskede at skabe mulighed for at få ensartede retningslinier for arkivvæsenet inden for alle de kommunale forvaltningsgrene, herunder spørgsmålet om kassationer og problemet om en overgang til mikrofotoafæring.

Baggrunden for denne indstilling fra magistraten, der i samme møde blev vedtaget af kommunalbestyrelsen, var overflytningen til det nyopførte rådhus af størstedelen af det kommunale administrationsapparat. Det i 1886 på hjørnet af Howitzvej og Falkoneralle opførte rådhus var i 1953 forlængst blevet alt for lille til at rumme forvaltningskontorerne, der især i tiden under og efter den første verdenskrig sprængte alle rammer. Følgen af denne udvikling var, at de kommunale kontorer og tegnestuer måtte spredes ud i forskellige ejendomme, hvilket naturligvis virkede hæmmende på det daglige ekspeditionsarbejde. Et nyt, stort rådhus var allerede af den grund en nødvendighed, men kun kælderetagen af dette nåede at blive fuldført, inden den anden verdenskrigs byggerestriktioner trådte i kraft. Efter krigen tog man fat igen, og indvielsen af huset fandt sted i 1953. Den del af kælderetagen, der ligger under den store rådhushal, indrettedes derpå til arkiv ved opstilling af et stort antal stålbyggereoler af fabrikat „Reska“.

Rummet, der har en gulvflade på ca. 1000 m², er velegnet til arkivbrug. Gulv, vægge og loft er af jernbeton, gulvbelægningen er overalt udført i terrazzo; der er ingen adgang for dagslys, og der er heller ingen varmeinstallationer eller gulvafløb, hvorfra vandskade kunne befrygtes. Til sikring mod brand er der overalt i loftet opsat automatiske brandmeldere med direkte forbindelse til den nærliggende brandstation, ligesom der forskellige steder i lokalet er opsat skumslukkere. Temperaturen holdes konstant omkring 22°C. dels ved varme afgivet fra den

omgivende bygning (arkivlokalet har ingen ydermure) og dels gennem et luftfornyelsesanlæg, der ligeledes skal holde et passende fugtighedsniveau; dette sidste er nok anlæggets svage side, idet luften til tider er for tør. En rationel løsning på dette problem er endnu ikke fundet. Belysningen er tilfredsstillende udført ved hjælp af rækker af blødfri lamper ophængt langs reolrækkerne, og der er med mellemrum opsat stikkontakter til brug for støvsugningen af gulv og reoler. Arkivets ekspeditions- og administrationskontorer, med vinduer ud til gaden, ligger hævet en halv etage over arkivrummet, men alligevel med nem adgang til dette. I det store og hele må det siges, at arkivet svarer til de krav, der i dag stilles til et moderne forvaltningsarkiv. Der er ikke indrettet læsesal, da der kun kommer få besøgende, der ikke tilhører kommunens personale, men der kan dog skaffes plads til enkelte gæster.

I løbet af sommeren 1953 overførtes til det nye stadsarkiv de store arkivmasser, der hidtil havde beroet ude i byen i forvaltningens kontorer. Det drejede sig især om skattevæsenets, socialkontorets, store dele af teknisk forvaltning, den kulturelle forvaltning (skole- og biblioteksvæsenet) og den økonomiske forvaltning arkiv, der omfattede regnskabsvæsen og kommunalbestyrelsens forhandlingsprotokoller med tilhørende journalsager samt legat, -valg- og vielsessager. Visse arkivgrupper undtoges fra denne overflytning, således især en del af hospitalsvæsenets arkiv, der forblev på Frederiksberg Hospital; en stor gruppe lys- og gasprotokoller, der indenfor en overskuelig fremtid kunne kasseres, forblev på kommunebibliotekets loft, ligesom folketællingsskemaerne 1874–1941 foreløbig forblev i depotet i loftsetagen på Frederiksberg Domhus, hvor de under besættelsen havde lidt ikke ringe overlast fra værnemagtens side. Der overflyttedes i alt ca. 23.000 bind, pakker og kasser, der derpå opstilledes på ca. 3000 løbende hyldemeter i det nye arkivmagasin efter proveniensprincippet. I forbindelse hermed kasseredes ca. 19.000 kg arkivalier, og der blev med de enkelte forvaltninger og afdelinger truffet aftaler om den fremtidige kassation; disse aftaler er siden blevet udbygget og suppleret, idet socialvæsenet dog har foretrukket selv at foretage alle kassationer, inden sagerne afleveredes til stadsarkivet.

Stadsarkivet blev herefter det centrale arkiv for hele den kommunale forvaltning, idet det ikke blot har overtaget alle ældre arkivalier, der ikke længere bruges i det daglige administrationsarbejde, men arkivet

rummer også betydelige mængder arkivalier, hvor udlånsfrekvensen er stor; dette gælder f. ex. både socialvæsenet og skattedirektoratet, hvis udlånstal ligger blandt de højeste i arkivet. For skattedirektoratets vedkommende gør der sig endda det særlige forhold gældende, at de nyeste skattesager beror i et „håndarkiv“ i selve direktoratet; dette håndarkiv er imidlertid nu delvis blevet nedlagt, og en del af dets arkivalier er overgået til stadsarkivet. Teknisk forvaltning har ligeledes et eget arkiv, der omfatter byggesagerne fra ca. 1857 til nutiden, idet man har skønnet det mest praktisk, at disse i hovedsagen rent teknisk prægede arkivalier er samlet på det sted, hvor de skal bruges, under ledelse af en arkivar med speciel indsigt i bygnings- og matrikelforhold. Det kan i forbindelse hermed oplyses, at forhold vedrørende Frederiksberg Kommunes matrikulære forhold, også i ældre tid og herunder kortmateriale o. lign., ikke henhører under stadsarkivets ressort, men kan søges oplyst på stadslandinspektørens kontor (det frederiksbergske matrikelvæsen overgik fra Landbrugsministeriet til kommunalbestyrelsen iflg. lov nr. 187 af 1. maj 1923).

Da den første opstilling af de forskellige arkivfonds var foretaget, oprettedes fra januar 1954 en udlånsordning, hvorigennem der indtil 31. marts 1955 foretoges 3028 udlån. I de følgende finansår har udlånene fordelt sig som følger: 1955/56: 3071; 1956/57: 2462; 1957/58: 2811; 1958/59: 2425; 1959/60: 2523; 1960/61: 2011; 1961/62: 1823. Det vil ses, at der har været en konstant tilbagegang i antallet af udlånte sager, hvilket formentlig skyldes den kendsgerning, at forvaltningerne i stadig stigende grad beholder de nyeste sager på kontorerne, indtil de er endeligt afgjort, hvilket nødvendigvis må påvirke udlånsfrekvensen. Dette er en for arkivet beklagelig udvikling, idet den medfører, at afleveringerne får tendens til at komme i større ryk i stedet for i en stadigt glidende strøm, der er lettere at administrere.

Stadsarkivets forskellige arkivfonds, udregnet i bind, pakker og kasser, har i den beskrevne tiårsperiode været af følgende omfang: 1953/54: 22740; 1954/55: 27986; 1955/56: 29923; 1956/57: 31135; 1957/58: 32935; 1958/59: 33770; 1959/60: 36756; 1960/61: 38518; 1961/62: 48833.

Det vil heraf ses, at arkivfonds på 10 år er blevet mere end fordoblet i antal enheder. Bortset fra enkelte større afleveringer, der neden-

for omtales nærmere, skyldes denne voldsomme forøgelse, dels at forvaltningerne har måttet rydde ud i kontorenes beholdninger af ældre sager for at skaffe plads til de løbende sager, cf. ovenfor under udlånsstatistikken, dels at de sædvanlige afleveringsgrupper konstant vokser i omfang; således kan det nævnes, at en årgang selvangivelser på 10 år er vokset fra at omfatte ca. 115 kasser til ca. 275 kasser, uden at det har været muligt at bringe opbevaringsperioden ned for at modvirke denne udvikling. I samme 10-årsperiode er antallet af løbende hyldemeter kun steget fra ca. 3000 til ca. 4000, hvilket forhold naturligvis har medført stadige omflytninger og nyopstillinger for at skaffe plads til de nye afleveringer. Der er i løbet af perioden sket adskillige større afleveringer til stadsarkivet; af disse kan nævnes, at i 1954/55 overtoges de i depotet på domhuset anbragte mandtalslister fra 1874 ff. og folketællingsskemaerne 1949 fra folkeregistret samt fra skattedirektoratet ligningshæfterne 1939/40–1946/47. 1955/56 modtoges fra skattevæsenet ca. 3000 sager vedrørende regnskabspligtige skatteydere. 1956/57 overtoges akterne vedr. benzin- og olierationeringen på Frederiksberg som følge af Suezkrisen efteråret 1956, 1959/60 afleveredes de ældre bestanddele af Frederiksberg kommunale fortsættelseskursus, og stadsarkivet overtog – efter formandsskifte i udvalget – det storkøbenhavnske mælkeudvalgs omfattende arkiv. Der er fra arkivets oprettelse i 1953 til 31/3 1962 kasseret 86.733 kg arkivalier.

I foråret 1955 indrettedes i forbindelse med stadsarkivet og underlagt dette et for kommunen fælles lager af kontorrekvisitter (dog ikke maskiner), papir o. lign., hvorfra udleveringen af disse varer foregår til hele den kommunale forvaltning, dog ikke skolerne, der har fælles lager andetsteds. Omsætningen i dette lager beløber sig årligt til mellem 150.000 og 200.000 kr., fordelt på ca. 13–1400 ekspeditioner årligt. Medens vareindkøb og lagerbogholderi samt revision er henlagt til andre kontorer, påhviler det stadsarkivet at føre kontrol med de modtagne varers kvalitet og kvantitet samt med ekspeditionernes rigtighed.

I februar 1956 påbegyndtes som en af arbejds- og socialministeriet under nr. 11508 godkendt beskæftigelsesforanstaltning udarbejdelsen af et personregister omfattende alle frederiksbergske borgere i tiden fra 1867 (fra hvilket tidspunkt materialet tillader udførelsen af et sådant arbejde) til 1923, da det frederiksbergske folkeregister blev op-

rettet. Der vil herigennem blive skabt et meget værdifuldt personalhistorisk materiale fra en periode i kommunens historie, hvor befolkningstallet voksede med eksplosiv hast, og hvor flytningerne mellem kommunerne i hovedstadsområdet tog rigtig fart. Arbejdet udføres af gennem centralarbejdsanvisningskontoret (nu revalideringscentret) henviste kontorister, der sideløbende med dette arbejde optrænes i almindeligt kontorarbejde.

Vedrørende offentlighedens adgang til de i stadsarkivet beroende arkivalier kan det generelt siges, at disse er utilgængelige for tiden efter første verdenskrig, men der vil blive taget stilling til hver enkelt låneanmodning. Før første verdenskrig er akterne i det store og hele tilgængelige for alle, dog med visse undtagelser, der ikke har noget større omfang. Stadsarkivets beholdninger af billeder, fotografier, tekniske tegninger o. lign. topografisk materiale er ikke omfattende og af ret tilfældig karakter. Hvad bygningstekniske tegninger angår, opbevares de i Teknisk forvaltning; topografiske fotografier er samlet i en særlig samling, der varetages af Frederiksberg Kommunes folkebiblioteker, hovedbiblioteket, Solbjergvej, København F. Frederiksberg stadsarkiv udgiver ikke – således som det er tilfældet med Københavns stadsarkiv – et historisk tidsskrift, idet denne opgave varetages af Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg. Ønskes nærmere oplysninger om stadsarkivets virksomhed, findes disse i stadsarkivets årsberetninger, der udgives i forbindelse med Frederiksberg Kommunes årsberetninger bd.I.

Det kan næppe have interesse for udenforstående at få oplyst i enkeltheder, hvori stadsarkivets nyere og nyeste bestanddele består, eftersom disse i langt den overvejende grad er fremkommet som resultat af den kommunale forvaltnings arbejde. Der er imidlertid aldrig udgivet nogen registrant over de ældre arkivalier, i særdeleshed ikke vedrørende tiden før 1857, da Frederiksberg adskiltes fra Hvidovre, som det havde været forbundet med siden 1842. Man benytter derfor lejligheden til at udsende en sådan registratur, der formentlig også vil kunne påregne interesse hos lokalhistorikere og andre. Der gøres opmærksom på, at der i overvejende grad kun er bevaret protokoller fra denne tid, bortset fra enkelte pakkesager (korrespondance m. v.) fra sogneforstanderskabets tid (1842–1857); der må utvivlsomt have været flere sager end disse, men man har intet kendskab til, hvorledes og på hvis foranstaltning de er bortkommet.

*Registratur**over stadsarkivets fonds før 1857.*

- 1796–1854. Frederiksberg Bys gårdmænds regnskabsbog..... 1 bd.
 1770–1774. Div. dokumenter vedr. retssager mellem frbg. gård-
 og husmænd ..... 1 pk.
 NB. Retssagerne hidrørte fra fordelingen af den ved
 auktion 1765 solgte ladegårdsmark.
 1811–1829. Regnskaber vedr. gadekærets istandsættelse i Allé-
 gade ..... 1 læg

I. Sogneforstanderskabet (1842–1857).

- 1842–1858. Sogneforstanderskabets forhandlingsprotokoller ... 3 bd.
 1842–1848..... 1 bd.
 1848–1854..... 1 bd.
 1854–1858..... 1 bd.
 1850–1851. Registre til sogneforstanderskabets forhandlings-
 protokol ..... 2 bd.
 1850..... 1 bd.
 1851..... 1 bd.
 1845–1851. Sogneforstanderskabets journaler ..... 2 bd.
 1845–1848..... 1 bd.
 1849–1851..... 1 bd.
 1842–1858. Sogneforstanderskabets kopibøger vedr. formands-
 skabssager ..... 4 bd.
 1842..... 1 bd.
 1843–1846..... 1 bd.
 1846–1857..... 1 bd.
 1857–1858..... 1 bd.
 1842–1854. Sogneforstanderskabets journalsager ..... 5 pk.
 1840–1842. Regnskaber over de kommunale afgifter ..... 2 bd.
 1848–1860. Frederiksberg Kommunes kassebog ..... 1 bd.
 1831–1854. Ligningsprotokoller ..... 3 bd.

- 1831–1835..... 1 bd.
 1835–1837..... 1 bd.
 1849–1854..... 1 bd.
- 1838–1847. Lignings- og restanceprotokoller ..... 2 bd.
 1838–1844..... 1 bd.
 NB. For sommerbeboere.
 1838–1847..... 1 bd.
 NB. For fastboende.
- 1848–1859. Restanceprotokol ..... 1 bd.
 NB. Omfatter Frederiksberg og Hvidovre.
- 1840–1849, 1853–1857. Grundafgiftsprotokoller ..... 2 bd.

II. *Frederiksberg skolevæsenets arkiv før 1857.*

- 1815–1836. Forhandlingsprotokol for Vesterbros skolekommission ..... 1 bd.
 (Skolevæsenets forhandlingsprotokoller, se fattigvæsenet.)
- 1858. Div. skolekommissionssager og akter vedr. skolevæsenet før 1858 ..... 1 pk.
- 1854–1858. Skolevæsenets hovedbog ..... 1 bd.
 NB. Omfatter Frederiksberg og Hvidovre sognes skoleregnskaber samt visse regnskaber fra fattigvæsenet.
- 1815–1833. Mulktprotokol for skoleforsømmelser..... 1 bd.
- 1823–1858. Mulktprotokoller for skoleforsømmelser, div. år ... 4 bd.
 1823–31..... 1 bd.
 1832–40..... 1 bd.
 1846–49..... 1 bd.
 1854–58..... 1 bd.
- 1818–1833. Mulktprotokol for kirkeforsømmelser ..... 1 bd.
- 1808–1864. Inventarieprotokoller ..... 2 bd.
 1808, nov. – 1842, septbr. .... 1 bd.
 1842, okt. – 1864, maj ..... 1 bd.

1812–1859. Skolejournaler	9 bd.
1812, apr. – 1813, dec.	1 bd.
1816, jan. – 1816, nov.	1 bd.
1819, jan. – 1821, marts	1 bd.
1826, septbr. – 1829, jan.	1 bd.
1829, febr. – 1832, nov.	1 bd.
1832, maj – 1837, febr.	1 bd.
1837, febr. – 1840, dec.	1 bd.
1844, jan. – 1846, dec.	1 bd.
1855, nov. – 1859, maj	1 bd.
1829–1854. Skoledagbøger	6 bd.
1829, okt. – 1831, okt.	1 bd.
1831, okt. – 1833, juni	1 bd.
1835, maj – 1837, april	1 bd.
1837, april – 1841, dec.	1 bd.
1842, jan. – 1848, nov.	1 bd.
1848, nov. – 1854, febr.	1 bd.
1826–1851. Navne- og karakterprotokol	1 bd.
1852–1871. Navneprotokol	1 bd.
1834–1840. Dagbog for gymnastikundervisningen	1 bd.

III. *Fattigvæsenets arkiv før 1857.*

1802–1858. Forhandlingsprotokoller for Frederiksberg og Hvid- ovre sognes fattigvæsen	8 bd.
1802–1812.....	1 bd.
1812–1819.....	1 bd.
1819–1823.....	1 bd.
(1829)–1831	1 bd.
NB. Delvis ført som kassebog og plan for fattigforsorgen.	
1831–1843.....	1 bd.
1844–1849.....	1 bd.
NB. Omfatter også skolevæsenet.	
1850–1858.....	1 bd.
NB. Omfatter også skolevæsenet.	

- 1833–1842. Fattigkommissionens journalsager ..... 1 pk.
- 1840–1861. Kopibøger for fattig- og skolevæsen ..... 3 bd.
 1840–1846..... 1 bd.
 1846–1856..... 1 bd.
 1856–1861..... 1 bd.
- 1839–1841. Hovedbog for Frederiksberg og Hvidovre sognes
 fattigvæsen ..... 1 bd.
 NB. Autoriseret af Sjællands Stiftamt 17. juni 1839.
- 1834–1847. Kassebog for Frederiksberg og Hvidovre sognes
 fattigvæsen ..... 1 bd.
- 1831–1837. Restanceprotokol for Frederiksberg fattigvæsen .... 1 bd.
1842. Registreringsprotokol for fattigvæsenet ..... 1 bd.
 NB. Autoriseret af Sjællands Stiftamt 25. febr. 1842.
 Er fortegnelse over de ejendele, der tilhørte de fat-
 tige, der fik understøttelse af sognet.
- 1803–1837. Navneregister for lemmerne i Frederiksberg
 fattighus ..... 1 bd.
 NB. De anførte årstal angiver det ældste år for op-
 tagelse i og yngste år for udskrivning fra fattighuset.
- 1803–1829. Navneregister for Frederiksberg og Hvidovre sognes
 fattige ..... 1 bd.
 NB. De anførte årstal angiver ældste år for optagelse
 under forsorg og yngste år for udgang af forsorg.

Rigsarkivets middelaldersegl, deres sygdomme og konservering

Af *Niels Gärtig*

Mange af vore middelaldersegl, hvoraf nogle kun findes i et eksemplar, er i tidens løb kommet i en meget brøstfældig tilstand. En tilstand af forfald, som kan gå lige fra en tilsyneladende lettere beskadigelse til en fulstændig hensmuldren og pulverisering af voksmassen. Mange af disse segl kan være så sprøde og skørnede, at blot en fremtagelse af brevet kan rumme en fare for yderligere beskadigelser af seglene. Mange segl ligger i flere stumper og stykker i kasserne, og har dette været tilfældet gennem en længere årrække, er der en stor sandsynlighed for, at enkelte dele kan mangle, når seglet når frem til konservering.

Spørger man nu, hvad årsagerne er til dette forfald, kan dertil siges, at disse er mangeartede. Man må regne med, at voksblandingen i de gamle segl har været højst forskellige. I det daglige arbejde med konservering af seglene kan man se, hvor uensartet konsistensen af voksblandingen har været, ja, selv seglene på ét brev kan være af forskellig substans. Vokset, som i dag er en dyr vare, har åbenbart heller ikke været billig i middelalderen. Man har derfor blandet forskellige mindre gode ting i voksmassen, som har været til skade for dens holdbarhed. At en tilsætning af talg, kridt og harpiks m. m. kan have været skyld i visse segls stærkere hensmuldren er ikke usandsynlig. Ligeledes har man også i nogle voksblandinger tilsat blandingen forskellige olier, og disse har været skyld i, at seglene er blevet utydelige på grund af den manglende fasthed i voksmassen. Den vigtigste årsag til vore segls hensmuldren er, bortset fra dårlige opbevaringsforhold, så ubetinget strålesvampen, en mikroskopisk svamp. Den findes i luftens mikroorganiske flora og tilhører actinomyceternes gruppe. Botanikeren, fil. dr. Björn Palm fra Botaniska Institutet i Stockholm, var den første, som ved undersøgelse af seglfragmenter og ved en 800 ganges forstørrelse fandt strålesvampene i arbejde inde i voksseglet. Det var en meget betyd-

ningsfuld opdagelse, dr. P. T. Palm her havde gjort, som har været til stor gavn for seglkonserveringen her i Norden. At professor dr. Rudolf Gistel og dr. Luise Lamprecht ved den tekniske højskole i München ved undersøgelse af fragmenter fra det Bayerische Hauptstaatsarchiv i München senere er kommet til de samme resultater, viser rigtigheden af dr. Palms undersøgelser.

De første sparsomme, men umiskendelige tegn på en infektion af strålesvamp er ret vanskelig at se for en ikke sagkyndig, i begyndelsen ofte nogle små hvidgule pletter på et knappenålshoveds størrelse, senere flyder pletterne sammen og danner store skjolder overalt på den brune voksyderflade, hele den brune voksflade bliver mere hvidgul, men da strålesvampens vækst som regel er meget langsom i modsætning til de fleste andre svampearters, er der her en fare for, at man først ret sent opdager en infektion af et segl. De røde og grønne seglrelieffer bliver derimod ikke så let angrebne. Det synes, som om farvestoffet danner en modstand mod svampene. Undersøger man seglet ved en 800 ganges forstørrelse, vil man kunne se voksets indre gennemboret af en mængde fine kanaler og hulrum på omtrent 0,001 mm i diameter. De første indfaldsteder for svampen er som regel ved pergamentremmen eller snoren, idet det jo er her, der lettest kommer fugtighed ind. Strålesvampene er meget resistente over for forskellige forhold, man regner, at den for svampenes vækst bedste temperatur i lighed med andre svampearters ligger mellem 6° – 30° C. Ved en temperatur på 60° C. dræbes svampene. Desværre kan man ikke anvende denne kur, da voksets smeltepunkt ligger omkring 62° – 63° s varme. Lys eller mørke øver ingen indflydelse på vækstbetingelsen, selv ved temperaturer, der nærmer sig frysepunktet, sker der intet andet end en nedsættelse af væksten. Svampene kan udholde lang tids fuldstændig udtørring, men for at leve op til dåd, må de dog have et vist mål af fugtighed, derfor giver lokaler med dårlig ventilation og stillestående fugtig luft de bedste vækstbetingelser for disse grupper af strålesvampe, som findes overalt, hvor forholdene er dem gunstige. I sydligere liggende lande, som Frankrig, Italien og Schweiz m. m. er strålesvampen så godt som ukendt, medens den hos os giver meget hovedbrud og konserveringsarbejde.

For at se i hvor høj grad vore middelaldersegl er befængte med infektion af levende flora fra actinomyceternes grupper, har vi foretaget nogle undersøgelser. Disse undersøgelser er selvsagt meget vanskelige,

da *actinomyces* ikke mindst i vokssegl altid vil være ledsaget af bakterier, og den omstændighed at disse som oftest vil være hurtigere voksende, gør det vanskeligt for en ikke-fagmand at nå frem til en reninfektion ved dyrkningen i petriskåle. Ved de to prøvedyrkninger i petriskåle tog vi lidt smuld fra det indre af 2 middelaldersegl, nemlig fra et brev fra *Erik Pommeren 1358 27/10* og fra *Ribe kap. 1421 16/2*. Begge disse breves vokssegl så ud til at have været befængt med strålesvamp. Nu er jeg fuldstændig klar over, at sådanne isolerede forsøg ikke kan give noget klart billede, idet der i så tilfælde skulle tages i hundredevis af forskellige prøver fra forskellige middelalderbreve. Forsøgene må kun betragtes som et lille forstudie, endda temmelig mangelfuldt, idet jeg som før nævnt jo ikke er fagmand på dette område. Vi sendte prøvedyrkningerne til videre undersøgelse på Landbohøjskolen mikrobiologiske laboratorium. De videre prøver blev nu overtaget af fru Grethe Felumb. Der blev foretaget overpodninger på et substrat tilsat „Tween 40“, der skulle være det syntetiske produkt, der kommer „voksfedtstoffet“ nærmest. Fra prøven mrk. 1406 blev der foretaget 14 overpodninger, hvoraf 9 viste fedtnedbrydning. Fra prøven mrk. 1288 var 5 af 9 overpodninger fedtstofnedbrydende.

Endvidere fandtes i prøven mrk. 1288 en skimmelsvamp. Blandt bakterierne forekom: Store stavformede med og uden sporer, bevægelige og ubevægelige, samt kugleformer (coccer). Uden en nærmere undersøgelse er foretaget, synes nogle former at have lighed med *bacillus megaterium* (den store sporeformede stav) og den lille bevægelige stav synes at tilhøre slægten *Proteus*. Skimmelsvampen synes at tilhøre slægten *Aspergillus*. Om der i det oprindelige materiale skulle have været *streptomyces* til stede kan ikke siges, da f. eks. *proteus* er meget hurtig voksende og breder sig på kort tid over hele pladen. Den kan således have overvokset og kvalt f. eks. en oprindelige *streptomyces*.

Ovennævnte, som er et uddrag af en redegørelse fra fru Grethe Felumb, mikrobiologisk laboratorium, viser således, at der ikke har været levende *actinomyces* i de indsendte prøver, men også her kan man ikke se bort fra, at der oprindeligt har været sådanne, men at de er kvalte af de hurtigere voksende mikroorganismer.

Disse resultater, selv om de er noget mangelfulde, svarer dog i nogen grad til lignende undersøgelser, foretaget af prof. dr. Rudolf Gistl og dr. Luise Lamprecht i München. Man fandt ved undersøgelserne i Mün-

chen også en række af forskellige svampearter, som f. eks. *Aspergillus*, *Penicillium* og *Cephalosporium* m. m., disse har særligt holdt til på seglets overflader, medens strålesvampen (actinomyceterne) har hersket i det indre af seglene, idet disse sidste kan nøjes med en meget ringe mængde af fugtighed. Efter de oplysninger, som vi sidder inde med i dag, bygget på relativt små undersøgelser, vil jeg dog personlig mene, at de fleste strålesvampe, nu hvor vore segl ligger godt og tørt, er døde eller har forladt seglene efter at have fortæret, hvad de kunne af seglets voks. I hvor høj grad strålesvampene kan ligge latente hen og genopstå under de for svampene mere gunstige forhold, tør jeg ikke udtale mig om, men mon der dog ikke i sådanne tilfælde snarere vil være tale om en nyinfektion.

Seglenes konservering

Da de fleste af vore middelaldersegel er befængt med strålesvamp, må man først dræbe svampen inden yderligere behandling og derefter give seglene en behandling, hvorved de får noget af den tabte konsistens og fasthed tilbage. Denne behandling sker i et vakuumapparat, i hvis exsikator seglene får forskellige sugninger. Glasset i klokken er så svært, at det kan modstå et lufttryk på 760 mm kviksølv. Den første sugning, seglene får, er med en væske, bestående af absolut alkohol tilsat en meget ringe del metylenblåt, som er en stærk dræbende gift mod strålesvamp. Derefter lægges eller hænges seglene til tørring for så at få 1–2 sugninger med en vokserstatningsvæske, bestående af terpentiniolie som hovedbestanddele samt lidt valmueolie og bernstenlak. Forinden denne behandling bør man i alle vanskelige tilfælde, ikke mindst hvor man kun har ét eksemplar af seglet, lade dette fotograferes før behandlingen i vakuumapparatet, thi der kunne jo, hvad der selvfølgelig ikke må, ske et uheld, hvorved større eller mindre stykker kunne flagre løs fra seglet under den stærke sugning i klokken. Seglet bør igen fotograferes, når konservering og den efterfølgende restaurering er tilendebragt, derved kan det konstateres, at intet galt er sket med seglet under konserveringen. Ved indførelsen af denne metode har Friherre Gustaf Fleetwood gjort en uvurderlig indsats indenfor seglkonserveringen og løst et af dens vigtigste problemer. Hvor man før i tiden måtte nøjes med en udvendig overpensling, som for tykke og større segls vedkommende ikke

kunne trænge ret dybt ind i seglet, har vi nu en metode, som går helt til ondets rod. Efter vakuumbehandlingen kommer så den vanskeligste del af hele konserveringsarbejdet, nemlig at smelte alle de løse brudstykker sammen, der i tidens løb er smuldret, brækket eller faldet fra seglet. Dette arbejde foregår med tandlægelignende instrumenter, som varmes over en spritflamme; det kan også gøres med elektriske, opvarmede stifter og instrumenter, men det giver efter min mening ikke helt den samme indføling og sikkerhed i arbejdet, når det gælder vanskelige opgaver. Det er vigtigt, at seglene får lov til at blive helt tørre efter vakuumbehandlingen, tørretiden er forskellig alt efter seglenes tykkelse og konsistens. Hellere må man lade det hænge eller ligge lidt for længe end at komme til at skade det bløde segl ved en for tidlig behandling. Dette hensyn gælder særlig i de tilfælde, hvor der skal tages en gipsafstøbning af et vakuumbehandlet segl.

Ved restaureringen af segl følger vi i Rigsarkivets konserveringsafdeling i det væsentlig visse grundregler, som er opstillet i Archives Nationales de France og godkendt af den internationale komité for Sigillografi.

Man må således ikke restaurere et segls relief, kun konservere og understøtte de svage steder. Man må aldrig restaurere på et segl, hvor der er et brudstykke tilbage hængende i en snor, undtagen hvis der er en risiko for, at skaden kan forværres, dersom der intet gøres.

Når der er flere brudstykker enten fastgjorte til en snor eller for sig selv, må man smelte stykkerne sammen.

Når der mangler vigtige dele, når man skal rekonstruere, kan det tillades at benytte voks af samme farve, men af en anden tone, ligesom overfladen skal holdes helst 2 mm under det originale voks' niveau.

Når seglet endnu holdes fast af nogle snore eller remme, kan man tillade sig at genindsætte nye snore eller pergamentremme i seglet under restaureringen.

Når et segl er gået helt løst fra pergamentet, skal man efter grundreglerne fra Paris anbringe det i en lille pose heftet til pergamentet.

Ved konserveringen af blysegl har vi ikke nogen større erfaring, idet vi først for nylig er begyndt at beskæftige os med dette arbejde. Vi er i gang med konservering af en række pergamentbreve og pavebuller med blysegl fra 1200-tallet. Disse blysegl er helt overtrukket med blykarbonat, der ses som et hvidgråt overtræk, og hvor dette er meget dybt-

gående, kan det være så slemt, at seglet ikke står til at redde. Det er kuldioxyd fra luften i forbindelse med forskellige organiske syrer, som f. eks. smørsyre eller garvesyre. Især hvis breve med blysegl har været opbevaret i egeskabe, kan der være tale om garvesyrens indflydelse på blyet. Bly er ikke let behandle, når det er gået i opløsning. Man må først søge at fjerne fedt, lak, fernis eller parafin m. m. Derefter kommer den egentlige behandling. Man har flere forskellige metoder, som jeg ikke skal komme nærmere ind på, idet alle de gamle metoder mest var beregnet på mønter og medaillier, men disse metoder var ikke velegnet til blysegl, som hænger fast til et brev. Vi prøver nu helt nye metoder udviklet af diplomkemiker dr. Hans Kühn ved Doerner-Institutet i München. Disse metoder synes at give gode resultater.

Arbejdet med seglkonservering kræver, at konservatoren skal have gode øjne, og hånden skal være sikker, thi de varme instrumenter kan meget let komme til at smelte noget, som ikke må berøres. Dersom teknisk og kunstnerisk snille kan gå hånd i hånd, er det til stor gavn, om resultatet skal blive tilfredsstillende. Konservatoren må, hvor det er nødvendigt, søge vejledning både i seglværkerne og hos den seglhistorisk kyndige arkivar, hvis der er den mindste tvivl om stumpernes rigtige placering. Dette gælder naturlig ganske særlig i de tilfælde, hvor enkelte seglstumper ligger løse i kasserne.

Afstøbningsteknikken og de forskellige metoder

Afstøbningen af et gammelt segl må foretages med den allerstørste omhyggelighed, der må selvsagt ikke være blærer eller andet forstyrrende i den fine relief, når afstøbningen er taget. For negativernes vedkommende har man indtil for nogle få år tilbage anvendt agar og plastilin, og til positiverne gips. For at gøre gipspositiverne mere velegnet til fotografering med en eventuelt senere reproduktion for øje farver man disse på en ganske særlig måde. Det, man vil opnå ved denne særlige farveteknik, er, at få farven til at synke til bunds, således at det ophøjede relief træder lysende frem. Det er således ikke kun af æstetiske grunde, man anvender denne metode, men en efterfølgende fotografering giver som regel et langt mere tilfredsstillende resultat, end hvis man havde fotograferet selve originalseglet. Denne farvemetode er i sin tid udarbejdet af Friherre Gustaf Fleetwood, som i mange år var segl-

konservator ved Rigsarkivet i Stockholm. Hans metoder var fremragende og kendt viden om, og de er med stor dygtighed videreført af den nuværende konservator Svante Hallberg.

Man kan selvfølgelig også farve gipsafstøbningerne helt naturtro, så de ikke er til at skelne fra originalerne, blot må man passe på ikke at bruge for tyk en farve, da farvningen ikke må medføre, at de fine linier i afstøbningernes relief og omskrift går tabt.

I de senere år er man i Rigsarkivets konserveringsafdeling gået mere over til nyere metoder ved afstøbningprocessen. Som materiale for negativer bruger man nu et kunststof „Silicone“, siliconkautschuk giesmasse 56 tilsat et hæringsstof, betegnet som Härter T. Det fremstilles på Wacker-Chemie i München. Stoffet anvendes meget indenfor industrien, både til isolerstoffer, hudcremer, til konservering af facader, skulpturer og indenfor kirurgien. For arkiver og museer er det ved at få stor betydning, idet siliconkautschuk er et overordentlig fint og lempeligt middel til brug for negative aftryk af skrøbelige sager, som f. eks. gamle vokssegl. Konsistensen er flydende, nærmest som tyk fløde, og farven er gråhvid. Denne masse giver et meget fint negativ, hvor alle enkeltheder tydeligt aftegner sig, hvilket er af stor betydning, når man har med så fine ting at gøre som et segls relief. Negativet tåler både kulde og varme fra -60°C til $+250^{\circ}\text{C}$ og er modstandsdygtig mod de fleste kemiske forbindelser. Man kan i et sådant negativ støbe gips, voks, bly, tin, samt de nye kunststoffer som leguval, araldit m. m. Desuden har det den fordel, at det er meget elastisk og let lader sig krænge af, og skrumpningen siges at være minimal; der kan tages op til 200 afstøbninger i et sådant negativ, medens man ikke kan regne med mere end 5 à 6 fine positiver i en agarnegativ. Man må heller ikke se bort fra, at siliconmassen, som er kold og letflydende, absolut må være at foretrække overfor et meget skrøbeligt segl frem for den varme gelatinmasse.

Til brug ved tørringen af gipsafstøbningerne har vi en tørrereol af stål med 16 trådnetskylder; den er fritstående og køres på gummihjul, dens højde er 185 cm, længde 104 m og bredde 65 cm. Reolen har vi selv givet tegning til. Den er praktisk, når man skal tørre mange afstøbninger i løbet af kort tid.

Forinden man tager et siliconaftryk af et gammelt vokssegl, skal man dog være opmærksom på, om der er smårevner eller spaltninger i

seglet, thi i så fald må seglet absolut konserveres først, og afstøbningen må ikke foretages, før seglet er blevet helt tørt og fast.

Hærdningstiden for siliconnegativet kan variere noget. Rummets temperatur spiller i høj grad ind, men med en blanding på 100 gr. støbemasse 56 og 2 gr. hærdningsvæske T og en temperatur på 20°C sker vulkaniseringen så langtsomt, at der er omkring 1 time, hvor man kan arbejde med blandingen. I løbet af ca. 5 timer føles stoffets elasticitet, og der skal gå mindst 12 timer, før den fulde fasthed er opnået. Processen kan fremskyndes noget ved hjælp af en lampe med infrarøde stråler. Når man til sidst har krænget siliconnegativet af, må seglet renses for plastilinrester.

I Tyskland er man i de senere år i høj grad gået over til disse nye kunststoffer, ikke blot for negativernes, men også for positivernes vedkommende. Til positivafstøbninger er der særlig 2 kunststoffer, som anvendes med gode resultater. Således har Hauptkonservator Hans O. Schömann ved Hauptstaatsarchiv i München udført meget tydelige og gode positiver i kunststoffet Leguval K25R, medens Restaurator Erich Borkenhagen ved Archiv der Hansestadt Lübeck har udført lige så fine resultater med Araldit D. Vi har i Rigsarkivets konserveringsafdeling gennemprøvet alle disse nye metoder, som vi har hjemført fra ovennævnte to arkiver, men medens vi i høj grad er gået over til brugen af siliconkautschuk, har vi ikke gjort videre brug af leguval og araldit. Brugen af de sidstnævnte 2 kunststoffer er ret dyr, polymerisationen er langsom, og vi kan ikke opnå så smukke farvningsresultater af positiverne, som vi kan ved metoderne fra Rigsarkivet i Stockholm.

Noget andet er, at man med disse positiver af syntetiske stoffer opnår at få en afstøbning, som i holdbarhed langt overgår gips, voks og terrakotta og lignende materiale. De kan i de fleste tilfælde tåle at falde på gulvet uden at brække, de kan stables oven i hinanden på hylde uden at ridses, de fylder ikke meget, og de tåler bedre transport. Ligeledes burde man måske overveje, om man ikke skulle tage sådanne aftryk af alle værdifulde unikasegl.

Der kan blive flere forskellige spørgsmål, som man før eller senere må have undersøgt, således opbevaring af seglene. Kan de konserverede segl f. eks. ikke let blive smittede ved at ligge i samme skabe for slet ikke at tale om samme kasser som ikke-konserverede segl? Skal seglene ligge i lufttætte poser af hensyn til nyinfektion, og af hvilket materiale

skal disse poser i givet fald være? Poser af gennemsigtigt materiale kunne blandt andet have den fordel, at brevet med seglene ikke behøvede at blive berørt under udlån, men kunne forblive i posen om ikke i alle så dog i mange tilfælde. At poserne ikke skal være af lærred, er man fuldtud klar over, idet sådanne poser ville opsuge luftens fugtighed, og de ville derved blive en hele rede til udklækning af strålesvampe. Vore tidligere undersøgelser har vist, at de middelaldersegl, som har været opbevarede i lærredsposer, har været særligt stærkt angrebne af strålesvampen. Det må tilrådes at fjerne alle lærredsposer fra de gamle segl. Selv om vi synes, at vi er nået et godt stykke vej frem i kraft af de midler og metoder, vi har i dag, vil der sikkert frem i tiden komme andre og måske bedre metoder, og nogle af de nuværende vil blive passé, men en vis tilbageholdenhed over for midler og metoder, hvis virkninger ud i tiden man ikke kender tilstrækkeligt, må udvises. På den anden side skal man passe på ikke at blive så reaktionær, at man afviser kemiske og tekniske fremskridt, som måske kan blive til nytte og værdi i fremtiden.

Den, der i sin daglige gerning har med de gamle middelaldersegl at gøre, kan ikke undgå at se, med hvor stor kunstnerisk sans nogle af de gamle stempelskærere og kunsthåndværkere har udført deres arbejde. Vi må jo i det store og hele tage til takke med disse voksaftryk, som ikke altid er lige vellykkede, thi der hørte en ikke ringe øvelse til for at kunne tage et fint aftryk. Vokset er langt vanskeligere at presse et stempel i end lak, derfor er det ofte sket, at stemplet er gledet noget til siden under selve aftrykningen, hvorved figuren og omskrift kunne komme til at stå dobbelt. Da vokset som materiale betragtet ikke er noget særligt hårdt eller uforgængeligt stof, er det ikke så mærkeligt, at de gamle segl bærer mærker af tidens tand. Disse herlige gamle middelaldersegl hører til de værdifuldste skatte, som er betroet Europas gamle arkiver, men også til nogle af de ømfindligste, derfor gælder det om at finde de bedste midler og metoder til bevarelse af dem for fremtiden.

Litteratur

- Egund, K. F. og Erik Jørgensen:* Angreb af skimmelsvampe på dampende bøgemmer udstablet til lufttørring og en metode til svampenes bekæmpelse. (Akademiet for de tekniske Videnskaber. Træindustriens Forskningsudvalg. Meddelelse nr. 1. Allerød 1954).
- Eiken, M.:* Undersøgelser over Bacteriodes corrodens 1960.
- Fischer, Gerhard:* Technische Ratschläge. Særtr. af Archivalische Zeitschrift. 3. Folge, Bd. 6, 1930, s. 176–198.
- Fleetwood, Gustaf:* Konservering av medeltida Sigill i Riksarkivet. Separat ur meddelanden från svenska riksarkivet för år 1945. – En metod att avgjuta medeltida vaxigill. Särtryck ur Donum Boëthianum Arkivvetenskapliga bidrag tillägnade Bertil Boëthius 31–1 1950.
- Gisl, Rudolf,* prof. dr. und dr. *Luise Lamprecht,* wissenschaftliche Assistentin an der technischen Hochschule, München: Über Veränderungen an Siegeln, hervorgerufen durch Mikroorganismen, Seite 33–37.
- Lieberich, Heinz,* prof. dr.: Archiv und Technik. Ansprache bei Eröffnung des Archivtechnischen Lehrgangs in München 28 August 1961, S. 4. Mitteilungen für die Archivpflege in Bayern 8 Jahrgang Heft 1/2 1962.
- Metman, Yves:* Le Service des Sceaux des Archives Nationales et L'enseignement.
- Meurget de Tupigny:* La Sigillographie et l'oeuvre de l'atelier des Sceaux (1857–1957). Le Centenaire de l'atelier des Sceaux des Archives Nationales Paris MCMLVII.
- Nusser, Hans,* Archivrat, München: Über Siegelkonservierung und Siegelabgüsse. S. 26–33.
- Palm, B. T.,* fil. dr.: Torrhetsjuka hos medeltida Sigill. Stockholm 1934.
- Papritz, Job.:* Neue technische Methoden, neue Materialien und neue Erfahrungen auf dem Gebiete der Archivalischen Restaurierung und Konservierung sowie der archivalischen Fototechnik seit 1950 s. 50. IVe Congrès International des Archives Stockholm 17–20 Aout 1960.
- Proschowsky, Paul M.:* Om Konservering og Rensning af Mønter. Særtr. af Nordisk numismatisk unions Medlemsblad Januar 1950.
- Rathgen, Friederich:* Die Konservierung von Altertumsfunden. Berl. 1924 (Handbücher der Stadtlichen Museen zu Berlin 2–3).
- Schultz, Alvin:* Der Siegelschnitt. Kunst und Kunstgeschichte. 1. Abteilung. Leipzig, s. 246–254.
- Schömann, Hans O.,* Leiter der Istandsetzungsstelle des Bayer. Hauptstaatsarchives, München: Praxis der Siegelkonservierung, Siegelabgufverfahren, s. 38–47. Mitteilungen für die Archivpflege in Bayern. Særtr. 1. München 1958. Kühnsches Verfahren zu Konservierung von Siegeln aus Bley. Archivalische Zeitschrift Sonderdruck aus dem 56 Bd., 1960.

Nogle bemærkninger til ordningen af de i Rigsarkivet opbevarede middelalderlige arkiver

Af *Thelma Jexlev*

Mens nyordningen af Geheimearkivets øvrige dele i det store og hele var fuldført i Sechers tid, lod omordningen af middelalderbrevene vente på sig. Dokumenterne var til forskellig tid blevet ordnet efter stærkt divergerende principper, særlig uheldig virkede den af Voss etablerede Topografisk Samling, idet rækker fra kronens arkiver her var blandet med private arkiver; nytilkomne breve blev anbragt som tillæg eller holdt som særlige rækker, således den store aflevering fra Danske Selskab i 1849. Efterhånden var pergamentbrevsamlingen ganske uoverskuelig, så en nyordning heraf måtte blive en hovedopgave for Erslev, da han i 1916 blev rigsarkivar. I forordet til sin oversigt over Rigsarkivet¹ fortæller han, at planerne til dette skrift gik flere år tilbage, men udarbejdelsen var blevet afbrudt på grund af den forvirring egeskabsagerne befandt sig i, og fortsætter: „Jeg besluttede mig da til at optage den hidtil af mine Forgængere udskudte Omordning af disse Rækker; det var et stort og besværligt Arbejde, der optog mig ganske i et Par Aar, men endelig var det gennemført.“ Dette citat må opfattes således, at Erslev personligt foretog nyordningen, og ikke blot som arkivleder forestod den, hvilket bekræftes af Rigsarkivets årsberetninger for 1919 og 1920². Rigsarkivaren meddeler der, at han helt har været optaget af den store omordning, hvori han har været bistået af Henny Glarbo. I den almindelige bevidsthed står nyordningen af egeskabssagerne utvivlsomt som Erslevs værk, og denne opfattelse kommer også til orde i Linvalds biografi³. Efter at have forklaret, hvorfor Erslev som arkivleder viste mindre initiativ, end man vel havde ventet, slutter Linvald med følgende karakteriserende bemærkning: „Desto mere beundringsværdig var hans personlige arbejdsindsats. For så vidt andre medvirkede, havde deres bistand først og fremmest karakteren af „sekretærhjælp“. Dette gælder navnlig den ordning efter proveniensprincippet, som han tilvejebragte i rigsarkivets store samlinger af middelalderlige breve.“

I Meddelelser om Rigsarkivet 1916–20⁴ gøres der rede for den tilendebragte nyordning, uden at det siges, hvem der har foretaget den, men der nævnes heller ingen navne under omtalen af andre ordningsarbejder. Det nævnes, at omordningen havde afventet færdiggørelsen af Repertoriets arkivoversigt (1906)⁵, der, selv om denne kun nåede til 1450, gav god hjælp. Derimod omtales William Christensens forarbejder til Repertoriets 2. række ikke med ét ord, hans navn nævnes lige så lidt som andres i forbindelse med omordningen, hverken i Meddelelser eller i Erslevs bog om Rigsarkivet, hvor takken til kollegerne dog slutter med: „Og maa her særlig nævne Arkivar Dr. William Christensen, hvis Kyndighed og Nøjagtighed jeg skylder mange baade Oplysninger og Berigtigelser“.

William Christensen var ved Erslevs tiltræden som rigsarkivar straks blevet kaldt tilbage til Rigsarkivet. Han fratrådte sin stilling i 1912 på grund af uvenskab med Secher, benyttede de mellemliggende år til at udgive de to bind *Missiver*⁶ og havde i begyndelsen af 1915 af Kildeskriftselskabet fået overdraget udgivelsen af Repertoriets anden række. Ved sin tilbagevenden til arkivet blev han leder af første afdeling og var desuden, som det fremgår af de ovennævnte årsberetninger, beskæftiget med opløsningen af de to store samlinger, *Topografisk Samling paa Papir og Danske Kongers Historie*.

I forordet til bd. VIII af Repertoriet (oplysninger om arkiver m. v., udkommet 1936) henviser William Christensen til Meddelelser's omtale af omordningen og fortsætter: „For saa vidt denne Omordning har bestaaet i en Udsondring af de forskellige gejstlige Arkiver, Byarkiver, Godsarkiver, og private Personers Arkiver fra Kongens Arkiv (jvf. anf. St. S. 28), skal det for at forebygge Misforstaaelse bemærkes, at den anførte Udsondring, hvad Tiden 1451–1513 angaar, i Hovedsagen er udført paa Grundlag af nærværende Udgivers Manuskript til Repertoriet. I Manuskriptet var nemlig allerede paa det nævnte Tidspunkt de enkelte Breve i alt væsentligt henførte til det Arkiv, hvortil de hørte, og Manuskriptet var derfor efter Rigsarkivets Ønske stillet til dettes Raadighed ved det omtalte Ordningsarbejde“. Hvilke misforståelser, der skal forebygges, står ikke ganske klart, men udtalelsen synes at give udtryk for bitterhed over ikke at være blevet nævnt i forbindelse med omordningen. Som ovenfor anført henvises der i Meddelelser til første

række – hvis hovedudgiver var Erslev, William Christensen var kun medarbejder – med beklagelse af, at den kun dækker tiden indtil 1450. William Christensens oplysninger i forordet virker overraskende, men må vel være nogenlunde korrekte. Hans pålidelighed og nøjagtighed overgår alle andres, og selv om Erslev var død, kunne Henny Glarbo jo let have berigtiget oplysningerne, hvis de var forkerte. Ganske vist ser det lidt mærkeligt ud, at manuskriptet for hele perioden 1451–1513 allerede dengang efter få års arbejde var så langt fremme, da første bind ikke blev udsendt før 1928. I indledningen til bd. I⁷ siges der intet om, hvor længe arbejdet med manuskriptet har stået på, men den slutter: „Afdøde Arkivar A. Thiset har i den forholdsvis korte Tid, som det forundtes ham at leve, efter Udarbejdelsen af Manuskriptet var begyndt, velvillig stillet sin Viden til Raadighed. . .“ Thiset døde i juli 1917, så der forelå næppe et fuldstændigt manuskript til Repertoriets anden række, da omordningen af middelalderarkiverne begyndte. I hvor stort omfang, Erslev under ordningsarbejdet har kunnet bygge på William Christensens oplysninger, vil næppe kunne påvises med sikkerhed, men opdelingen i arkiver synes i høj grad at skyldes denne; æren og ansvaret for nyordningen tilkommer dem i fællesskab, og om de grundlæggende principper var de i alt fald enige.

Proveniensprincippet – på visse områder dog i tillempet form – blev udgangspunktet for nyordningen, der rent praktisk gennemførtes på den måde, at alle breve blev omlagt efter de arkiver, hvortil de hørte eller måtte have hørt. Hvert pergamentbrev blev lagt i et omslag forsynet med dato og arkivbetegnelse, og derefter blev brevene anbragt i kartonæsker i esgekabene i rækkefølgen: kronens arkiver, gejstlige arkiver, byarkiver og til sidst de private arkiver. Hensynet til opbevaringen af voksseglene under pergamentbrevene medførte, at disse fortsat skulle holdes for sig selv. Dette behøvede ikke at betyde et brud på proveniensprincippet, men kunne ved ensartet registrering være begrænset til en blot af praktiske hensyn betinget adskillelse i opbevaringsform.

Da alt, hvad der er bevaret af centralstyrelsens arkiver, findes i Rigsarkivet, og udskillelsen fra de øvrige arkivmasser har kunnet gøres med stor sikkerhed, dels ved hjælp af de ofte forekommende kancellipåskrifter og dels ved hjælp af de udførlige middelalderlige registraturer over arkiverne på slottene Kalundborg og Vordingborg, er der

gennem den nye ordning skabt det bedst mulige udgangspunkt for videreførelse af William Christensens studier over middelalderlig dansk statsforvaltning.

Underinddelingen i en række saglige grupper fungerer stort set udmærket, da hver hovedgruppe er klart afgrænset, enkelte undergrupper virker noget konstrueret, således f. eks. C3 domme, og den topografiske opdeling af C6 i købstæder, Skåne, Sjælland, Lolland, Falster, Fyn, Samsø, Nørre- og Sønderjylland gør det umuligt at placere eventuelle adkomstbreve på strøgods i flere landsdele helt korrekt. Det havde været at foretrække, at man ligesom for tiden efter 1523 havde nøjedes med én samlet gruppe: Danmark. Andre breve end dem, der er udstedt til kongen eller kongemagtens repræsentanter, vil være at finde her, for så vidt det drejer sig om private adkomstbreve, som er blevet udleveret ved kronens senere erhvervelse af godset, eller om gennemskårne (dvs. indfriede) kongelige gældsbreve til private – i begge tilfælde en korrekt arkivalsk placering. Trods ret sikre kriterier for „genopbygningen“ kan det være vanskeligt at få et brev rigtig placeret, 12. febr. 1505 (10309)⁸ har først været anbragt i C3 domme, således også i Repertoriet, derfra er det – uden rimelig grund – flyttet til C6 adk. Nørrejylland for så endelig at finde sin rette plads i Ribe bispearkiv sammen med breve af 10. februar. 28. december 1402 (4544) er fejlagtigt flyttet til Roskilde bisps arkiv fra den korrekte plads i C6, da kronen allerede 1408 erhvervede godset. Til gengæld findes der blandt adkomstdokumenterne breve, hvis tilhørsforhold til kronens arkiver er usikkert, da det hverken fremgår af senere breve eller af arkivregistraturer, således f. eks. et tingsvidne fra Vandfuld herred af 23. nov. 1499.

Også de gejstlige arkiver har i det store og hele kunnet fordeles korrekt; ordningen gør det lettere at undersøge en bestemt institutions historie – det være sig kapitel, kloster eller kirke – når blot man gør sig klart, at det ikke er givet, at man her har hele det overleverede arkivmateriale, mange herhenhørende breve findes i den arnamagnæanske samling, og for de skånske og sønderjyske landsdele findes en del i svenske og tyske arkiver. Den sidste gruppe af de gejstlige arkiver, landsbykirkerne, er en delvis fejlkonstruktion og falder som gruppe betragtet uden for Rigsarkivets rammer; enkelte tilsvarende breve vil kunne findes rundt i landsarkiverne.

I landsarkiverne må man desuden søge en del af byarkiverne, dels

sådanne som fra den enkelte by er afleveret til et landsarkiv (de fynske), og dels sådanne som er afgivet fra Rigsarkivet (de sjællandske); derimod findes arkivalier fra de fleste jyske byer i Rigsarkivet, og det store byarkiv fra Ribe er så sent som 1939 afleveret hertil. Denne vaklen i placeringen af arkiver, der ligger på grænsen af Rigsarkivets ressort, hænger sammen med, at man oprindeligt ønskede alle arkivalier indtil 1559 samlet i Rigsarkivet, et ønske man senere frafaldt med det utilfredsstillende resultat, at visse middelalderlige arkiver blev afgivet fra Rigsarkivet. Konserveringen og udnyttelsen af middelalderbrevene er specialistarbejde, og det ville sikkert være i alle parters interesse, hvis man kunne blive enige om at anbringe alle dokumenter ældre end 1523 eller evt. 1513 i Rigsarkivet.

Udover arkivernes spredning, middelalderlige byarkiver findes foruden i landsarkiverne også i København og Århus, er der andre problemer knyttet til byarkiverne. Disse indeholder byens, dens kirkers, tiggerklostres og hospitalers arkiver, men tillige dokumenter vedrørende gårde og grunde i byen. En del af disse breve stammer fra private, borgerlige arkiver, som ofte har været deponeret i byarkivet. Rent private retshandler borgerne imellem vil være at finde i byarkiverne ofte med betegnelsen: tillæg; adkomstbreve på købstadsgods udstedt til adelige personer (med slægtsnavn) må derimod søges i vedkommendes privatarkiv. De to Landskrona-breve, 14. okt. 1420 og 24. nov. 1422, udgør således Torkil (Pedersen) Brahes privatarkiv. Om det i Varde 19. juli 1409 til en borger udstedte pantebrev vides, at det siden kom til Ribe kapitels arkiv, det skal derfor søges der, ikke under Varde by. Når et vidne udstedt på Københavns byting 5. juli 1451 (59) er anbragt i Privatarkiver, kronologisk række, i stedet for under København (tillæg), skyldes det formentlig, at brevet, der fandtes i Grønlands samlinger, først i 1939 sammen med Ribe-arkivet kom til Rigsarkivet. Ikke blot afgrænsningen over for privatarkiverne kan skabe problemer, det kan undertiden være svært at placere et brev i det rigtige byarkiv. Et tingsvidne fra Stubbekøbing af 20. nov. 1498 angående slægtskabsforhold er til gavn for personer med tilknytning til denne by, men har nok skullet fremlægges i Køge for at få udbetalt arv efter en der afdød slægtning. Da arvesagen var ordnet, havde brevet ikke længere værdi for dets indehavere, det blev liggende i Køge byarkiv og skal nu søges blandt Køge-brevene i det sjællandske landsarkiv.

Placeringsvanskelighederne melder sig for alvor, når man fra byarkivernes blanding af offentlige og private arkiver fortsætter til de egentlige privatarkiver. Disse er opdelt i godsarkiver, enkeltmandsarkiver og en kronologisk række af breve, som det skønnedes upraktisk at fordele efter de enkelte brevmodtagere. Den kronologiske række består dels af breve til adelige uden slægtsnavn og breve udstedt til flere personer, dels af breve hvor modtagerforholdet er uklart.

Da det for mange af de private dokumenter ikke mere kan afgøres med sikkerhed, ad hvilke veje de er kommet til arkivet, vil der ofte være tvivl, om et brev hører hjemme i et godsarkiv eller i en enkeltpersons arkiv. William Christensen siger⁹ „paa en Maade vilde det i Overensstemmelse med Nutidens Proveniens-Princip være det heldigste, om hele det Brevstof, hvorom der her er Tale (dvs. adelsarkiverne), kunde have været ordnet efter Godsarkiver“. Han gør videre opmærksom på, at selv om det lykkedes at rekonstruere godsarkiverne, ville det ikke altid være nok til at belyse en bestemt mands arkiv, og nævner som eksempel Erik Ottesen Rosenkrantz, hvis breve findes spredt i adskillige godsarkiver. Yderligere skal tilføjes, at problemet rækker videre, idet godsarkivernes middelalderlige bestanddele udelukkende er ejendomsbreve, herunder retstrætter, skiftedokumenter og regnskabsoptegnelser, således at der i en til yderste konsekvens gennemført rekonstruktion af godsarkiverne ikke ville være muligt at finde plads til misiver og politiske dokumenter.

Hovedregelen for fordelingen af brevene mellem de to grupper (gods og enkeltpersoner) har været den, at breve, som bevisligt eller med rimelighed kan antages at være kommet til Rigsarkivet fra et godsarkiv, er indordnet under et sådant, mens brevene fra de adelige brevkister samt talrige enkeltstykker er anbragt efter personer.

Ordningen af godsarkiverne virker gennemgående tilfredsstillende, men gruppens omfang er ret beskedent, idet hovedparten af de dokumenter, som fylder de tre egeskabe med godsarkiver, er eftermiddelalderlige. Brugen heraf vanskeliggøres ved, at papirbreve yngre end 1513 ikke er registrerede i den kronologiske fortegnelse og for de større godsers vedkommende heller ikke i seddelregistraturerne længere end til 1536, evt. ca. 1550. I øvrigt kan bemærkes, at bortset fra nogle få mindre arkiver, findes der i Rigsarkivet ikke godsarkiver fra øerne¹⁰ eller Skåne, alle de betydelige er jyske. Det største er arkivet fra Gl. Estrup,

hvoraf den middelalderlige del udgør knapt fire kasser – hele arkivet består af 13 kasser pergamenter og 9 pakker papirbreve. I godsarkiverne i landsarkiverne findes nogle middelalderbreve, og desuden findes der stadig betydelige arkiver rundt på herregårdene.

Rigsarkivets samling af jyske godsarkiver burde kunne give impulser til både specielle og generelle studier over middelalderlig godshistorie. Jeg har selv gennemgået Trudsholmarkivet, ganske vist ud fra et sprogligt leksikalsk synspunkt, og fandt det værdifuldt at have en stor, ret ensartet brevmasse som udgangspunkt. Naturligvis må der næsten altid inddrages breve fra andre arkiver, ikke mindst fra privatarkiverne ordnet efter personer.

Disse udgør den største enkelte arkivgruppe, den omfatter det meste af 8 eseskabe med i alt 169 kasser, samtlige gejstlige arkiver fylder 5 skabe og byarkiverne 4. Nogen virkelig sammenligning lader sig dog ikke gøre på dette grundlag, da privatarkiverne indeholder en del breve yngre end 1559, men til gengæld kun omfatter pergamenterne, alle papirbreve er udskilt og opstillet i pakker i Hofarkivet mellem de øvrige privatarkiver. Af de lidt over 500 middelalderlige privatarkiver, der er optaget i Kromans registratur¹¹, indeholder kun nogle få mere end 50 pergamentbreve, nemlig Anders Bentsen og Bent Torbensen Billes, Eggert Frilles, Johan Okses, Mogens Henriksen og Mourids Nielsen Gyldenstjernes, – og både Anders Billes og Mogens Gyldenstjernes arkiver er kun delvis middelalderlige – mens noget over halvdelen af arkiverne kun består af et enkelt brev. Hertil kommer den kronologisk ordnede række, som udgør 22 kasser ligeligt fordelt på perioden før og efter 1559, rækken udgør ca. 10 pct. af alle middelalderlige privatdokumenter.

Almindeligvis vil alle brevene i den kronologiske række være enkeltstående breve med relativt ukendte adelsmænd som brevmodtagere, eller modtagerforholdet er i en eller flere henseender uklart. Som oftest vil det være vanskeligt at placere disse breve andetsteds i „systemet“, i nogle tilfælde kunne det have været gjort. Det gælder bl. a. det ovennævnte brev af 5. juli 1451; 17. juli 1452 (164) stammer som angivet fra Vitskövle-arkivet og kunne med en vis rimelighed være anbragt i Johan Okses arkiv, der jo også omfatter hans hustruer; 19. okt. 1458 (898) er ved seglremmen forbundet med 11. maj 1469 (2594), der opgives senere at være kommet tilbage til kronen, de to breve hører der-

for hjemme i C, snarest C5; 25. marts 1470 (2751) kunne passende anbringes under Skelskør by, og der vil kunne nævnes flere tilsvarende eksempler.

Ikke alle breve i den kronologiske række er enkeltstykker, de kan undertiden være revet ud af deres naturlige sammenhæng, fordi denne ikke er umiddelbart indlysende. Det ses let, at der er en vis forbindelse mellem de to breve, 22. juli 1407 (4911) og 17. april 1409 (5033), de kan siges at udgøre et arkiv, der skulle benævnes Peder Knudsens enkes, men først efter grundigere undersøgelser kan det sandsynliggøres, at de begge er havnet i Eggert Frilles arkiv, 1409-brevet er sammen med 13. dec. 1428 (6381)¹² kommet dertil med 16. aug. 1438 (6968), og 1407-brevet, hvortil hører 7. jan. 1392 (3839)¹³, er kommet til Eggert Frille med brevene af 1. og 18. maj 1451 (38, 45–46).

På grund af sin rummelighed er den kronologiske række ofte blevet anvendt til placering af nyttilkomne breve, bl. a. en række af de breve, som i 1939 blev modtaget fra Sverige. Undertiden er breve flyttet til gruppen andetstedsfra, f. eks. 6. juli 1395 (3998), der ved den store omordning var kaldt Jakob Mus' arkiv under påvirkning af den gamle betegnelse, Personalhistorisk Samling, Mus. Overførelsen til Privatarkiver, kron. rk. er måske ikke rigtig, brevet hører evt. hjemme i Lunde kapitels arkiv, selv om Rigsarkivets eksemplar næppe er det i Skånebrevsfortegnelsen registrerede¹⁴. Flytninger har også fundet sted bort fra gruppen, således er 15. sept. 1505 (10445) – muligvis på grundlag af Repertoriet – flyttet til Anders Christensen Sandbergs arkiv, og 1515 u. d. er senere anbragt i Niels Clementsens arkiv. Begge flytninger er korrekte, da der nu engang var oprettet arkiver for disse mænd.

Privatarkiver ordnet efter personer er en gruppe med adskillige svage sider. Først og fremmest er de mellem 250 og 300 arkiver med et enkelt eller højst to breve en lidet hensigtsmæssig ordning, men at få brevene placeret i deres rette sammenhæng ville kræve en nøjere granskning, end man normalt ville kunne tillade sig i et selv nok så omfattende ordningsarbejde. Når der er opstået denne store samling mere eller mindre fiktive privatarkiver, hænger det sammen med, at det gennemgående er vanskeligere at konstatere et brev overgang fra én privatmand til en anden end fra privatmand til institution. Er brevene først kommet til en institution, har de en tendens til at blive der, mens de, så længe de er i privat eje, kan skifte ejermand adskillige gange, uden

at det kan konstateres. I institutionernes arkiver finder vi derfor mange private adkomstbreve, mens det i privatarkiver vil være det normale at lægge dokumenterne hos den oprindelige modtager, fordi der ofte vil være tvivl om, hvem der er den sidste. Denne ordningsregel er imidlertid ikke fulgt overalt, så adskillige breve må søges i en senere modtagers arkiv. De to modstridende principper er medvirkende til den vaklen, der gør sig gældende ved anbringelsen af breve i privatarkiverne. Herpå kan der nævnes talrige eksempler. 28. juli 1444 (7439), der kaldes Tomas Juls enkes arkiv, hører til i Eggert Frilles arkiv lige såvel som 24. maj 1436 (6763) og 22. febr. 1438 (6928), der skal søges i Eggert Frilles arkiv og ikke henholdsvis under Henrik Pors og Niels Frost; 1468 u. d. (2540) findes ikke i Erik Ottesen Rosenkrantz' arkiv, men i Benzon godsarkiv, hvortil det senere er kommet; 11. aug. 1497 (8449) er et gennemskåret gælds brev og burde derfor snarere være arkiveret i udstederen Oluf Stigsen Krognos' arkiv end som nu under Århus bisp; 22. febr. 1500 (9037) er et papirbrev udstedt til Eskild Gøye, det kom senere til Mogens Gyldenstjerne og skal sikkert søges der, da det ikke er medtaget i den kronologiske fortegnelse; 3. aug. 1500 (9139) er med spørgsmålstegn anbragt i Claus Bryskes arkiv, men hører med større rimelighed hjemme i Jørgen Dås; 4. maj 1505 (10377) er et tingsvidne æsket på Knud Bryskes vegne, men hans arkiv eksisterer ikke, brevet er henlagt i Eiler Bryskes arkiv; 1. febr. 1515 har først været anbragt i Peder Langs arkiv, men er ved en senere revision flyttet til svisgersønnen Niels Nielsen Brahes arkiv, hvilket må anses som en rimeligere placering, da Peder Lang døde ca. 1511. Mange arkiver omfatter ganske vist ikke blot mandens og hans hustru(er)s arkiv, men tillige hans arvingers, hvilket kan virke uheldigt, hvis arvingerne desuden har selvstændige arkiver. På en enkelt undtagelse nær har kvinder ikke selvstændige arkiver, men deres breve skal søges under deres ægtemænds, så vidt muligt samlet under den sidste ægtemand.

Da omordningen var tilendebragt, blev der udarbejdet en kronologisk fortegnelse over alle pergamentbreve – traktatsamlingen og nyere pergamenter i kongehusets arkiv ene undtaget – indtil 1513 tillige over alle papirbreve. Enkelte store privatarkiver er dog ikke kommet med, f. eks. er papirbrevene i Mourids Nielsen Gyldenstjernes arkiv medtaget, men ikke Anders og Bent Billes papirbreve.

Den kronologiske fortegnelse indeholder foruden dagsangivelse for

breve indtil 1450 Repertorie-nr. (for så vidt brevene er medtaget deri) og fra 1451 brevets udsteder samt for hele perioden gammel og ny placering. Den er vort sikreste hjælpemiddel til benyttelsen af de middelalderlige arkiver, men hverken den eller de tilhørende seddelregistraturer kan helt afbøde de noget forvirrede forhold, der hersker med hensyn til privatarkiverne. Indtil 1513 kan man benytte Repertoriets udmærkede oversigter og registre, men efter denne tid kan det være svært nok at få samhørende breve bragt sammen.

Det er et spørgsmål, om det ikke ville have lettet både benyttelse og ekspedition, hvis man havde ladet alle de små privatarkiver „opsluges“ i den kronologisk ordnede række og så behandlet de resterende få store arkiver som privatarkiver i øvrigt og gennemført en ensartet registrering af papir- og pergamentbreve. Hvis man havde undgået småarkiverne, kunne der i den trykte registratur være blevet plads til en fordeling af pergamentbrevene efter samme skema som papirbrevene. I den kronologiske fortegnelse skulle der i rubrikken yderst til højre have været anført brevets modtager samt eventuelle senere „vandringer“. I dag er det næppe nogen farbar vej, idet det efter afslutningen af Repertoriet og udsendelsen af Vejledende Arkivregistraturer VIII er vanskeligt at foretage flytninger af brevene. Men problemet er ikke ganske uden aktuel interesse, idet man helst skulle kunne finde en udvej til at få anbragt de sidste rester af Topografisk Samling og Kronologisk Samling, begge på papir. Når dette engang er sket, kunne man tænke sig muligheden af at udarbejde nye registraturer over de større privatarkiver, hvori man inddrog materiale fra andre arkiver, både kronens arkiver, godsarkiver og andre personers, samt at man i de tilfælde, hvor dele af en persons arkiv findes uden for Rigsarkivet, bragte en henvisning til vedkommende arkiv. Man ville dermed afhjælpe en del af den gældende ordnings mangler og få et udmærket hjælpemiddel til studiet af senmiddelalderens adelshistorie.

Besøgs- og lånevaner på Rigsarkivets læsesal

Af Ib Damgaard Petersen

Det kan ofte være nødvendigt at gribe til talstørrelser, når man vil skabe sig et billede af et arbejdsområde. Kun igennem talangivelserne bliver billedets forskellige dele sammenlignelige.

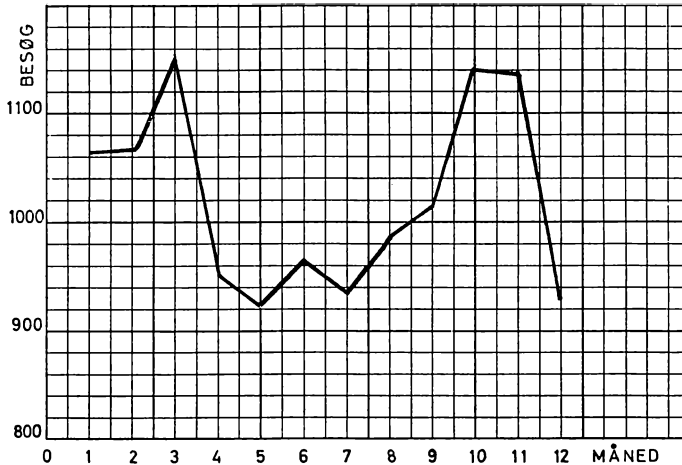
Nærværende undersøgelse siger ikke så meget andet end, hvad man vidste i forvejen om publikums besøg på læsesalen, men den fremdrager dog visse særtræk, som man muligvis vil kunne have fornøjelse af, dersom man engang skulle ønske at skride til en ændring af det almindelige billede under en eller anden form. Arbejdet er for en del blevet til i ledige stunder under arbejdet på arkivet. For tilladelse hertil skylder jeg overarkivar dr. phil. Sune Dalgård tak. Materialet for undersøgelsen har været den omhyggelige statistik, der føres af den vagthavende på Rigsarkivets læsesal over besøg og udlån.

Det bemærkes, at der ved en besøgende på læsesalen forstås en person, som kommer på arkivet og noteres den første gang, han kommer. Samme person optræder ikke påny resten af dagen selv ved fornyede besøg. Dette gælder dog ikke aftenbesøg. Her noteres den besøgende påny i den særlige aftenstatistik.

Besøgsvaner

Besøgsstatistik måned for måned over fem år (1957–1961)

	1957	1958	1959	1960	1961	sammenlagt 5 år	Gennemsnit 5 år
Januar	1164	1042	1063	1001	1042	5312	1062
Februar	1089	804	1089	1265	1083	5330	1066
Marts	1191	1065	1014	1406	1096	5772	1154
April	923	881	1095	974	919	4792	958
Maj	938	789	1079	965	840	4611	922
Juni	811	954	1132	1051	857	4805	961
Juli	986	844	993	963	901	4687	937
August	932	935	1025	1087	957	4936	987
September	926	929	1120	1068	1042	5085	1017
Oktober	1043	1039	1254	1105	1258	5699	1140
November	1077	1060	1171	1126	1255	5689	1138
December	742	1093	876	875	1054	4640	928

Gennemsnitlig besøg/måned 1957-61

Den grafiske fremstilling viser en tydelig forskel mellem sommer- og vinterhalvår. Besøgstallet er betydeligt større i perioden 1.10-31.3. sammenlignet med perioden 1.4.-30.9. Besøgstallet svinger omkring 1020 om måneden. Største afvigelse fra normalen er 134 eller ca. 13 pct.

Aftenbesøg og årsstatistik

I vinterhalvåret holder arkivet to gange om ugen åbent på læsesalen til kl. 19.30 i stedet for til kl. 17.

Herved føres en særlig statistik, hvori alle, der opholder sig på læsesalen efter kl. 17 indskrives, selv om de tidligere er blevet indskrevet i dagstatistikken. Der er grund til at undersøge om aftenbesøgets størrelse øver nogen indflydelse på variationen i årsstatistikken og herunder om denne dobbelt statistik spiller nogen rolle. Undersøgelsen tager hensyn til det samlede besøg (SB), og til besøg aflagt af personer der ikke tidligere på dagen har besøgt læsesalen (det reviderede besøgstal eller RB).

Aftenstatistik 1961

Måned	Dato	SB	RB	Måned	Dato	SB	RB	Måned	Dato	SB	RB
Jan.	3.1	6	1	Febr.	2.2	10	3	Marts	2.3	13	4
	5.1	8	2		7.2	8	2		7.3	10	2
	10.1	9	4		9.2	16	2		9.3	11	7
	12.1	11	4		14.2	11	5		14.3	11	3
	17.1	6	2		16.2	12	3		16.3	12	6
	19.1	9	3		21.2	12	3		21.3	10	3
	24.1	8	2		23.2	14	5		23.3	12	2
	26.1	13	3		28.2	7	5		28.3	10	2
	31.1	12	3								
Sum		82	24	Sum		90	28	Sum		89	29
Okt.	3.10	10	1	Nov.	2.11	11	1	Dec.	5.12	13	2
	5.10	9	1		7.11	15	2		7.12	11	1
	10.10	9	0		9.11	8	0		12.12	16	1
	12.10	15	4		14.11	18	2		14.12	14	3
	17.10	13	2		16.11	9	2		19.12	14	1
	19.10	15	3		21.11	17	3		21.12	4	0
	24.10	16	3		23.11	15	3				
	26.10	14	2		28.11	17	3				
	31.10	12	2		30.11	10	0				
Sum		113	18	Sum		120	16	Sum		72	8

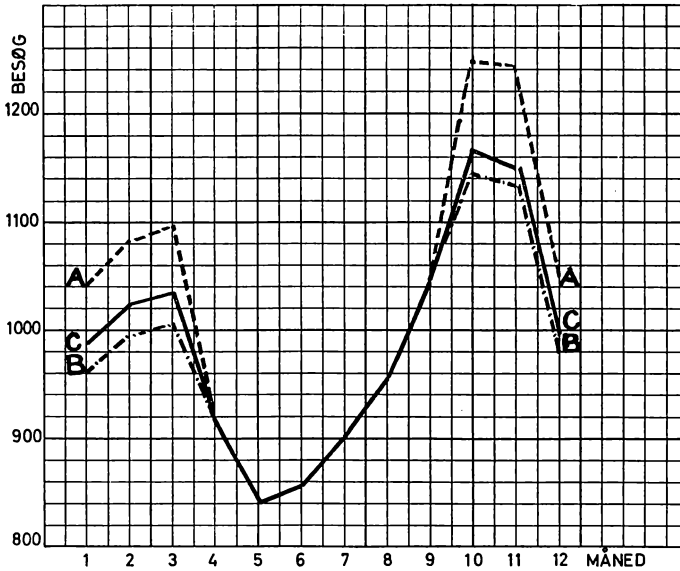
Revideret årsstatistik for 1961

A. Årsstatistik for 1961.

B. Årsstatistik med fradrag af det samlede antal besøg om aftenen.

C. Årsstatistikken når et ensartet princip lægges til grund for udregningen.

Måned	A	÷	SB	=	B	+	RB	=	C.
Januar	1042		82		960		24		984
Februar	1083		90		993		28		1021
Marts	1096		89		1007		29		1036
April	919				919				919
Maj	840				840				840
Juni	857				857				857
Juli	901				901				901
August	957				957				957
September	1042				1042				1042
Oktober	1258		113		1145		18		1163
November	1255		120		1135		16		1151
December	1054		72		982		8		990

Variationen af A, B og C for året 1961

Undersøgelsen af aftenbesøgets indflydelse på årsvariationen viser, at den er forholdsvis ringe og ikke forrykker helhedsbilledet.

Dobbeltstatistikken medfører en statistisk skævhed på ca. 6–8 pct. i vintermånederne sammenlignet med, hvad statistikken ville udvise, dersom et ensartet princip blev lagt til grund for udregningen.

Besøgsintensiteten

For at nå frem til det bedste grundlag for en bedømmelse af publikumsbesøgets variation igennem årets måneder er det rimeligt at tage hensyn til det antal timer, Rigsarkivets læsesal holder åbent i hver måned. Herigennem får vi et udtryk for besøghyppigheden i hver måned.

Besøgsintensiteten pr. time beregnet for hver måned i 1961.

Måned	Årsstatistik C	Læsesalen åben antal timer	Besøg/timer	Besøgsintensitet
Januar	984	204.5	984/204.5	4.8
Februar	1021	188	1021/188	5.4
Marts	1036	195	1036/195	5.3
April	919	147	919/147	6.3
Maj	840	168	840/168	5
Juni	857	175	857/175	4.9
Juli	901	182	901/182	4.9
August	957	189	957/189	5
September	1042	175	1042/175	6
Oktober	1163	204.5	1163/204.5	5.7
November	1151	204.5	1151/204.5	5.6
December	990	183	990/183	5.4

Det bemærkes, at besøgshyppigheden er særlig stor i månederne april og september. Udregner man et gennemsnit for sommer- og vintermånederne, får man samme gennemsnitlige besøgshyppighed 5.4.

Den uventet lave besøgshyppighed i vintermånederne set i forhold til besøgstallet står i sammenhæng med den meget lave besøgsintensitet om aftenen i vintermånederne (se nf.). Lægger vi alene besøget i dagtimerne til grund for sammenligningen, bliver resultatet ændret i væsentlig grad.

Besøgsintensiteten pr. dagtime beregnet for hver måned 1961

Måned	Årsstatistik B	Læsesalen åben antal timer	Besøg/timer	Besøgsintensitet
Januar	960	182	960/182	5.3
Februar	993	168	993/168	5.9
Marts	1007	175	1007/175	5.8
April	919	147	919/147	6.3
Maj	840	168	840/168	5
Juni	857	175	857/175	4.9
Juli	901	182	901/182	4.9
August	957	189	957/189	5
September	1042	175	1042/175	6
Oktober	1145	182	1145/182	6.3
November	1135	182	1135/182	6.2
December	982	168	982/168	5.8

Dersom alene dagtimerne lægges til grund for sammenligningen, får vi en gennemsnitlig besøgshyppighed i vintermånederne på 5.9 – for sommermånederne 5.4.

Besøgshyppigheden i aften timerne 1961

Lægger vi den af Rigsarkivet anvendte statistik (SB) til grund, får vi følgende udregning for den gennemsnitlige besøgshyppighed i aften timerne:

I vintermånederne i alt 566 besøg fordelt på 49 aftener, hvor læsesalen har været åben i $2\frac{1}{2}$ time.

Intensiteten er da $566/122.5 = 4.6$

Lægger vi den her anvendte statistik til grund (RB), får vi et stærkt ændret billede af besøgshyppigheden, nemlig 123 besøg fordelt på 122.5 timer.

Intensiteten er da

$$123/122.5 = 1$$

Denne meget lave besøgsintensitet giver anledning til at gå lidt nærmere ind på besøgsvanerne i aften timerne.

De ovennævnte 123 besøg (RB) fordeler sig på 45 personer, der hver især aflægger et større eller mindre antal besøg. En grafisk opstilling, som af pladshensyn ikke kan vises her, viser en meget karakteristisk fordeling af besøgene. Et stort antal af de besøgende aflægger et enkelt besøg, medens et lille antal aflægger et stort antal besøg. Eksempelvis tegner 5 personer sig for 50 pct. af besøgene, medens 40 personer tegner sig for de øvrige 50 pct.

Man kunne i denne forbindelse spørge, om Rigsarkivet får „nye“ personer i tale ved at holde læsesalen åben i aften timerne? Ved „nye“ personer forstås folk, som ellers ikke ville have benyttet arkivet.

Af de 45 personer, der har benyttet læsesalen i aften timerne, er der 7 som ikke figurerer i dagstatistikken for vintermånederne. Dette peger på, at disse syv personer enten har vanskeligt ved eller ikke kan komme på de normale åbningstider.

Deres besøg fordeler sig således:

X_1	12 besøg	X_4	2 besøg	X_8	1 besøg
X_2	11 -	X_5	1 -	X_7	1 -
X_3	3 -				

Disse syv personer tegner sig for ialt 31 besøg, altså ca. 25 pct. af det samlede antal besøg.

Ser vi på den „reviderede årsstatistik“ (se ovf.), konstaterer vi, at SB er mindst i månederne januar-marts og størst oktober-december. Det omvendte er tilfældet for RB. Det betyder, at et større antal af de personer, der besøgte arkivet om dagen i 1961, blev siddende om aftenen i månederne oktober-december, end det var tilfældet fra januar til marts. I disse måneder januar-marts ydede Rigsarkivet til gengæld mest service over for dem, der af en eller anden grund kun ønskede at benytte arkivet om aftenen, eventuelt var forhindrede i at komme på læsesalen i dagtimerne.

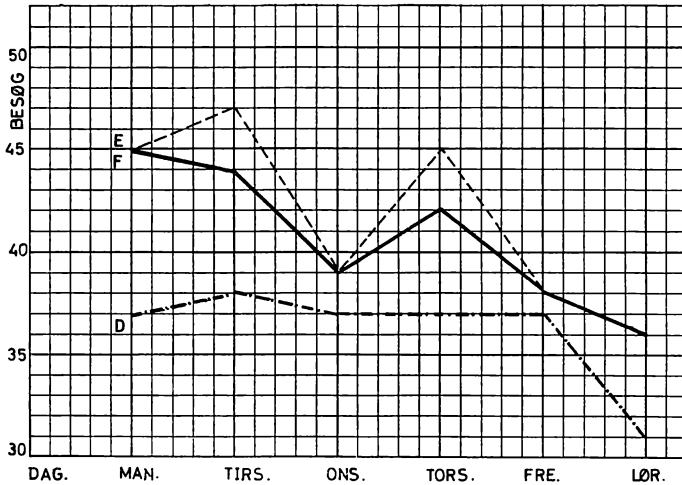
Som konklusion på undersøgelsen af besøget i aftentimerne kan vi sige, at den længere åbningstid giver vort sædvanlig publikum mulighed for at forøge antallet af timer, hvor der arbejdes på arkivet, eventuelt at vælge sig en arbejdstid lidt senere på dagen. (Som vi skal se, er besøget om dagen, når der holdes længe åbent, særligt stort.) Aftentimerne giver desuden et forholdsvis lille antal personer, der måske ellers ikke har lejlighed til at benytte arkivet, denne mulighed.

Besøgsvariationen for forskellige ugedage 1961.

D. Gennemsnit for sommerhalvåret							E. Gennemsnit for vinterhalvåret						
	M.	Ti.	O.	To.	F.	Lø.		M.	Ti.	O.	To.	F.	Lø.
April	43	43	43	43	43	35	Jan.	37	44	38	42	32	34
Maj	37	40	34	36	33	31	Febr.	44	44	40	52	40	38
Juni	35	35	34	36	35	27	Marts	41	44	33	42	39	35
Juli	41	34	36	32	36	28	Okt.	50	49	42	47	40	38
Aug.	35	38	37	31	38	33	Dov.	48	51	40	43	37	40
Sept.	33	39	41	41	36	30	Dec.	50	52	40	44	38	32
S.	224	229	225	219	221	184	S.	270	284	233	270	226	217
GSN.	37	38	37	37	37	31	GSN.	45	47	39	45	38	36

F. Gennemsnit for vinterhalvåret med fradrag af aftenbesøg

	M.	Ti.	O.	To.	F.	Lø.
Jan.		40		39		
Febr.		40		48		
Marts		39		37		
Okt.		47		45		
Nov.		49		42		
Dec.		51		43		
S.		266		254		
GSN.	45	44	39	42	38	36

Besøgsvariationen for forskellige ugedage i sommer- og vinterhalvår

Med hensyn til sommerhalvåret kan det siges, at besøget de forskellige ugedage udmærker sig ved en overordentlig konstans. Kun lørdag synker ret kraftigt under gennemsnittet.(D)

Med hensyn til vinterhalvåret er det tydeligt, at besøget i gennemsnit ligger over sommerhalvåret. Desuden er det karakteristisk, at mandag, tirsdag og torsdag er de dage, hvor besøgstallet er størst, mens onsdag, fredag og lørdag har et i gennemsnit betydeligt mindre antal besøg. Også i vinterhalvåret er lørdag den forholdsvis mindst benyttede ugedag.(E)

Man kunne formode, at tirsdag og torsdag udmærkede sig ved stort besøgstal, fordi aftenbesøgene var medtalt i statistikken. Hvis aftenbesøgene trækkes fra, betyder det imidlertid ikke nogen ændring i dette forhold (F). Eftersom et stort antal besøgende sædvanligvis bliver siddende endnu nogen tid efter kl. 17 på de dage, hvor der holdes åbent om aftenen, må vi formode, at det øgede besøg i dagtimerne hænger sammen med udsigten til at kunne blive siddende endnu nogen tid efter sædvanlig lukketid.

Årsagen til, at mandag er så stærkt besøgt, er det ikke umiddelbart til at gennemskue. Måske er det den mindre virksomme periode fra fre-

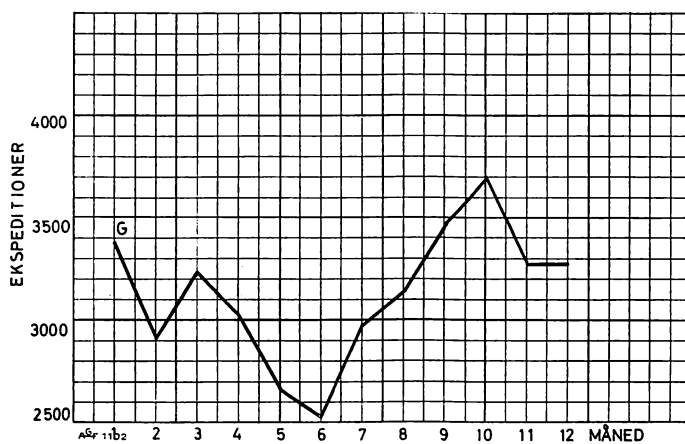

dag til søndag, der giver sig udslag i en kraftigere aktivitet om mandagen. Dersom dette er tilfældet, falder det i tråd med den iagttagelse, der kan læses ud af statistikkerne for besøgstal og besøghyppighed i årets forskellige måneder, at publikum tilsyneladende kompenserer for ferieperioder ved en kraftigere indsats efter disse.

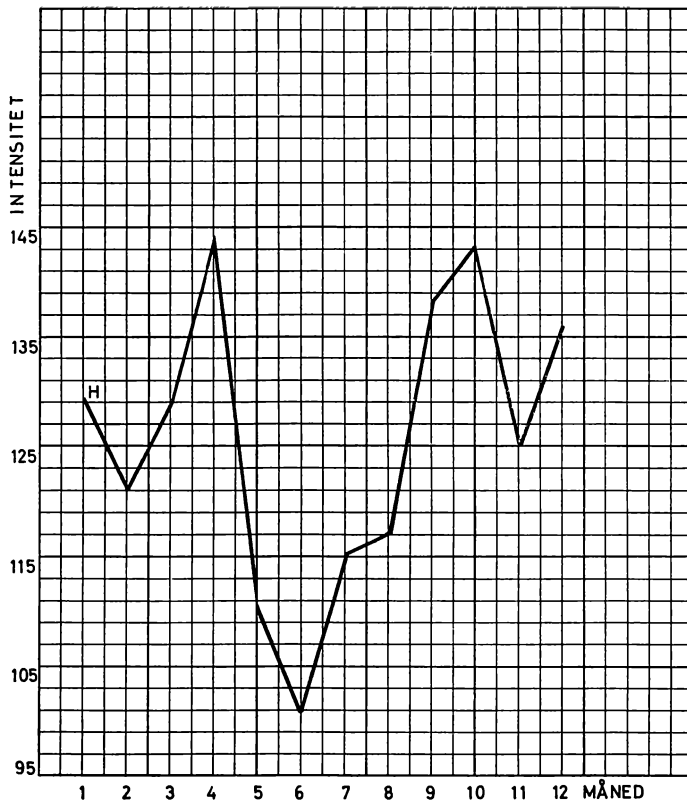
Lånevaner

Ekspedition til læsesalen 1961

Måned	Ekspedition	Ekspeditionsintensitet pr. dag i gennemsnit pr. måned						Dage	Intensitet H.
		N.	Bd.	Pk.	E.s.	F.	Ialt G.		
Januar		16	1587	768	772	218	3361	26	129
Februar		5	1645	626	432	191	2899	24	121
Marts		10	1646	677	582	319	3234	25	129
April		14	1144	1053	548	261	3020	21	144
Maj		22	1274	585	517	269	2667	24	111
Juni		19	1175	694	420	226	2534	25	101
Juli		6	1564	752	493	173	2988	26	115
August		9	1502	1011	478	144	3144	27	116
September		6	1629	1085	469	262	3451	25	138
Oktober		10	1825	896	647	338	3716	26	143
November		20	1536	780	673	254	3263	26	125
December		44	1431	698	790	299	3262	24	136

Ekspeditionsvolumen pr. måned

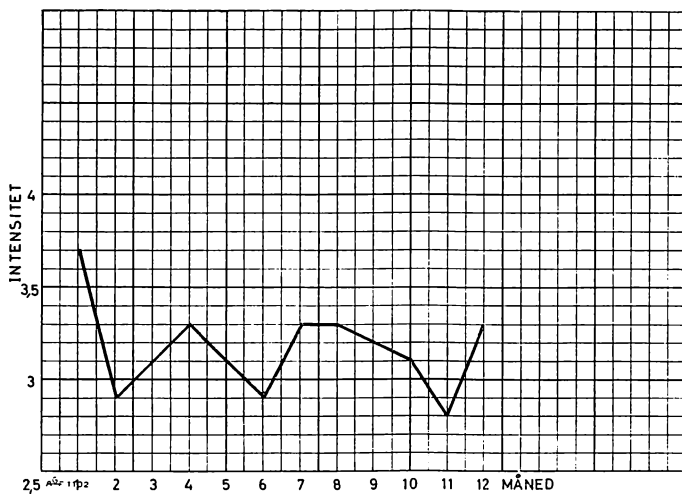

Ekspeditionsintensitet pr. dag i gennemsnit pr. måned

Arbejdstempo

Det gennemsnitlige daglige antal bestillinger/person

Måned	Årsstatistik C.	Dage	Gennemsnitligt besøg/dag	Ekspedition besøg	Intensitet
Januar	984	26	35	129/35	3.7
Februar	1024	24	42	121/42	2.9
Marts	1037	25	41	129/41	3.1
April	919	21	44	144/44	3.3
Maj	840	24	35	111/35	3.1
Juni	857	25	34	101/34	2.9
Juli	901	26	34	115/34	3.3
August	957	27	35	116/35	3.3
September	1042	25	42	138/42	3.2
Oktober	1158	26	45	143/45	3.1
November	1151	26	44	125/44	2.8
December	990	24	41	136/41	3.3

Det gennemsnitlige daglige antal bestillinger/person

Det gennemsnitlige antal ekspeditioner pr. besøgende pr. dag ligger nogenlunde konstant omkring 3 (gennemsnit 3.2). Tallene giver udtryk for tempoet i benyttelsen af arkivalier. I 1961 var tempoet særligt stort i månederne januar, april, juli-august og december. Lavest var tempoet i november måned. Sammenligner vi kurven med kurverne over månedligt besøg, månedligt ekspeditionsvolumen og daglig ekspeditionsintensitet, ser vi det ejendommelige, at de to sidste kurver stiger kraftigt fra august, medens arbejdstempoet falder. Forklaringen må være at finde i det stærkt øgede besøgstal. Det gennemsnitlige tempo er mindre, men dette opvejes af det stærkt øgede antal besøgende. Omvendt er besøgstallet forholdsvis lille i januar og december, men ekspeditionsintensitet og volumen stort. Dette svarer til et forholdsvis større arbejdstempo. Der synes at være en overensstemmelse mellem tempo og et bestemt interval i besøgstallet mellem 920 og 1000. Går besøgstallet op over dette, falder tempoet, og omvendt nærmer besøgstallet sig hertil, stiger arbejdstempoet. Når vi ned under intervallet, falder tempoet atter.

Besøgs- og lånevaner

Fordelingen af besøg/person igennem en måned

Besøg/person	Antal	Besøg ialt	Besøg/person	Antal	Besøg ialt
1	115	115	14	1	14
2	40	80	15	6	90
3	20	60	16	1	16
4	20	80	17	0	0
5	15	75	18	4	72
6	8	48	19	2	38
7	5	35	20	2	40
8	7	56	21	2	42
9	3	27	22	2	44
10	3	30	23	0	0
11	4	44	24	1	24
12	4	48	25	1	25
13	1	13	26 Max.	0	0
			Sum.....	267	1116

Det gennemsnitlige besøg er $1116/267 = 4.2$ pr. person.

Fordelingen viser de samme karakteristika, som vi allerede har iagttaget i forbindelse med undersøgelsen af aftenbesøget. Et stort antal personer har aflagt nogle få besøg, medens et lille antal har aflagt et stort antal besøg.

(F. eks. har ca. 26 pct. af de besøgende aflagt ca. 70 pct. af det samlede antal besøg, medens ca. 74 pct. af de besøgende tegner sig for omkring 30 pct. af besøgene.)

Fordelingen af bestillinger/person igennem en måned

Bestillinger/person	Personer	Bestilling ialt	Bestillinger/person	Personer	Bestilling ialt
0	58	0	13	4	52
1	25	25	14	6	84
2	18	36	15	1	15
3	14	42	16	1	16
4	9	36	17	5	85
5	17	85	18	2	36
6	13	78	19	3	57
7	10	70	20	5	100
8	8	64	21	2	42
9	1	9	22	0	0
10	14	140	23	0	0
11	8	88	24	2	48
12	8	96	25	2	50

(fortsættes)

(fortsat)

Bestillinger/person	Personer	Bestilling ialt	Bestilling/person	Personer
26	1	26	57	1
27	1	27	63	1
28	2	56	64	1
29	2	58	69	1
30	3	90	71	1
31	2	62	72	1
32	0	0	73	1
33	2	66	74	1
34	1		107	1
38	1		112	1
44	1		120	1
45	1		201	1
52	1		231	1
55	1			
		Ialt..	3321	267

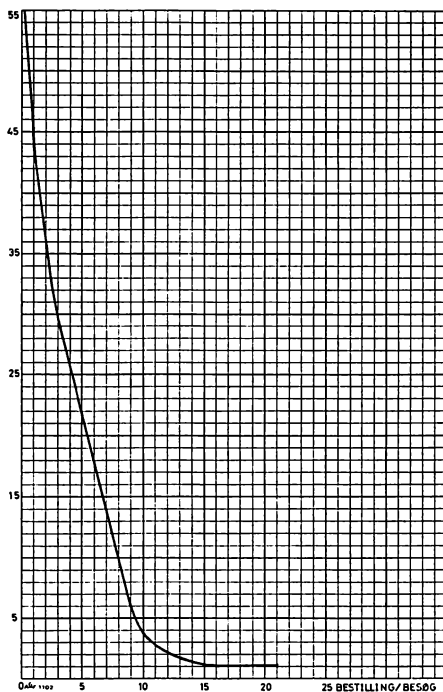
Det gennemsnitlige antal bestillinger pr. person i den her betragtede måned er ca. 12. Opstillingen viser samme karakteristika, som vi fandt ved fordelingen af besøg/person, blot endnu mere udpræget.

(F. eks. tegner ca. 8 pct. af de besøgende sig for 50 pct. af samtlige bestillinger. En lille gruppe storforbrugere på ca. 2 pct. tegner sig endda for ca. 25 pct. af det samlede antal bestillinger.

Omvendt giver en gruppe på 64 pct. kun anledning til ca. 13 pct. af bestillingerne.)

Fordelingen af bestillinger/besøg/person i en måned

Bestillinger/besøg	personer	Bestillinger/besøg	personer
0.....	63	11.....	3
1.....	44	12.....	1
2.....	30	13.....	3
3.....	31	14.....	0
4.....	20	15.....	0
5.....	25	16.....	1
6.....	26	17.....	1
7.....	6	18.....	0
8.....	6	19.....	0
9.....	1	20.....	0
10.....	6	21.....	1
(Tallene er rundet op.)		Sum.....	267

Fordelingen af bestilling/besøg/person i en måned

Fordelingen viser tre grupper. En gruppe på ca. 63 pct., der gør nogle få (1-3) bestillinger pr. gang. En gruppe på ca. 33 pct., der gør mange bestillinger (4-10) ved hvert besøg, og endelig en gruppe på ca. 4 pct., der gør overordentlig mange (11-21) bestillinger ved hvert besøg.

Strukturen i publikums besøg på læsesalen

Forholdet mellem besøg og bestilling/besøg i en måned

Besøg	Bestilt/besøg (tallene er rundet op)																					
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
1.....	30	23	10	9	6	10	8	2	4	0	6	3	1	1	0	0	0	1	0	0	0	1
2.....	6	8	5	6	4	3	6	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
3.....	5	1	5	2	2	2	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4.....	6	1	2	4	2	2	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
5.....	2	1	1	2	3	2	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6.....	2	1	0	3	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7.....	1	1	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8.....	0	1	2	2	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9.....	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10.....	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11.....	2	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
12.....	1	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
13.....	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
14.....	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
15.....	0	1	1	0	2	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
16.....	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17.....	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18.....	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
19.....	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
20.....	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
21.....	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
22.....	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23.....	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
24.....	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
25.....	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
26.....	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Hvis vi nærmere vil undersøge strukturen i publikums besøg på læsesalen, vil det være formålstjenligt at udskille nogle få store grupper med karakteristiske egenskaber.

Gruppe A. Få besøg få bestillinger.

En gruppe på i alt 123 (ca. 46 pct.) aflægger fra 1–4 besøg og gør fra 0–3 bestillinger pr. gang.

I denne gruppe finder vi uden tvivl en stor del mere tilfældige besøgende, der kommer for at søge en bestemt oplysning, som kan til-

fredsstilles ved brug af læsesalens bibliotek eller ved brug af nogle få arkivalier. Denne gruppe lægger uden tvivl en del beslag på den vagthavendes tid, idet mange skal vises til rette og oplysninger fremskaffes fra håndbiblioteket. Derimod lægger den ikke beslag på betjentenes arbejdskraft, idet det samlede antal bestillinger, som gøres af denne gruppe, kun udgør 8 pct. af det totale antal bestillinger. Med hensyn til pladsen på læsesalen kan vi sige, at denne gruppe i alt tegner sig for 19 pct. af besøgene.

Gruppe B. Få besøg – mange bestillinger.

En gruppe på 72 personer (27 pct.) aflægger fra 1–4 besøg og gør mellem 4 og 21 bestillinger pr. gang.

Denne gruppe, der sandsynligvis tæller en del genealogisk interesse-rede at dømme ud fra det ret store antal arkivalier, der benyttes pr. dag, stiller især krav til ekspeditionen. Gruppen afgiver 23 pct. af det samlede antal bestillinger og aflægger ca. 11 pct. af besøgene.

Gruppe C. Mange besøg – få bestillinger.

En gruppe på 44 personer (16 pct.) aflægger fra 5–25 besøg og gør fra 0–3 bestillinger pr. gang. Denne gruppe udnytter arkivalierne betydeligt mere end gruppe A, og en del inden for denne gruppe udnytter dem endog meget stærkt. Gruppen stiller især krav til plads på læsesalen og plads til reservering af arkivalier i magasinet. Gruppen, der formentligt tæller en del historikere, tegner sig for 44 pct. af alle besøg og ca. 15 pct. af bestillingerne.

Gruppe D. Mange besøg – mange bestillinger.

En gruppe på 28 personer (10 pct.) lægger stærkt beslag på både pladsreserver og på betjentenes arbejdskraft. Den tegner sig for 52 pct. af samtlige bestillinger og for ca. 26 pct. af alle besøg.

(Inden for disse store grupper kan vi efter behag underinddele for at få en finere strukturering.)

„Genealoger“ og „historikere“

En nærmere undersøgelse af den betydningsfulde gruppe D kunne have interesse. Ved at gennemgå arten af materiale, som denne gruppe har anvendt, ses det, at der er tale om en gruppe hurtigt arbejdende historikere og genealoger. Disse to begreber er her alene bestemt ud fra arten af materialet. Genealogen bliver klassificeret som sådan gennem anvendelsen af folketællinger, lægdsruller, og kirkebogsfilm. Historikeren klassificeres som sådan ved anvendelsen af materiale af anden type end det nævnte.

„Historikergruppen“ udgør en fjerdedel, benytter to femtedele af materialet og aflægger tre ottendedele af besøgene. „Genealogerne“ udgør tre fjerdedele, benytter 3 femtedele af materialet og aflægger 5 ottendedele af besøgene.

Lægger vi bestillingerne afgivet i gruppe A og B sammen med de bestillinger „genealogerne“ i gruppe D har givet anledning til, får vi et samlet procenttal på ca. 61.

En optælling af fordelingen af folketællinger, lægdsruller, kirkebogsfilm og andet stof i maj måned 1963 viste en procentuel fordeling mellem de to arter stof på henholdsvis 73 og 27.

Hvis forholdet har været nogenlunde det samme i 1961, (hvilket vi kun kan konstatere gennem en vanskelig rekonstruktion for hver enkelt låner), må vi til gruppen af „genealoger“ yderligere regne en del af gruppe C.

Selv om vi ikke har analyseret grupperne A, B, og C på samme måde som gruppe D, og derfor ikke kan vide noget bestemt om stoffordelingen, er det alligevel tankevækkende, at tæt ved tre fjerdedele af det samlede antal ekspeditioner beslaglægges af de tre typiske arter af genealogisk stof, folketællinger, lægdsruller og kirkebogsfilm.

Et forslag

En stærk rationalisering af arbejdet på læsesalen, der ville frigøre kræfter for andre formål, kunne ske ved en mikrofilmning af alle folketællinger og lægdsruller, som er tilgængelige for publikum, og overførsel af disse til det nye landsarkiv for Sjælland til opstilling på hylder i en sal med ca. 15 læseapparater. (På RA findes ikke egnede rum til

formålet, med mindre man inddrager „Østre Hal“ ved en gennem-brydning af gulvet i læsesalen.) I denne sal, der kunne ledes af en kyndig registrator med kendskab til genealogi, kunne publikum betjene sig selv fra hylderne efter en registratur. Herved ville man undgå det principielt uheldige i at flytte arkivalier, der hører til under centraladministrationen fra deres naturlige plads (en tanke som har været udkastet) og samtidigt beskytte disse arkivalier mod den langsomme ødelæggelse, som den stærke brug medfører. Det kan ikke være mange år, før denne gruppe arkivalier går den samme skæbne i møde, som er blevet mange kirkebøger til del. Tallet på læseapparater (15–20) er beregnet ud fra det antal besøg, der aflægges af grupperne A, B og genealogerne i gruppe D, nemlig ca. 40 pct. Vore undersøgelser har vist, at det gennemsnitlige besøgstal pr. dag ligger på 39. 40 pct. vil da svare til ca. 16 besøgende. Eftersom de besøgende ikke alle benytter arkivet hele dagen, vil der være en passende margin for ekstra stort besøg og for den del af gruppe C, der kan tænkes at ville anvende stof af denne art. Princippet vil i sig selv kun være en videreudvikling af den allerede eksisterende mikrofilmning af kirkebøgerne. Et centralkartotek for genealogiske oplysninger kunne opstilles i den samme sal. Kopier af såvel film som centralkartotek kunne opstilles også på de øvrige landsarkiver. På denne måde ville den genealogisk interesserede, ligegyldigt hvor i landet han befandt sig, få et meget forbedret udgangspunkt og Rigsarkivets embedsmænd blive befriet for en tyngende arbejdsbyrde. Under alle omstændigheder vil man ikke i fremtiden kunne undgå i stadig højere grad at anvende mikrofilm af arkivalier med deraf følgende behov for læseapparat.

RA-mennesket

Vi har nu i store træk statistisk tegnet et billede af læsesalen og dens arbejde året rundt. Endnu mangler vi imidlertid at tegne et portræt, billedet af den type mennesker, som vore statistikker er så rige på, gennemsnitsmanden, der færdes på Rigsarkivets læsesal igennem alle årets måneder, ubemærket, indtil han blev fanget i vore tal som i et andet edderkoppespind.

Om hans udseende aner vi intet, men om hans vaner en del.

I november måned 1961, hvor vi havde lejlighed til at komme ham på nært hold, aflagde han 4.2 besøg og gjorde 12 bestillinger. I løbet

af året svingede hans flid imidlertid ikke så lidt. I januar var vor ven i hopla, og bestilte 3.7 arkivalier ved hvert besøg, medens han tilsyneladende led af forkølelse og sommerslaphed i februar og juni, hvor han nåede ned på 2.9 stk. Denne rekord slog han imidlertid om efteråret i en mørk og trist periode, hvor han gik helt i bund med 2.8 stk. Derefter skinnede julens lys for ham, og han blev igen sig selv med 3.3 stk. bestillinger. Vor ven har ikke helt indført 35 timers ugen, men over for sig selv og os, må han indrømme, at han foretrækker de rigtige hverdage frem for lørdag, hvor han gerne holder fri. Om sommeren fordeleler han sine besøg ligeligt over de resterende fem ugedage, men om vinteren har han smag for det behagelige. Hvis han arbejder lidt mere om tirsdagen og torsdagen, hvor der er længe åbent, kan han af og til springe en onsdag eller fredag over. Når han sådan har taget sig en fridag, vender energien og måske samvittigheden tilbage med dobbelt styrke om mandagen, hvor han i reglen aflægger de fleste besøg om vinteren. Hans besøg på arkivet er særligt hyppige i forårs- og efterårsmånederne. I påskeferien går en del dage tabt, hvilket han prøver at indhente ved at aflægge flere besøg, end han plejer de følgende dage. Fra maj til august er han en god dansker og sørger for en passende feriestemning, besøgene bliver sjældnere. September til november kommer han ofte, men i december, hvor småindkøb lægger beslag på ham, synker antallet af gennemsnitsmandens visitter. I januar er det tydeligt, at RA-manden har svært ved at komme i gang igen, og hyppigheden af besøgene nærmer sig faretruende ferieniveauet.

Ser vi på den mængde besøg, som han i årenes løb har aflagt i de forskellige måneder, ser vi, at maj måned, hvor bøgerne springer ud, tegner sig for det mindste antal. RA-manden, det prosaiske gennemsnitsmenneske, er måske på bunden en romantiker!

Øverst: Skjold fra Departementet for de udenlandske Affærer,
nu i Udenrigsministeriet (s. 108 ff.).
Nederst E. A. Bertouch (s. 119 ff.).

Erik Plovpennings segl (1332) før og efter restaurering (s. 255 ff.).

NOTER

Lidt om dokumenterne i Christiern 2.s udenlandske arkiv

Af Emilie Andersen

Side 9

1. Om opdagelsen af Christiern 2.s arkiv i München, overføringen til Norden, delingen i 1834 henvises til: C. Rise Hansen: Christian 2.s arkiv, dets opdagelse i München og den tidligste udgivelse af aktstykker derfra, København 1958, og den der citerede litteratur. Om det, der af samlingen overførtes til København fra Sverige i 1929, fra Norge i 1939, se RA.s designationer n. 161 og n. 174.

Side 10

2. Münchenersml., Instruktioner. Lambert Andersens arkiv.
3. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie III 2 s. 483 anm.
4. Münchenersml., se Johan Blanckerts forhandlinger med kurfyrst Joachim 1521 10/12.

Side 11

5. Iflg. brev af 1523 5/12 fra kurfyrst Frederik af Sachsen til Chr. 2. havde denne sendt til kurfyrsten et udkast til en „schutzrede vnd entschuldigung“, som kongen tænkte på at lade udgå imod hertug Frederik. En forespørgsel til Weimar ang. dette udkast er besvaret bekræftende. – Se i øvrigt RA. Manuskriptsml. IV n. 74.

Side 12

6. Münchenersml., Hans Mickelsens breve til Chr. 2. – Allen tager fejl, når han i: Breve og Aktstykker til Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie I, XXXI anm. 1, udtaler, at det af Scepper Cii aftrykte dokument af 1490 11/8 fandtes i „vove“ samlinger her, længe før Christiern 2.s arkiv opdagedes. – Det er indlysende, at det var kongens eget eksemplar, der blev brugt i Tyskland, og at det er hertug Frederiks eksemplar, gl. sign. Gem. arch. XVII 82, der nu findes i hertugens arkiv i rigsarkivet.
7. De breve fra Chr. Winter til Chr. 2., der er benyttet til nærværende afhandling, findes alle i Münchenersml.
8. Erik Arups afhandling i Danske Magazin 5 V s. 43 ff., Processerne mellem Christiern II og Frederik I 1523–31, er stadig grundlæggende. Det gælder ikke Chr. 2.s proces imod Lübeck, hvad titlen på afhandlingen jo heller ikke lover. Arups materiale er dog ensidigt, idet han faktisk kun bruger to manuskriptbind, a 84 og a 85, der opbevares i Bremen Staatsbibliothek. Hans beskrivelse af disse er ganske sikkert korrekt. Han mener således, at manuskriptsamlingen vedr. kammerretssagen, der også indeholder originale akter, er sendelser

til Frederik 1. fra kongens sagfører ved kammerretten. Samlingen er da atter kommet tilbage til Tyskland. Arup tænker sig, at det kan skyldes sagen om Slesvig stifts exemption. Det er muligt, men det kan måske også skyldes, at tanken om at få processen ført videre var fremme under Grevefejden. Officielt endte retssagen ikke med Chr. 2.s krigstog til Norge. Forunderligt er det imidlertid, at Arup gør en bemærkning om, at der ikke i RA. findes noget dokument fra kammerretssagen, fordi ovennævnte samling er sendt tilbage til Tyskland. I RA. findes nemlig selve kammerrettens retsprotokol og som bilag hertil et stort antal retsindlæg omend med mangler. Retsprotokollen slutter 28. maj 1541, på hvilken dag akten sign. PP, nemlig en missive af 1536 8/4 fra kong Ferdinand til kammerretten om at fremme retssagen, lægges „ad acta“.

Side 13

9. Münchenersml., Sager vedr. rigsregimentet og den kejserlige kammerret 1523–30.
- 10–11. TKUA, Rigs-kammerretten, Procesakter A III 8. – Arup anfører i ovennævnte afhdl. s. 50, at til en rigskammerretssag måtte man regelmæssigt have en advokat, der skrev indlæggene, og en prokurator, der førte den mundtlige forhandling for retten selv. Eitel Senft var kongens advokat, og som prokurator antoges ved kammerretssagens begyndelse dr. Friederich Reiffsteck. – Arup har dog ingen dokumentation herfor, men at han har fået den opfattelse, skyldes sikkert, at han af retsprotokollen ser, at Fr. Reiffsteck optræder i retten.

Det var imidlertid kun som dr. Senfts substitut. Chr. 2. har ikke haft to fremmede sagførere ansat samtidig. Chr. Winter var ikke tilfreds med dr. Senft. Han klagede til kongen over, at han næsten aldrig var til stede i retten, det var dr. Reiffsteck, der gjorde arbejdet, men dr. Senft betalte ham ikke noget derfor. Det lykkedes Chr. Winter at få Chr. 2. til at afskedige dr. Senft 1527 27/4. Kongen var dog betænkkelig herved. Han lod således hans bestalling gælde endnu et halvt år. – Allen: Breve og Aktstykker I s. 141 anm. har rigtigt, at dr. Reiffsteck først blev antaget til prokurator efter dr. Senfts afskedigelse. Hvad Chr. Winter angår, foreligger der ikke nogen udnævnelse af ham til advokat, men han opnåede at få sin løn forbedret. I en slags kontrakt af 1529 10–11/2 om hans løn og arbejde kalder han sig selv kongens sekretær og prokurator. – Retsindlægget n. 171, prod. 1531 20/12, er dog underskrevet af Chr. Winter, og her kalder han sig advokat.

12. Münchenersml., Sager vedr. rigsregimentet osv. som ovenfor.

Side 14

13. Titlen på Frederik 1.s stridsskrift lyder nemlig: „Entschuldigung vnnd Sendtbrieff . . . an Churfursten, Fursten etc. vnd alle tewtzsche Nation . . .“ – Potentias proces benyttedes også til processen ved rigsregimentet.
14. Se kammerretsprotokollen under de her i teksten nævnte retsdage. – Der er ikke bevaret kopier af fejdebrevene i kammerretssagen. Derimod findes der afskrift i Manuscripte a 84, Bremen Staatsbibliothek, af her-

tug Frederiks fejdebrev til Chr. 2., dat. 8. marts 1523. Lübecks fejdebrev til Chr. 2., vel fra juli 1522, er ikke bevaret (Hanserecesse 3 VIII s. 159 anm.)

15. Münchenersml., Sager vedr. forhandlingerne i Naumburg. – Kurfyrst Johan af Sachsens breve til Chr. 2.

Side 15

16. Allen (op. cit. III 2, 224 anm. 2) skriver, at Potentias proces fra Speier tilbagesendtes til Chr. 2. med Chr. Vinters brev af 1528 12. jan. – Det forholder sig dog således, at den beseglede proces ikke var mellem de akter, som Chr. Winter i h. t. befaling fra kongen (udat. konc. til brev til Chr. Winter) sendte med sit brev af 1528 12/1. Arup følger Allen (Da. Mag. 5 V, 52 anm. 1). Den beseglede proces er vel gået tabt sammen med andre originaler.

17. Peter de Wale (Peter von der Waal) var fra Antwerpen, hvor han boede i eller ved markgrevens hus.

Side 16

18. Münchenersml., Sager vedr. rigsregimentet osv., Chr. 2. til rigsregimentet, udat. koncept. – Amtmand i Segeberg, Jørgen v. d. Wisch meddeler i en „seddel“ til sit brev af 1523 6/2 til Chr. 2. (Indlæg til kejserl. kammerretsprot. n. 164), at et bud fra kurfyrsten af Brandenburg med breve til kongen blev overfaldet og frataget brevene sidst forgangne 31/1. Der kan næppe være tvivl om, at det er afskrifter af de her i teksten under 1) og 2) nævnte akter, der blev taget fra budet. Fra hertug Frederiks side har man sikkert været forbitret over

kurfyrstens virksomhed ved rigsregimentet til bedste for Chr. 2. – Bisp Henrik af Ratzeburg var kejserlig kommissær, og i den egenskab skulle han indsende beretning fra mødet i Reinfeld til rigsregimentet. – Da rigsregimentets mandat ell. skrivelse af 1523 6/3 til Chr. 2. har gl. sign. Gemein. Arch. VIII Acc. 2 (nu TKUA, Kejseren A I) er dette brev ikke kommet Chr. 2. i hænde, jfr. indlæg n. 103 til kammerretsprot., prod. 9/3 1530.

19. Münchenersml., Sager vedr. rigsregimentet osv., Koncept af 1529 1/10 til skr. fra Chr. 2. til Chr. Winter.

Side 17

20. TKUA, Rigsammerretten, A III 8, retsprotokollen med indlæg n. 89, 100 med underbilag. – Chr. Winter refererer i sit brev af 1530 28/1 til Chr. 2. dr. Krells forbehold, idet han stærkt forkorter ordet substantia. Allen (Breve og Aktstykker I, XXXII) opløser fejlagtigt denne forkortelse som sententia. – Der forefindes dog et brev fra Peter de Wale (Walle) til Chr. 2., dat. Antwerpen 1530 28. april (Münchenersml., Indkomne breve fra borgere), hvori han meddeler kongen, at han sendte ham den „bolgette“, som Chr. Winter havde leveret ham i Franckfurt. – Det er et spørgsmål, om denne „bolgette“ (en beholder, skrin?) har været brugt til forsendelsen af pergamentsbrevene, og at disse således er kommet til Nederlandene.

Side 18

21. TKUA, Rigsammerretten, A III 8, retsprotokollen med indlæg n. 103–108, 117–127 (124 mgl.).

22. Originalerne til missiverne A og B findes i RA, Hertug Frederik (1).s arkiv, Sager på papir H 5.

Side 19

23. I Da. Mag. 5 V, 72 anm. 1 udtaler Arup, der kun kender kammerrettens protokol i afskrift ell. gengivelse, at de dokumenter, hvortil det store indlæg fra 1531 26/5 støttede sig, var under forskellige mærker indgivet i retten 1530 21/1. Han nævner derefter 11 indlæg. Korrekt er det imidlertid ikke. På retsdagen 1530 21/1 blev missiverne A og B nævnt i selve indlægget, mens 6 pergamentsbreve blev indgivet til recognition af seglene. Akterne, mærket LL, X og Y blev først indgivet 1531 26/5, mens Q som retsindlæg er nummereret både som 105 og 162.
24. Münchenersml., Hans Mickelsen til Chr. 2, 1528 24/4.

Side 21

25. Aftryk af de kejserlige mandater fra 1525 er ikke overleveret gennem Münchenersaml. – De aftryk, der tidligere fandtes i Gemein. Archiv, skal nu søges i TKUA, Kejseren A I og II. – I Münchenersml. findes en transumpt (perg.brev gl. sign. n. 64) af staden Lier, dat. 1526 ultima febr., af mandater af 1525 20/5, udfærdiget til Wismar og alle andre hansestæder, men det er uden forsejling, kun med seglhuller. Endvidere findes notarialinstrument fra april 1526 (perg.-brev gl. sign. n. 67) af kejserlig notar Georg Friberg vedr. hans insinuering af mandater på Gottorp og i stæderne Lübeck og Wismar. – Retsindlæggene vedr. causa attentata ved den kejserlige kammerret er ikke alle bevaret, men der findes dog her et aftryk, der hidrører fra Chr. 2.s arkiv ell. kancelli.

Om Ærøs jurisdiktion

Af Anne Riising

Side 22

1. J. R. Hübertz: Beskrivelse over Ærø. 1834 s. 97–99. Jvf. Trap: Danmark V. 1957 s. 983.
2. Om disse se Vejledende Arkivregistraturer VI. Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. 1944. s. 46 ff.

Side 23

3. Smstds. s. 1–2.
4. Ærøskøbing magistrats arkiv. Breve fra statholderen.
5. Om hele sagen se H. Stampe: Erklæ-

ringer... General-Prokureur-Embedet vedkommende IV. 1796 nr. 14 29/5 1763.

Side 24

6. Hübertz s. 114–15, 303.
7. Smstds. s. 116.

Side 26

8. Stampe: Erklæringer I. 1793 nr. 153 6/9 1756.
9. Fyns bispearkiv. Kopibog 4/8 1756.

Side 27

10. Vejl. Arkivregistratur VI. s. 42.

Side 28

11. Ærø stad- og landrets arkiv. Breve vedr. stad- og landrettens kompetence. 1816–46. Brev til amtet 27/7 1819.
12. Smstds. Overretten til Nordborg amt 20/6 1826.

Side 29

13. Smstds. Stad- og landretten til amtet 12/2 1844, amtet til overretten udat. 1844, overretten til landfogeden 9/5 1844.
14. Smstds. Regeringsskrivelse 30/9 1839.
15. Hübertz s. 69.
16. Ærø kirkeinspektors arkiv. Journal 1823. Skrivelse fra overdirektionen 30/1 1823.
17. Hübertz s. 61.

Til Danske Kancellis historie

Af Johan Jørgensen

Side 31

1. [Suhm] Nye Samlinger til den danske Historie I, 1792, s. 1–28.
2. Een gang for alle henvises til de originale Registre og Tegnelser i Danske Kancellis arkiv i RA. og den trykte udgave af „Kancelliets Brevbøger“, især naturligvis det af L. Laursen udgivne bind 1596–1602 (1913).
3. For sekretærens vedkommende kan der m. h. t. ansættelse og afgang henvises til Meddelelser fra Rentekammerarchivet, udg. af Joh. Grundtvig 1872 s. 159 f.

Side 32

4. Kanc. Brevb. 1596–1602 s. 36 f.
5. [Suhm], Nye Samlinger I s. 5.
6. Jfr. Dansk Biografisk Leksikon (begge udgaver).

Side 33

7. Jfr. Dansk Biografisk Leksikon (begge udgaver).
8. Danske Magazin 4. Rk. IV, 6.

Side 34

9. Udgivet i oversættelse af H. F. Rørdam i Danske Magazin 4. Rk. II og IV.
10. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Udvalg af Gamle Danske Domme IV, 1848, s. 141 og 149.
11. Kronens Skøder I, 324, 332–35 og 338 f.
12. Jfr. også Kanc. Brevb. under 1592, 26. og 27. december.
13. Danske Adelige Brevkister udg. af A. Thiset, 1897, s. 47 ff.

Side 36

14. Trykt i Kanc. Brevb. 1624–26 s. 851. Det bør for resten anføres, at Grubbe lige til sin afgang 27. april 1603 kaldtes sekretær i officielle skrivelser: 1598, 6. maj da han forlenedes med degnedømmet i Roskilde og 1601, 12. maj da han forlenedes med Jungshoved f. ex.
15. Jfr. Astrid Friis i Hist. Tidsskr. 10. Rk. VI, 21 note 4, hvortil kan

bemærkes, at adskillelsen mellem hof og centraladministration næppe kan betegnes som gennemført på den her omhandlede tid.

16. Danske Magazin 4. Rk. II, 386.
17. *ibid.*
18. Samling af Kongens Rettertings Domme 1595–1604 udg. af V. A. Secher, 1881–83, s. 19 og 123 ff – ved en tidligere lejlighed var Grubbes forgænger Christen Holck på lignende måde anklager i en sag om forsømmelse af lensmandspligter, *ibid.* s. 1.

Side 37

19. Sven Ulric Palme, Sverige och Danmark 1596–1611, Uppsala 1942, s. 166 med flg. interessante citat fra A. J. Messenius, *Commentaria*: „Och imedeltid blefwo H. Carl Carlsson och Samuel Nilsson uthi lägret för Calmare besökte af 2:ne hans hoff-tienare och sine tilförende bekände wänner både i Frankrijke och i Swerige nembl. Seved Grubbe och Albrecht Scheel ...“ – Bjørn Kornerup (Biskop Hans Poulsen Resen ... I, 1928, s. 385) bemærker, at Grubbe hørte til et ikke helt lille adelsparti, som var kryptokalvinismen gunstig.

20. Frederik Weillbach, Frederik IV.s Italiensrejser, 1933, s. 95.

Side 38

21. Knud Fabricius i *Hist. Tidsskr.* 10. Rk. II, 367, nøjes med i forbigående at misbillige vendingen, der står at læse i Erik Arup, *Danmarks Historie II*, 1932, s. 651.
22. Jfr. Erik Møllers metodisk vigtige bemærkninger i *Hist. Tidsskr.*, 11. Rk. V, 496.
23. Danske Magazin 4. Rk. IV, 12.
24. Forhåbentlig vil det ved en senere lejlighed blive muligt at behandle Danske Kancellis historie i anden halvdel af 17. århundrede, hvortil forf. har indsamlet materiale.
25. Derimod lader en af Knud Fabricius (*Den Danske Centraladministration ... red. af Aage Sachs*, 1921, s. 121) fremdragen optegnelse om arbejdsfordelingen i Kancelliet sig ikke uden videre anvende i denne sammenhæng, hvorimod det lille stykke (der nu findes i RA. Arkivvæsenets arkiv, Div. akter vedk. Danske Kancellis arkiv nr. 6, Akter ang. førelsen af Registranterne etc.) sikkert vil vise sig at være et godt udgangspunkt for et studium af Kancelliets historie o. 1640.

Studier i jesuiterordenens hovedarkiv i Rom

Af Vello Helk

Side 40

1. Jeg vil herved gerne benytte lejligheden til at bringe ordensarkivaren P. Josef Teschitel S. J. og hans med-

arbejdere min oprigtige tak for den utrættelige og effektive bistand, jeg i årenes løb har nydt godt af, ikke mindst hvad skriftlige forespørgsler angår.

2. Den følgende skildring af arkivets historie bygger på P. Teschitels artikler i „Römische Historische Mitteilungen“ 1960/61, s. 247 ff. („Das Generalarchiv der Gesellschaft Jesu in Rom“) og i „Rassegna degli Archivi di Stato“ XXII, 1962, s. 189 ff. („L'organizzazione dell'Archivio Generale della Compagnia di Gesù“). Om det ældste arkiv har Georg Schurhammer berettet i „Archivum Historicum Societatis Iesu“ 1943, s. 89 ff. („Die Anfänge des römischen Archivs der Gesellschaft Jesu 1538-48“). En oversigt over arkivet (af P. Teschitel) findes i „Archivum“ IV, 1954, s. 145 ff.

Side 41

3. Henri Biaudets efterladte samlinger findes nu i det finske rigsarkiv i Helsingfors, og Oluf Kolsruds samlinger ejes af Norsk Historisk Kjelde-skrift-Institut i Oslo. Den bedste samling af afskrifter vedrørende Norden i jesuiterordenens hovedarkiv findes imidlertid i arkivet for den nordtyske ordensprovins i Köln. Dens grundlægger er jesuiterpateren Johannes Metzler, der selv havde mulighed for at gennemstøve ordensarkivet. Efter hans død 1946 befandt hans samling sig i arkivet for den sydtydske provins i München, hvorfra de dele, der vedrører den nordiske mission, senere kom til den nordtyske provins i Köln. I München findes dog stadig en del materiale af

interesse for Norden, således vedrørende de nordiske seminarier.

Side 43

4. Om de svenske jesuitter, se P. Josef Teschitel i *Archivum Historicum S. J.* 1952.
5. Den norske jesuit førte en temmelig omflakkende tilværelse. Han indtrådte i Louvain 1564, blev 1575 sendt til Sverige, måtte overvintre i Braunsberg og nåede først i foråret 1576 til Stockholm. Efter udvisningen fra Sverige var han atter en tid i Braunsberg, men rejste så til Rom, hvor han var i begyndelsen af 1581. Derefter opholdt han sig 1581-82 ved kollegiet i Wien, 1582-85 i Olmütz, 1585-89 i Prag, 1589-98 i Graz, 1598-1600 i Wien og kom derpå som leder af den nordiske mission til Braunsberg. Efter sin mislykkede missionsrejse til Danmark 1606 var han atter nogle år i Braunsberg, kom 1610 til Riga og efter byens erobring 1621 til Vilna, hvor han døde året efter.
6. En oversigt over breve og andre aktstykker fra hans hånd følger som et tillæg til denne beretning.

Side 44

7. Se tillæg.
8. Augustin Theiner: *Schweden und seine Stellung zum Heiligen Stuhl unter Johann III, Sigismund III und Karl IX.* Bd. I-II. Augsburg 1838-39.

Jørgen Seefeldts genealogiske værk

Af Knud Prange

Side 52

1. Danske Herregårde ved 1920, bd. 3 s. 72.
2. Citeret efter Hist. Tidsskr. 2. rk. 6 s. 218.
3. PersHist. Tidsskr. 7. rk. 3 s. 56 f.

Side 53

4. Hovedkilde for dette og det følgende afsnit er E. C. Werlauffs afhandling: Jørgen Seefeldt og hans bibliotek, Hist. Tidsskr. 2. rk. 6 s. 204 ff.
5. O. Walde: Storhetstidens litterära krigsbyten II, Uppsala 1920, s. 391-439, specielt s. 396.

Side 54

6. Her citeret efter Hist. Tidsskr. 2. rk. 6 s. 244.
7. William Christensen: „Frøken Krag“s genealogisk-heraldiske værk på Stensballegård, PersHist. Tidsskr. 9. rk. 2 s. 20-25.
8. Sst. s. 22.

Side 55

9. Sst. s. 20.

Side 60

10. Se for eksempel Jy. Saml. 1. rk. 3 s. 275.
11. Hafniæ 1675 s. 58 f.

Side 61

12. Bd. 5 s. 567.
13. Jvfr. Vilh. la Cour og Hans Stiesdal: Danske Voldsteder, Tisted amt, 1957, s. 307 f.
14. Johannes C. H. R. Steenstrup: Studier over kong Valdemars jordebog, 1874, s. 471 ff.
15. Svend Aakjær: Vald. JBog I, 1926-43, s. *19.

Side 62

16. Jvfr. i øvrigt Gunnar Lunaus skarp-sindige afhandling om „Huset Nørrehalland“ i Meddelelser fra dansk-skånsk Forening IV, 1956, s. 7-16, hvor det begrundes, at Alhed var opkaldt efter sin mormor, Adelheid af Ratzeburg, at hun ikke var datter af sin mors første ægteskab med grev Niels, men af det andet med Anders Olufsen Glug og endelig, at hun må være død som barn!
17. Repert. II rk. nr. 2373.
18. Sst. nr. 12940.
19. Repert. I rk. nr. 5716.
20. Sst. nr. 6759.
21. Se Danmarks gamle Personnavne under Kremstorp.

Omkring de nørrejske kirkebøger

Af Paul G. Ørberg

Side 63

1. Alle oversigter og optællinger bygger på „Præstearkiver og kirkeregnskabsbøger“ udg. af Landsarkivet for Nørrejylland 1962, og S. Nygaard: Danmarks kirkebøger, Vejledende arkivregistraturer V, 1933.
2. Det er jo iøvrigt sådan, at nogle kirkebøger i registraturen bliver henført til gruppe 2, blot fordi det (eller de) første blade – der altid er de mest udsatte – er forsvundet, blade, som har indeholdt tilførslerne for 1646 og evt. flere følgende år.

Side 64

3. Se herom også: Villads Christensen: De jyske kirkebøgers bidrag til belysning af krigen i Jylland 1657-59. Hist. Tidsskr. VI, 5, p. 519 ff.
4. Lemvig-Nørlem kirkebog 1640-1753 udviser den mærkværdighed, at den på første blad betegner sig selv som føde- og dødebog under et årstal i 1620'erne (det sidste tal er utydeligt); tilsyneladende er præstens gode forset at føre kirkebog ikke blevet til mere, for efter nogle blanke sider begynder bogen først med 1640.

Side 65

5. Den indledes med dette notat: „Optegnelse på de navne, som findes i min salig oldefaders bog, som var præst til Fanø i forrige tider“. Den pågældende præst hed Claus Pedersen (død 1627), mens afskriveren er degnen Claus Clausen Wind (død ca. 1702). Kirkebogen omtales i littera-

turen i almindelighed blot som den ældste kirkebog, uden at der gøres opmærksom på, at det drejer sig om en afskrift, se f. eks. Nygaard, anf. v., indledningen, og Fabritius og Hatt: Håndbog i slægtsforskning, 3. udg. 1963, p. 178.

Side 66

6. Det er ret almindeligt, at kirkebogen på titelbladet udtrykkelig henviser til den kgl. befaling, eventuelt afskriver den ordret. I enkelte tilfælde findes i senere kirkebøger også Danske Lovs kirkebogsbestemmelse afskrevet (DL 2-8-7). Kirkeritualet 1685 udvidede på et enkelt punkt kirkebogsføringen med bestemmelsen vedr. introduktion: De, som skulle indledes give sig an for præsten dagen tilforn og lade antegne deres navne i en vis bog (kap. 3, art. III). Også denne bestemmelse kan findes anført.
7. Fårup kirkebog, Sabro h., 1620-1792.
8. Kirkeritualet 1685 bidrog i denne sag kun til at øge forvirringen gennem bestemmelsen (kap. IX): Der skal være en bog ved hver kirke over alle døde i sognet, hvilken præsten selv skal holde vedlige . . . I virkeligheden blev spørgsmålet først løst, da Kancelliet 21. sept. 1811 på en forespørgsel fra biskoppen i Viborg svarede, at anskaffelsesomkostningerne burde udredes af kirkeejeren. Reskriptet 11. dec. 1812 fastslår, at hver præst og degn kan købe et eksemplar på vedk. kirkes regning. Lov af 19. febr. 1861, § 6, siger, at kirkebøgers anskaffelse påhviler som hidtil tiendejeren.

Side 68

9. Fortid og Nutid XV, p. 83 ff.
10. Til belysning af præsternes forskellige kår i nord og syd efter krigen tjener f. eks. et kongebrev 21. nov. 1660, som tillader præsterne i Holmans og Elbo herreder at besøge præsterne i Vendsyssel om hjælp. H. F. Rørdam: Om præsternes vilkår under og efter krigen 1657-60. Kirkehist. Saml. 2. rk. V, p. 127.
11. H. F. Rørdam, anf. st. p. 119 ff. Jvfr. også: Aksel Lassen: Skæbneåret 1659, kap. XI, med hyppige oplysninger om præsters og præstegårdes skæbne under krigen. Til eksempel kan fra *Slaugs* herred nævnes *Vorbasse*, hvor præstegården blev plyndret 23 gange i krigsårene, og fra *Brusk* herred tingbogens direkte udsagn om, at de fleste præstegårde er afbrændte og de øvrige ubeboelige (p. 120).
12. For eksempel opgør Kolding kirke-regnskabsbog 1617-50 under 17. okt. 1646 de samlede udgifter til den nye kirkebog til 3 rigsdaler. Et direkte udsagn om, at den ældre kirkebog er blevet røvet, har jeg ikke kunnet finde for Nørrejylland's vedk., men må her ty til et eksempel fra Fyn, hvor det i Vindinge kirkebog (Vinding h.) 1659-1726, fol. 44, hedder: Register og specifikation på de, som er hensovede og begravede her i Vin-

- dinge siden min kirkebog og andre bøger blev ved sidste plyndring mig frarøvede, da jeg blev forjaget af de svenske, og gården mest nedbrudt...
13. Kun i ét tilfælde har den berømte regel fra reskriptet 1812 om, at hoved- og kontraminiestrialbog ikke må opbevares en nat under samme tag, svigtet. 19. juli 1821 brændte Hvam præstegård (Rinds h.), og ved branden gik begge bøger for anneks-sognet Hvilsom tabt. På d. a. s. har præstegårdsbrande i forrige århundrede naturligvis medført, at flere hovedbøger er blevet ødelagt og har måttet rekonstrueres, så at „hovedbogen“ altså er sekundær.

Side 69

14. S. Nygaard: Jyske kirkebøger. Jyske Saml. 4. rk. III, p. 27.
15. Om den nedarvede omhu for kirkebøger i en præsteslægt vidner f. eks. nogle barndomserindringer fra århundredskiftet af Chr. Bartholdy, hvor han beretter, hvordan hele præstefamilien under natlige tordenvejr blev purret ud og samledes i dagligstuen, mens alle kirkebøger blev lagt i et lagen i gangen ved siden af. Det var det eneste, man håbede at kunne redde. Ribe Stifts Årbog 1946, p. 82.
16. Jyske Saml. 4. rk. III, p. 32 ff.
17. Fortid og Nutid XV, p. 83 ff.

Fromhed styrker rigerne

Af Troels Dahlerup

Side 70

1. Jyske samlinger 4 III S. 25 (1917-19).
2. Salmonsens Leksikon XIII S. 931

(1922). Medens Johs. Pedersen („Kirkebøgerne“, i Kordegnen og hans Tjeneste S. 74, 1956) dog kender det biskoppelige Synodalmonitum af

- 1641, hævder Johs. Asmund („Kirkeret“, i Kirkelig Håndbog 1959, S. 559), at „Kirkebogsføringen går i Danmark tilbage til kgl. forordning 17.5.1646“.
3. Vejledende Arkivregistraturer V (1933).
  4. Håndbog for danske Lokalhistorikere S. 305 (1952-56).
  5. Jfr. f. ex. Th. Hauch-Faussbøll: Slesvigske Kirkebogsuddrag S. V ff. (2. Tillæg til Personalhistoriske Samlinger, 1908).
  6. Geschichte der Matrikeln von der Frühkirche bis zur Gegenwart (Freiburg i. B. 1959).
  16. Udg. af Hans Knudsen og A. Fabritius (1954).
  17. Jfr. også Nordborg ældste Kirkebog fra 1621 (udg. i udtog i Danske Samlinger 1 V S. 274 ff., 1869-70), der nærmest er en „embedsdagbog“ og derfor foruden at registrere egentlige ministeriala (samt de deraf flydende sportler!) omtaler præstens rejser til fyrsten, provstemøder o. m. a.
  18. Perlestikkerbogen S. 31.
  19. Jensen op. cit. S. 7 f.
  20. Don. var. 124 in 4° (Kgl. B.) S. 35 f., trykt i Norske Arkivregistraturer I (S. H. Finne Grøn; Kria. 1915) S. V, jfr. Historisk Tidsskr. 2 V S. 131 fl., noten.

Side 71

7. Ib. S. 51 ff.
8. Ib. S. 84 f.
9. Jfr. den udmærkede, men alt for lidt kendte fremstilling af O. Olafsen i Norsk Theologisk Tidsskrift VI s. 226 ff. (Chria. 1905), især S. 234 f. Börsting op. cit. S. 17 er dog her af en anden mening.
10. Börsting S. 69.
11. Ib. S. 47.
12. 1572 registreres et tingsvidne af 1539, hvori omtales *then gamle permentz kirkebog* af 1472, nærmest en liber daticus (De ældste danske Arkivregistraturer V:2 S. 1017; 1910). Jfr. ib. S. 1045, Frederik I's danske Registranter S. 431 (udg. Erslev-Mollerup; 1879) samt O. Kalkar: Ordbog over det ældre danske Sprog V Sp. 567 f., betydning 1 og 2 (1908 f.).
13. Repertorium 2 VII 11845 (1935).
14. Börsting S. 47.

Side 72

15. Jensen: Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins S. 14 f. (1936).

Side 73

21. NB. Vist første gang, at „Kirkebøger“ i nuværende betydning nævnes i Danmark, omend altså ikke på dansk.
22. Ny kgl. Saml. in 4° Nr. 1172, jfr. 1171 og Kall Nr. 490 (Kgl. B.).
23. Kall Nr. 490, jfr. Ny kgl. Saml. in 4° Nr. 1171 (Kgl. B.).
24. Jfr. Börsting S. 26.
25. Især i købstæderne: Næstved St. Peder 1631, København Vor Frue 1631, Holbæk 1633, Helsingør Marie og St. Olai 1637 og 1639. Desuden Førslev og annekset Snesev, begge 1630, samt forskellige private tegnebøger o. lign., f. ex. fra Elmelunde 1630 (jfr. Hauch-Fausbøll op. cit. S. XV ff.). Om Lyngby 1615 flg. o. a. nu tabte kirkebøger se nedenf. S. 73.
26. Ny kgl. Saml. in 4° Nr. 1172, jfr. 1171 (Kgl. B.) samt talrige samlinger af sjællandske synodalia i LA Sjælland.
27. Store Magleby (Amager) 1640), Slagelse St. Mikkel 1640, København Vor Frelser 1640, Store og Lille Fug-

- lede 1640, Lyng (Sorø Amt) 1641, Vester Egede 1641, jfr. Sæby-Hal-lenslev 1642, Lyngby 1643 (1641), Hjembæk 1643, Uggeløse 1643, Øster Egede 1643.
28. I Hyllested allerede 19. dec. 1641.
37. Også Øster Egede kirkebog 1643–71 er en afskrift, se Hauch-Fausbøll S. XVIII.
38. Hauch-Fausbølls teori herom (op. cit. S. XXII f.) skal utvivlsomt stærkt modificeres.

Side 74

29. Når en del af de ældste kirkebøger nu kun indeholder visse grupper af ministerialia (København Vor Frue og Slagelse St. Mikkel har blot vielse, Bremerholm mangler begravelse), skyldes dette formentlig den især i købstæderne udbredte skik at føre særskilt bog over hver enkelt art.
30. Jfr. Hauch-Fausbøll op.cit. S. XV ff., til hvis banebrydende arbejde jeg i det følgende bringer en del korrek-tiver.
31. Om nu tabte ministerialia fra Nak-skov 1572–90 se ovenf. S. 67, fra Lyngby 1615 ff. se S. 73, fra Gen-tofte ca. 1636–51 s. S. 70. Jfr. at det synes ganske tilfældigt, hvilken art ministerialia der er bevaret fra Køb-stæderne (se ovenf. Note 28).
32. Kapellanen boede da i annexet Taarn-borg, se G. L. Wad i Kirkehist. Saml. 3. rk. V S. 355 ff.

Side 75

33. Ubby, Magleby (Møen), Haslev, Egeslevmagle, jfr. Asnæs og Søstrup.
34. Bringstrup. Ikke få sendrægtige præ-ster begyndte dog først 1646 at føre kirkebøgerne.
35. Greve, Kildebrønde, Fjenneslev, Al-sted o. m. a.
36. Jfr. således kirke- og klokkeregnska-ber, der ved at anføre betalingen for begravelser udgør en vigtig erstat-ning for nu tabte kirkebøger.

Side 76

39. I de katolske lande havde man som ovennævnt lagt hovedvægten her af hensyn til „det åndelige slægtskab“.
40. Holbæk 1633/34, Helsingør St. Ma-riæ 1637.
41. Vester Egede (1641), Lyng (1641) samt Store og Lille Fuglede (1640) er alle anlagte med faddere. Om Venslev og Hyllested se S. 68.
42. Fol. 16r.
43. Fol. 60r: Herefter følger de døbte på en anden manér efter K. M.s be-faling om, fadderne også at antegnes.
44. Fol. 66r: – begyndt fra min tid, der jeg samme sted blev sognepræst fra anno 1637, og foruden faddere an-tegnede, indtil vor allernådigste kon-ges gudelige befaling – udgik 20. maj 1645.
45. Anno 1646. Hoc anno incipimas ad mandatum regiam etiam nomina compatrum cum baptisatis annotare.
46. Jfr. ovenf. S. 69. Foruden de oven-nævnte går 1645 Førslev (1630), Snes-lev (1630), Helsingør St. Olai (1639), Udby (1641), Uggesløse (1643) og Øster Egede (1643) over til at anføre faddere. Elmelunde (1630) er øjen-synligt først i 1646 blevet klar over kongebrevets rette forståelse, hvorfor dåb 1645–46 er skrevet to gange, først uden og derefter med faddere.
47. For Udby kirkebog, der fra 1641 var ført på latin, får kongebrevet øjen-synligt den konsekvens, at præsten efter omtale af kongebrev og lande-

modepublication går over til at skrive på dansk. – Hauch-Fausbølls ovenn. these (Note 38) kan lige så godt vendes om, således at det kun er, hvor præsten enten var doven, eller så selvtilfreds, at han anså sine halv-private notater for fyldestgørende, at vi nu har kirkebøger anlagt før 1645 i behold.

Side 77

48. Således Hauch-Fausbøll op. cit. XXI.
49. Christian IV's egenhændige Breve VI, Nr. 49 af 27. April 1645 (udg. Bricka og Fridericia, 1885–86). Også understregningen er egenhændig.
50. Secher: Forordninger V S. 445 (1903). Kort tid senere (19. maj) udsendtes det til den verdslige øvrighed, lensmændene i samme område (ib. V S. 468).
51. Ib. V S. 500.
52. Ib. V S. 501. Strengt taget burde også Lundevispen kunne nøjes med denne.
53. Jensen op. cit. S. 9. Pontoppidans oplysning (Annales Ecclesiae IV S. 325) om en forordning for hertugdømmerne af 18. sept. 1642 skyldes formentlig en fejlagtig dublering af forordningen af 1646. I hvert fald er en sådan forordning if. meddelelse fra Landesarchiv Schleswig-Holsteins ukendt dér.

Side 78

54. Jfr. Matzen: Københavns Universitets Historie I, Till. S. 39 f. (1879).
55. Om Oslobispens kirkebogsforslag ca. 1631 se nedenf. S. 76.
56. Rørdam: Kirkelove III S. 281 (1889). I denne forbindelse er det værd at gøre opmærksom på, at Kancelliets Brevbøger (1640–41 S. 54) som følge

af sin karakter af regestværk alene behandler denne sag som en aldersdispensation uden omtale af „dåbsattest“ og kirkebog.

Side 79

57. Erslev: Rigsraad og Stændermøder III S. 123 ff. (1888).
58. Ib. III S. 123 f.
59. Christian IV's egenh. Breve VI Nr. 49 (27. April 1645).
60. Erslev op. cit. III S. 124 Note 5.
61. Secher op. cit. V S. 451 f. Foruden det finansielle motiv kan også spørgsmålet om udskrivning af bondesoldater have foreligget, jfr. forordning af 4. juni om det sjællandske landeværn (Secher op. cit. V S. 462 ff.).
62. Om det fynske møde vides ikke andet, end at adelen – ligesom i øvrigt den sjællandske – omgik regeringsforslaget ved at tilbyde en ekstraordinær éngangsydelse (Erslev op. cit. III S. 124 ff.).
63. Adelens bevilling se Erslev op. cit. III S. 126 f., Universitetets se Da. Mag. 2. rk. VI S. 207, borgerstandens – af Erslev ukendte – findes i Helsingørs kopibog 1621–51 (LA Sjælland).
64. Secher op. cit. V S. 458 ff.
65. Om skatten i øvrigt se J. Grundtvig i Medd. fra Rentekammerarch. 1872 S. 209 f.
66. Secher op. cit. V S. 458.
67. Således i en lang række af synodalia-samlingerne.
68. Efter mit skøn ligger det afgørende i ordet *victig*, dvs. i en retsgyldig form, som den pågældende er ansvarlig for, jfr. *rigtig* tingbog (Secher op. cit. II S. 519), *rigtig* jordebog (ib. V S. 299), *rigtig* fortegnelse (ib. V S. 299 og 188) o. m. a.

Side 80

69. Således 1651 om gårde, bol og tiendeydere (D. K., B. 121; RA), 1657 om gårde, bol og huse (ib., B. 124) og hovedskattemandtal 1660 (Medd. fra Rentekammerarch. 1877 S. 135 ff.).
70. Således Orla Møller: Kirkebøgerne (1949), især S. 14 f.
71. Secher op. cit. V S. 502.

Side 81

72. Kap. 2, 3 og 9.
73. Især fra Syd Norge: 1623 Andebu, 1634 Bragenæs, 1645 Trøgstad, 1648 Hitterdal og Christiania Vor Frelser, 1649 Saude; samt fra Nord Norge: 1645 Tingvold (Norske Arkivregistraturer I, jfr. O. Olafsen op. cit. S. 243 f.).
74. Kirkehistoriske Samlinger 3 II S. 102.
75. O. Olafsen op. cit. S. 246.

Politimester og politiret

Af Kristian Hvidt

Side 83

1. Fabritius & Hatt: Håndbog i slægtsforskning 2. udg. s. 191.
2. Se Kalkar: Ordbog til det ældre danske sprog.
3. H. J. Hørning: Liden Moralsk og Politisk Bibel (Kbh. u. år) II s. 122. Endnu 1771 hedder det i et reskript, at ulovlig krohold „ere Forseelser imod en god Politie og Orden“. (Fogtmann VI s. 330).
4. Grundrids af den danske Politiret (1825) s. 4.

Side 84

5. Sechers udg. (1891) s. XL.
6. D.L. f. eks. 3-3-1, 3-4-10, 5-4-1.
7. Kirsten Glamann i Festskrift til Astrid Friis (1963) s. 138.
8. Fogtmann I s. 181.
9. ibid. s. 190 f, reskr. 20/3 1682.
10. ibid. s. 259, reskr. 6/5 1684. Ved frd. 24/2 1683 havde Kancelliet indkaldt forslag til forbedring af det, som „tvivlagtigt og mørkt dem forekom-

mer i de om Politien udgivne Forordninger“.

Side 85

11. D.Kanc. Sjællandske Tegnelser 1681-82 s. 790 B. I Dansk-juridisk ordbog (1822 s. 67) hævder G. L. Baden, at politiordningen i et reskr. 9/8 1684 omtales som færdig til trykken, „men at slutte af reskr. 7/2 1691 har man nok ikke været tilfreds med udkastet“.
12. Kabinetstyret i Danmark 1770-72, II s. 620 ff. Det var vel ikke nogen tilfældighed, at det netop var den tysk-orienterede Struense, der tog arbejdet op. I Tyskland havde man nemlig en samlet codex for politilove. Den første sådanne, „Reichspolizeyordnung“, er fra 1530. Se herom Kolderup-Rosenvinge: Grundrids af den danske Politiret (1825) s. 4.
13. D.Kanc. Sjællandske Tegn. 1681-82 s. 790 B. Embedet kaldes indtil 1814 politimester, men ved reskr. 15/8

1815 får det betegnelsen politidirektør, som endnu bruges. Politimestertitlen bruges derefter ikke mere officielt i Danmark, førend den ved lov nr. 90 af 15/4 1916 § 109 genindføres i samtlige jurisdiktioner udenfor København.

14. Fogtmann I s. 229. Både Kolderup-Rosenvinge: Grundrids af den danske Politiret (1825) s. 16 og N. Jürgensen i Nyt lovleksikon (1878) IV s. 379 henviser fejlagtigt til reskr. 3/4 1683 som udnævnelsen.

Side 86

15. 23/6 1683, Fogtmann I s. 239.
 16. Schou I s. 395.
 17. *ibid.* s. 617, 5/9 1691.
 18. Reskr. 11/4 1694, den findes i pol.dir.s arkiv C. 1, kgl. reskripter og resolutioner bd. 1 s. 69.
 19. G. L. Badens juridiske ordbog s. 64.
 20. Kolderup-Rosenvinge *op.cit.* s. 16.
 21. Ved reskr. 8/2 1696 optages således M. Moth og Ahlefeldt i Politikommisionen. Pol.dir.s arkiv C. 1 bd. 1 s. 115.
 22. D.Kanc. Sjæl. Tegnelser 1691-92 s. 145 f.

Side 87

23. Oprettet ved frd. 13/4 1686, Schou I s. 532.
 24. Inkvisitionskommissionens protokoller er bevarede i Landsarkivet 1696-1701 og 1730-71. Den blev derefter underlagt Hof- og Stadsretten, men nedlagdes 1842.
 25. Fogtmann I s. 673.
 26. *ibid.* s. 688, 21/7 1696.
 27. Frd. blev i de følgende år brugt som mønster. Ved reskr. 8/8 1738 over-

førtes den således ordret som gældende i samtlige norske købstæder (undtagen Bergen). (Schou II s. 39 fodnote.)

Side 88

28. Oprindelig var borgmester og råd iflg. D.L. 3-4-5 politimesterens foresatte.
 29. Reskr. 23/3 1708, Fogtmann III s. 189. Som præcedens for sammenlægningen brugte man muligvis politikommisionen af 1681 „paa Commercii-Collegio“.

Side 89

30. Frd. 5/1 1731, Schou III s. 2 ff. I Hist. Medd. fra Kbh. 2. rk. I s. 439 er frd.s motivering misforstået, idet det lille ord „ei“ er overset.
 31. Definitionen af værdien gives i D.L. 1-6-18.
 32. Af politimesterens arkiv før 1770'erne er desværre kun et rudiment tilbage, nemlig rækken af kgl. reskripter og kancelli- samt magistratsbreve 1621 ff, der dog langtfra er komplet. Hertil findes et sagregister. Politimesterens kopibøger findes fra 1766, men uden register før 1814.
 33. Fogtmann III s. 389.
 34. Om de velbevarede arkiver efter Politio- og kommercekollegiet 1708-31 og fortsættelsen 1731-71 samt om Den liden kommission se Hist. Medd. om Kbh. 2. rk. I s. 435-40.
 35. D.L. 1-6-18.

Side 90

36. Senere synes dog politimesterens kendelser at have kunnet appelleres til

Politi- og kommercekollegiet. Se reskr. 20/8 1772 (Fogtmann VI s. 361.)

37. Trykt som fodnote til 1731-frd. Schou III s. 2 ff.
38. Fogtmann VI s. 249.

Side 91

39. Fogtmann V s. 349.
40. *ibid.* VI s. 361, 20/8 1772.
41. Fogtmann VI s. 363, 1/10 1772.
42. *ibid.* VI s. 386, jvr. Bruun: Kjøbenhavn III s. 596.
43. Reskr. 1/10 1772 § 13.
44. Pol.dir.s arkiv C. 1, Rådstuebreve bd. 2 s. 108-09.

Side 92

45. Hverken i Danske Kancelli's eller politidirektørens arkiv har en fastsættelse af politirettens forhold efter 1771 kunnet findes. Men i plakat 12/4 1791 hedder det, at politimesteren i København „ved senere anordninger“ er overdraget den jurisdiktion, som tilkom forrige Politi- og Commercekollegium.

Side 93

46. Plan for fattigvæsenet 1/7 1799 §§ 152-55. Schou XII s. 539.
47. Ophævet ved Kanc.plakat 7/9 1813. Schou XVI s. 405.
48. Marcus Rubin: 1807-14 (1892) s. 618 f.
49. Schou XV s. 187.
50. Rubin *op. cit.* s. 619 samt kancelliskriv. 10/5 1814 (Fogtmann VII bd. 4 s. 137). Ifølge H. Vestberg i Biogr. leks. VIII s. 540 blev titlen politidirektør indført bl. a. fordi etatsråd Haagen bevarede sin stilling som generalauditør.

Side 94

51. Reskript 22/8 1815 (Fogtmann VII bd. 5 og 2. hefte s. 220). Det i 1815 oprettede kystpoliti for Sjælland hørte under politichefens ressort.
52. Kgl. resol. 1/1 1820, jvr. reskr. 5/1 1820 (Fogtmann VII bd. 8, 1. hft. s. 3 og 14).
53. Bestalling 1/11 1828, Fogtmann VII bd. 12 s. 389. Kierulff var iøvrigt allerede konstitueret i embedet 12/1 1827.
54. Resol. 23/6 1845, Fogtmann 1845 s. 148.
55. Hvornår delingen egentlig er sket, kan ikke siges – indtil ca. 1863 havde Kriminal- og politiretten og det eksekutive politi fælles arkivar, da de begge havde til huse i Domhuset på Nytorv. Se kancelliskr. 4/11 1845 (Fogtmann 1845 s. 245).
56. Sagerne's journalnummer er forskellig fra sagsnumrene, idet en gammel „registerprotokol“, der angav sagsnummeret, er bortkommet. I perioden apr. 1788 – juli 1790 er sagsnummeret dog angivet i journalen. I rubrikken „Ved hvilken protokol behandlet?“ bruges ikke før 1793 numrene 1, 2, 3, men M., S. eller I., der må angive forbogstavet på de fuldmægtige, der dømte, således at M = Melchior = 1. protokol, S = Schneider = 2. protokol og E = Evers = 3. protokol.

Side 95

57. Schou X s. 225.
58. Politiretten fik ialt 4, senere 5 dommere, men reglen om, at der skulle 3 dommere til at afsige dom, oprettholdtes.
59. Frd. 28/2 1845 § 4. Schou XXIV s. 357.
60. Plakat 4/4 1809 § 4 (Schou XV s.

186), jvr. reskr. 27/4 1813 (Fogtmann VII bd. 4 s. 186).

Side 96

61. Lov om offentlige politisagers behandling i København § 3.

62. Indtil 1927 kunne politidirektøren desuden ved sin protokol meddele tilhold til folk, der truede eller forfulgte andre. Dette overgik derefter til en særlig protokol under inspektøren for opdagelsespolitiet.

Udenrigsministeriets arkiv 1770-1905

Af Klaus Kjølser

Side 108

1. Skrivelse af 14.7.1871 til UM. UM. j.nr. 99.D.1.
2. Koncept til skrivelse af 29.7.1871. UM. j.nr. 99.D.1.
3. Se UM. j.nr. 99.D.1 med UM's svar i koncept af 1.12.1881.
4. H. Hansen: Kabinetsstyrelsen i Danmark 1768–72. 1916 f.

Side 109

5. A. D. Jørgensen: Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie. 1884. s. 328.
6. Se M. G. Scharffenbergs personlige akter i dept. arkiv bl. a. Promemoria af 23.11.1782.

Side 110

7. Rentekammerets skrivelse af 12.3.1796. Dept. f. u. A. Korrespondancesager vedr. Departementets oprettelse og virkemåde 1770–1848.

Side 111

8. Se C. G. A. Ponsaings personlige akter i dept. arkiv.

Side 113

9. Se d'Acquérias personlige akter i UM's arkiv. j.nr. A 1139.
10. Kgl. res. af 20.7.1860.

Side 114

11. Brev af 10.6.1893 fra arkivar, baron Zytphen-Adeler til arkivar Kringelbach. UM. j.nr. 3.G.116 a.
12. Korrespondancesager vedr. Departementets oprettelse og virkemåde 1770–1848.
13. UM's skrivelse af 4.9.1849 til Finansministeriet. UM. j.nr. A. 3959 (pk. 1).

Side 115

14. Se korrespondancen med Indenrigsministeriet på UM. j.nr. 99.D.1.
15. Alm. Korrespondancesager. Litra A UM's arkiv. 1836–1864.

Side 116

16. UM's j.nr. A. 6129.

Side 117

17. Viggo Sjøqvist: Peter Vedel. II. s. 168 f.

18. UM's j.nr. 3. G. 116 a. Side 118
 19. Se Zytphen-Adelers rapport af 23. 11.1887 til geheimarkivaren. UM's
 j.nr. A. 9266. 20. UM's j.nr. 3. Z. 1 a.

E. A. Bertouchs korrespondance med adelen

Af Henry Bruun

Side 119

1. De om dette meddelte oplysninger bygger på selskabets arkiv, navnlig dets hovedprotokol. Den vigtigste fremstilling af dets historie er stadig E. C. Werlauffs i sammes Det kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog i dets første Aarhundrede (1847), s. 129–74.
2. Reg. 112.
3. Slutningskonsonanterne udtales ikke.
4. Rud. Bertouch-Lehn: Efterretninger om Slægten Bertouch i Danmark og Norge (1944), s. 37–64.

Side 120

5. B.'s privatarkiv i Rigsarkivet, læg B og D.
6. Selskabets hovedprotokol 7. maj 1779. Muligvis den samme som stadig benyttes ved nyvalg til Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie.

Side 121

7. Nuværende gadenr. 63.
8. Se herom A. Thiset og P. L. Witttrup: Nyt dansk Adelslexikon (1904), s. III–V, VIII, 343–65.

9. Om hans konflikt med Bertouch 1781, jfr. Werlauffs anførte skrift, s. 146–50.

Side 122

10. Mærkeligt er, at et læg om slægten Bernstorff savnes.
11. Jessen (Schardebøll), Middelboe, Møsting, Sommerschild, v. Westen, Wirtz.

Side 125

12. de Cederfeld, v. Donop, Gude, Koss, v. der Lühe, Rømeling, v. Voss, Witzendorff, v. Zepelin. Flere af disse udførlige efterretninger vedkommer mere tysk end dansk genealogi.
13. Læggene Lachmann, Løvenstern, Petkum, Rumohr, v. Westen samt Varia, nr. 12. Jfr. v. Schleppegrell.

Side 126

14. Et par meddelelser fra Kielerhistorikeren W. E. Christiani findes under Lachmann og Wiebel v. Wiebelheim.
15. v. Liliencron, Veldtheim.
16. Læggene Lüttichau, Müller samt 10 breve og stamtavler i varialægget.

Side 127

17. Nu i Rigsarkivet, Danske Kancelli, se Vejledende Arkivregistraturer I (1943), s. 11.
18. 2. R. II (1928), nr. 1448.
19. Vejledende Arkivregistraturer I (1943), s. 11–12.
20. Personalthist. Tidsskr. 3. R. IV (1895), s. 130–43.

Side 128

21. Hertil må henføres et brev af 1782 fra oberst (senere generalmajor) Hans Christoffer Gedde. Det omhandler en ændring (fra én til seks gedder), som hans fader, Samuel Christoph, havde gjort i familiens våben for at udbrede den vildfarelse, at den tilhørte den tyske adel. Brevskriveren tager ret tungt på dette falsum, hvis spor han har stræbt at udslette og meget nødigt ser fremdraget i adelsleksikonnet. Om H. C. Gedde og hans fader jfr. Norsk biografisk Leksikon IV (1929), s. 408 f.

Side 129

22. Bertouch førte tillige særlige bøger over dødsfaldene inden for adelen. Da hans hovedkilde hertil var Adresseavisen, vil de samme oplysninger oftest være lettere tilgængelige i V. Richters Dødsfald i Danmark 1761–90 (1907) og 100 Aars Dødsfald (1901–05).
23. Et sympatisk udtryk for det 18. århundredes sunde og muntre kritik findes i lægget v. Döring, i et brev fra Langebeks trofaste og dygtige medarbejder, arkivtegneren Søren Abildgaard. Denne var ikke medlem af selskabet, men havde lånt kammerherre Johan v. Dörings dertil

indsendte afhandling om sin slægt, som han kommenterer med ordene: „Det er et forfærdeligt Luftspring han gjør i sit Slægt-Register fra Aar 1239 til 1765, men man hielper sig som man kand i denne Verden“.

Side 130

24. Dog ikke absolut udtømmende. Om Christian Carl Ludvig Heusch oplyser Thiset (D. A. A. XIV (1897), s. 218), at han blev døbt 23. januar 1779, faderens brev til Bertouch, at han fødtes 28. januar. At det sidste er det rigtige, fremgår af vedkommende kirkebog. Til slægten von der Maase (D. A. A. XXX (1913), s. 392–97) kunde i et brev af 4. april 1786 være fundet nogle dødssteder.
25. D. A. A. LIII (1936), B. s. 4.
26. Ganske tilsvarende lades Mollers stamtavler over Ahlefeldterne uomtalt af Bobé i indledningen til Slægten Ahlefeldts Historie, I (1921), s. XX f.
27. D. A. A. LVIII (1941), B, s. 41
28. Ib. XXXVII (1920), s. 474 f.

Side 131

29. Ib. XXXIX (1922), s. 492.
30. Ib. XLI (1924), s. 467.
31. Gustaf Elgenstierna: Den introducerade svenska adelns ättartavlor IV (1928), s. 587.
32. D. A. A. LV (1938), B, s. 118.
33. Ib. LXVII (1950), B, s. 81 f.
34. Ib. XLV (1928), s. 119–28, jfr. for det følgende især s. 127 f.

Side 132

35. Brevets tekst kendes dog, idet det er publiceret i Correspondance familière et amicale de Frédéric Second roi de

Prusse avec U. F. de Suhm, II. (1787), s. 188 f.

36. Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds VI, VIII og IX (1903–22).
37. D.A.A. LXIX (1952), B. s. 7.

Side 133

38. Efterladte papirer fra den Reventlowske Familiekreds V (1902), s. 134–15.
39. H. V. Gregersen: Den lüneburgske saltocctroi (1962), s. 188–91.
40. D.A.A. XV (1898), s. 296 f.
41. D.A.A. LXII (1945), B. s. 100; T. A. Topsøe-Jensen og E. Marquard: Officierer i den danske Sæetat, II (1935), s. 610 f.

Side 134

42. D.A.A. LXII (1945), B, s. 89.

Side 135

43. Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds VIII (1917), s. 84.
44. D.A.A. XXXIV (1917), s. 238.

Side 136

45. Slægten Løvenschild er behandlet i en udførlig monografi af H. W. Harbou i Personalhistorisk Tidsskrift 3. R. V. (1796), s. 97–135.
46. D.A.A. XXIV (1907), s. 322.

Side 137

47. H. Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon IX (1932), s. 40–43; H. St. Holbeck: Odense Bys Historie (1926), passim.

Side 138

48. Dansk biografisk Leksikon I (1933), s. 610.

Arkivkommissionen af 1790

Af Jens Holmgaard

Side 139

1. Rtk. 2411.6. Relations- og resolutionsprot. 1778, nr. 124. Jf. Rtk. 13.15. Embedsansøgninger, litr. B, som tillige med Den alm. Enkekasses sag nr. 2357 oplyser de væsentligste data om Jonas Broager (1753–90). – Johan Grundtvig (Meddelelser fra Rentekammerarchivet, I, s. LXII, Kbh. 1871) anser B. for protegeret af „tidens magthavere“. Er dette rigtigt, kan muligvis lægeerklæringen, udstedt 22. dec. 1789 ved hans optagelse i Enkekassen give et fingerpeg. Erklæringen er udstedt af Johan Just von Berger, „Hs. Kongel. Majestæts første liv-medicus“, der udtrykkeligt betegner B. som „min ven“. von Berger stod if. Dansk Biografisk Leksikon den Reventlowske familie nær, og hans indkaldelse fra Hannover skal skyldes den ældre Bernstorff.
2. Ved kabinetsordre af 6. juni 1771 omorganiseredes det siden 6. okt. 1770 forenede Rente- og General-

toldkammer til tre sidestillede kamre: et dansk, et norsk og et tysk, alle underordnede det ved kabinetsordre af 29. maj 1771 oprettede Finanskollegium.

3. Se A. D. Jørgensen: De danske rigsarkivers historie, s. 113, Kbh. 1884.

Side 140.

4. Se Rtk. 11.46. Fortegnelser og korrespondance vedr. kassation af arkivalier fra Rentekammeret.
5. Kommissionens – ufuldstændige – arkiv (incl. dens orig. betænkning til Rentekammeret) er anbragt – lidt uortodokst set fra et strengere proveniencyssynspunkt – i samlingen: Arkivvæsenets arkiv, Rentekammeret, pk.: Varia vedrørende Rentekammerets arkiv 1790–1838, læg: Om en reorganisation af Rentekammerets arkiv 1790–91. – Når ikke andet er anført, findes de omtalte eller citerede aktstykker her. – Kommissionen er omtalt af Johan Grundtvig i Meddelelser fra Rentekammerarchivet, I, s. LXV–LXXI, af A. D. Jørgensen i De danske rigsarkivers historie, s. 117–19, og af Axel Linvald i Dansk Arkivvæsen, s. 19, Kbh. 1933.

Side 141

6. Se note 1.
7. Forf.s udhævelse.
8. Den alm. Enkekasse, nr. 2357.

Side 145

9. Dateringen kendes fra Peters Evers' promemoria af 10. marts 1791.
10. Den danske civile Centraladministrations Embedsetat 1660–1848, Kbh. 1889.

Side 150

11. Se Johan Grundtvig, anf. arb., s. LXXV–LXXVI; jf. Vejledende Arkivregistraturer XII, s. XXIX, Kbh. 1964.

Side 151

12. Se Rtk. 11.46 (jf. note 4); jf. Johan Grundtvig, anf. arb., s. LXXI–LXXII, og Vejledende Arkivregistraturer XII, s. XXVII.

Side 152

13. Se navnlig V. A. Secher: Om Proveniency-(Hjemmehørs-)Principet som Ordningsregel i de danske Statsarkiver. (Meddelelser fra det danske Rigsarkiv, I, 3–8, s. 191–240, Kbh. 1907).
14. Forf.s udhævelse.

Side 153

15. Jf. V. A. Secher, anf. arb., s. 197 og 200.

Side 154

16. Rtk. 2411.32. Relations- og resolutionsprot. 1791 B, nr. 147.

Kultusministeriets tilblivelse

Af Niels Petersen

Side 158

1. H. N. Clausen, Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus, Kbh. 1825.

Side 159

2. Betænkninger og Petitioner fra Østifternes Stænderforsamlinger i Aaret 1840, s. 115–118.

Side 160

3. Akter vedr. oprettelse af et særligt kollegium for kirke- og undervisningsvæsenet findes i Danske Kancellis 1. dpt. brev nr. 2764/1842 og 3139–40/1846 (heri kommissionens betænkning). Universitetsdirektionens akter findes under betegnelsen 43.B.1., Direktionens Forhandlinger samt Overbestyrelsen i Almindelighed vedk. Desuden i universitets- og skolesager brev nr. 764/1847.

Side 162

4. Danske Kancellis 1. dpt. forestillinger 1842 nr. 81.
5. Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli. Vorstellungen 1844 VI nr. 31.
6. Danske Kancellis 1. dpt. forestillinger 1846 nr. 94.

Side 164

7. Denne og følgende sidehenvisninger vedrører Ny Collegial-Tidende 1846.

Side 166

8. Kultusmin., kt. f. højere undervisn., brev nr. U 303–4/1848.

Side 167

9. Kultusmin., kt. f. højere undervisn., bilag til forestilling nr. 3056 (1848).

Side 168

10. Om Monrads principielle opfattelse af Kultusministeriets ressort se især skr. af 2. sept. 1848 (premiermin. journal 1848 nr. 173).

Side 169

11. Kultusmin., kt. f. højere undervisn., bilag til forestilling nr. 3051 (1848).
12. Kultusmin., kt. f. højere undervisn., bilag til forestilling nr. 3067 (1848).
13. A. D. Jørgensen, Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie, Kbh. 1884, s. 128 f., 296 ff.

Side 170

14. Finansminister A. W. Moltkes papirer 1839–49.

Side 171

15. Kultusmin., kt. f. højere undervisn., brev nr. U 882/1849.
16. Skr. af 2. sept. 1848 (premiermin. journal 1848 nr. 173).

Side 173

17. Kultusministeriets akter findes under kt. f. højere undervisn. brev nr. U 882/1849, Indenrigsministeriets under landvæsenst. journal (L. J.) 1222/1857).
18. Jfr. bl. a. en skrivelse af 28. dec. 1848 fra den afgående chef for Veterinærskolens overbestyrelse, Jonas Collin (L. J. 1222/1857).

Side 174

19. Rigsdagstidende 7. session 1855. Forhandlingerne paa Folkethinget sp. 2013 ff. Anhang B sp. 233 ff.
20. L. J. 1222/1857. Indenrigsministeriets forestillinger 1856 nr. 65.

tær og teaterdirektør H. Christensen i skriftet Det kongelige Theater i Aarene 1852–59, Kbh. 1890. Særdeles levende er konflikten skildret i Johanne Louise Heiberg, Et Liv gjenoplevet i Erindringen.

Side 175

21. Kultusministeriets sekretariats forestillinger.
22. Teaterkonflikten er hyppigt behandlet i den teaterhistoriske litteratur, f. ex. Th. Overskou, Den kongelige danske Skuepladses Historie fra dens Overdragelse til Staten i 1849 indtil 1874, Kbh. 1876. Imod denne fremstilling vendte sig fhv. ministersekre-

Side 176

23. Interne betænkninger herom findes i en pakke betegnet „Om Forretningernes Fordeling i Kultusministeriet efter 1848“.

Side 183

24. Kultusmin., kt. f. kirkevæsenet, j. nr. A 69/1849.

Danske Konsulatsarkiver

Af Knud Rasmussen

Side 186

1. Ved Rusland forstås her de områder, der den 1. januar 1939 udgjorde Unionen af de socialistiske Sovjetrepublikker.

Russian Revolution I–II, 2. udg. New York 1954 og George Stewart: The White Armies of Russia. New York 1933.

Side 187

2. Translitterationen er foretaget efter Dansk Standardiseringsråds regler for translitteration af kyrilliske bogstaver, DS 378 side 1–2.
3. 1939–58 Osipenko.
4. Nu Dnepropetrovsk.

Side 193

6. Nu Kujbyšev.
7. Vedr. dette afsnit se – foruden arkiverne – en artikel af den danske gesandt i Petrograd Harald Scavenius: Et blad af det danske Petrogradgesandtskabs virksomhed under verdenskrigen. Nordisk administrativt tidsskrift 1920 side 65–80.

Side 191

5. Fremstillingen af politiske forhold bygger – foruden på arkiverne – på William Henry Chamberlin: The

Side 197

8. Nu Sverdlovsk.
9. Nu Gor'kij.

10. 1938–58 Čkalov.
11. 1940–57 Molotov.
12. Nu Kujbyšev.
13. Nu Ul'janovsk.
14. Nu Kirov.

Side 198

15. Se R. A. Aflev. journ. 1927 nr. 6, pk. 1.

Kommuneforstanderarkiver

Af Hans H. Worsøe

Side 222

1. Håndbog for danske lokalhistorikere: „sognemænd“.
2. Kastrup kommunearkiv 1829–1911 „Indskrivningsprotokol over kommunens papirer“.

Side 223

3. LA Åb. afl. j. J. 165 og 189. Arkivalierne er afleveret til Thøste Thøstesen af Truels Beyer, Brøns. Desuden findes adskillige grandearkivalier i Brøns præstearkiv, dels i original dels i afskrift, hvoraf den ældste går tilbage til 1339.
4. Hovedsagelig på grundlag af H. P. Hanssens oversigt over den almindelige landsforvaltning og den kommunale forvaltning i Slesvig i „Håndbog i det nordslesvigske Spørgsmål (1901) p. 515–521.

Side 224

5. Fra 1867–1889 var landet opdelt i herredsfogderier, der 1. apr. 1889 afløstes af de nyoprettede amtsområder, se Vejl. Arkivreg. VI p. 91–94.
6. Forskellige godskommunale arkivalier fra perioden 1867–1920 findes i de til LA afleverede godsarkiver.
7. Landgemeinordnung (LGO) 1867 § 1.

8. LGO § 6.

9. LGO § 5, om fattigvæsenet se dog senere.
10. LGO § 12.

Side 225

11. LGO §§ 14, 19 ff.
12. LGO § 23.
13. LGO § 27.

Side 226

14. LGO § 16.
15. Sdjyll. hist. V p. 54.
16. LGO § 18.
17. LGO 1892 § 88^a.
18. Die Landgemeineordnung für die Provinz Schleswig-Holstein, mit Erläuterungen versehen von Dr. Scheiff (Slesvig 1906).

Side 227

19. § 3 stk. 1.
20. Bov sogn iøvrigt hørte til Flensborg amt.
21. Se nærmere Medl. om LA. 1921–1955 p. 12.

Side 228

22. LA Åb. afl. j. J. 23.
23. dito 27. Tallene fra afleveringsjour-

nalerne på afleverede bind må ikke tages for nøje. Disse bind var ofte meget tynde hæfter, der senere er lagt sammen i pakker.

24. dito 37.
25. dito 40.
26. LA Åb. afl. j. U. 1, 6, 24 og J. 231.
27. LA Åb. afl. j. J. 41.
28. dito 42.
29. dito 44.
30. dito 47.
31. dito 48.
32. dito 65.
33. dito 76.
34. dito 87.
35. Kommissionens trykte beretninger 1933 ff.

Side 229

36. LA Åb. afl. j. J. 50 og 54. Den 22. marts 1933 skriver Thøste Thøstesen i et brev til landsarkivar Gribsvad bl. a.: I den sidste måned har jeg ikke fået så meget, vejret og føret har været mindre heldigt til at færdes på cykle, derimod har jeg holdt mange hjemstavnsforedrag, og dette vil støtte indsamlingen, når jeg nu for fuld kraft tager fat igen... Jeg måtte jo med arbejdet for øje anskaffe mig en ny cykle m. m., ligesom det også har kostet mig noget at rejse i vinter... I kommunearkiverne fra den tyske tid er der foruden forhandlingsprotokollerne tit en del skattebøger, afløsningspapirer, indkvarteringsfortegnelser og meget andet.

Side 230

37. F. eks. har Brøns sogneråd afleveret en del arkivalier i 1963, men af besvarelsen 1947 fremgik det, at man

ikke på det tidspunkt havde kendskab til ældre arkivalier.

38. LA Åb. j. 323/1960.
39. DT. j. nr. S 26/1960.
40. LA Åb. j. 47/1961.

Side 231

41. Odder systemet, se nærmere: Arkivering efter Oddersystemet, udg. af landsforeningen af kommunesekretærer (Tikøb 1949).
42. LGO § 26.
43. Herom vidner en rundskrivelse fra Kreiswirtschafsammt J. N. L. 7842 af 3. maj 1917 til kommunerne i Sønderborg amt. Det hed heri bl. a.: »Papirabfalle, alte Akten, Bücher und dergleichen werden zur Herstellung von Geschossplatte verwandt... Altes Papier, alte Bücher, alte Akten und dergleichen dürfen aus diesem Grunde nicht verbrannt... sie müssen vielmehr gesammelt und abgeliefert werden«.
44. Anweisung betreffend das Kassen- und Rechnungswesen bei den Landgemeinden und Gutzbezirken (1892) § 54.
45. Indenrigsministeriets cirkulære af 28. marts 1945.

Side 232

46. Tallet i første kolonne er antallet af kommuner i 1871, i anden: differencen mellem antallet 1871 og 1905. En del kommunesammenlægninger fandt sted især efter indførelsen af LGO 1892.
47. Tyrstrup og Asserballe.

Side 234

48. Materialet i kommunearkiverne fra folketællingerne er udelukkende de

så kaldte kontrollister F (1916 ff kaldet B), der blot giver navnene på husfædrene og antallet af personer i de enkelte husstande. Følgende er bevaret her: Åbenrå amt: Felsted 1880–1910, Gråsten 1890–1910, Rise 1880–1895, Rise-Hjarup 1900–1910, Tumbøl 1885–1910, 1916. Sønderborg amt: Broager 1900, Egersund 1917–1919, Iller 1885–1895, Mølmark 1900, Pøl 1910, Skodsbøl 1880–1890, Ulkebøl 1871–1885. Tønder amt: Drengsted 1890–1905, Eggebæk 1890–1905,

Sæd 1905, Terkelsbøl 1880–1905, Ubjerg 1900. Se Sdj. Årb. 1964.

49. Gesetz über den Unterstützungswohnsitz vom 6. juni 1870 §§ 3, 4.
50. Gråsten-Adsbøl sogn havde to fattigforbund: Gråsten-Adsbøl og Ladegårdskov.

Side 235

51. Jvf. skrivelse fra Indenrigsministeriet j. nr. 1773/1961 (RA j. 1963 nr. 629 kass.)

A. D. Jørgensen

Af Aa. Rasch

Side 238

1. Skr. fra A. D. Jørgensen til Kultusministeriet i dettes 3. kontors journal-sag 1884 nr. 1000.
2. Skr. fra Kultusmin. til Justitsministeriet i dettes 1. ktr.s journalsag 1884 nr. L 5815.

Side 239

3. Referatark, koncept og trykt cirku-lære ibidem.
4. Arkivernes kopibog 1885 nr. 169.
5. E. Collin, 1808–1886, Biografisk Leksikon V s. 387.
6. Brev fra A. D. Jørgensen til E. Collin 1885 14/2, trykt som nr. 108 i „A. D. Jørgensens Breve“, udgivet ved Harald Jørgensen (Kbh. 1939).
7. Arkivernes kpb. 1885 nr. 176. Om A. Giese se: Andr. Dolleris: „Danmarks Boghandlere“ (Odense 1906).

Side 240

8. Arkivernes kpb. 1885 nr. 178.
9. A. D. Jørgensens breve, nr. 108.
10. J. F. H. Fischer, 1814–1885, Biogr. Leks. VII s. 61 ff.
11. Arkivernes kpb. 1886 nr. 229.
12. Ibidem 1885 nr. 258 og 1887 nr. 267 og 276.
13. Skr. fra A. D. Jørgensen til Kultusministeriet i Justitsmin.s 1. ktr.s sag 1884 nr. L 5815.
14. Edvard Collin, 1836–1904, Biogr. Leks. V s. 386 f.

Side 241

15. Skr. fra Collin til Kultusmin. 1885 22/3; skr. fra Kultus- til Justitsmin. 1885 28/3, begge i L 5815; arkivernes kpb. 1885 nr. 178.
16. Ovennævnte skr. 1885 28/3.
17. Udat. koncept, mellem 1885 28/3 og

20/4 i L 5815 og koncept til skr. til politidirektøren 1885 20/4, ibidem.

18. Jonas Collin, 1776–1861, Biogr. Leks. V s. 839 ff.
19. C. F. Bricka, 1845–1903, Biogr. Leks. IV s. 86 ff; Jørgen Bloch, 1839–1910.
20. Udskrift af Kbh.s Kriminal- og Politirets 3. kriminalkammers protokol 1885 25/4 ff, i L 5815.
21. Skr. af 1885 16/11 fra Justits- til Kultusmin., do. fra Kultus- til Justitsmin. 1886 2/4, begge i L 5815.

Side 242

22. Arkivernes journal 1885 nr. 222 og kpb. 1885 nr. 185 og 186.
23. Chr. Bruun, 1831–1906, Biogr. Leks. IV s. 234 ff.
24. Arkivernes kpb. 1886 nr. 226; skr. fra Bruun til Kultusmin. 1886 25/10 i dettes 3. ktr.s journalsag 799/1886.
25. Arkivernes kpb. 1886 nr. 253.
26. Emil Gigas, 1849–1931, Biogr. Leks. VIII s. 99 ff.
27. G. N. Kringelbach, 1839–1912, Biogr. Leks. XIII s. 320 f.
28. Skr. fra Kultusmin. (koncept) 1886 25/11; skr. fra Kringelbach og Bricka til ministeriet 1887 28/11 i 3. ktr.s

journalsag 799/1886; arkivernes kpb. 1888 nr. 302.

Side 243

29. A. D. Jørgensen til Kultusmin. 1890 18/11 i 3. ktr.s journalsag 1888 nr. 13.
30. Kultusmin.s 3. ktr.s journalsag 1891 nr. 771.
31. V. Secher, 1851–1918, Biogr. Leks. XXI s. 518 ff.
32. Rigsarkivets kbh.ske kpb. 1896 nr. 159; Kultusmin.s 3. ktr.s journalsag 1897 nr. 159.

Side 244

33. I „Haandbog over dansk og norsk Lovkyndighed“ IV s. 362 ff.
34. A. D. Jørgensen til Kultusmin. 1897 23/1 i 3. ktr.s journalsag 1897 nr. 159.
35. Chr. Fr. Ricard, 1830–1908, Biogr. Leks. XIX s. 483 f.

Side 245

36. Justitsmin.s 1. ktr.s journalsag 1897 nr. Z 743; skr. fra Justitsmin. til Kultusmin. i dettes 3. ktr.s journalsag 1897 nr. 159.
37. Secher til Kultusmin. 1909 15/1 i 3. ktr.s journalsag 1909 nr. 642.

Nogle bemærkninger til ordningen

Af Thelma Jexlev

Side 265

1. Rigsarkivet og Hjælpemidlerne til dets Benyttelse, Kbh. 1923.
2. RA. Rigsarkivets arkiv, koncept-årsberetninger –1920.
3. Meddelelser om Rigsarkivet 1921–55, s. 15, Kbh. 1958.

Side 266

4. Kbh. 1922, s. 25 ff.
5. jvf. Rep. 1. rk. bd. IV s. 453.
6. Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans' Tid, Kbh. 1912–14.

Side 267

7. Repertorium diplomaticum... 2. Række Bind I, Kbh. 1928.

har ingen pergamentbreve ældre end 1552.

Side 268

8. Numrene i parentes angiver brevnummeret i Repertoret, indtil 1450 i 1. rk., 1451–1513 i 2. rk.

Side 271

11. Vejledende Arkivregistraturer VIII. Privatarkiver før 1660 i Rigsarkivet. Ved Erik Kroman. Kbh. 1948.

Side 270

9. Rep. 2. rk. bd. VIII s. 265.
10. Det ret omfattende Gisselfeld-arkiv

272

12. Pr. ark., Bjørn Olufsen Bjørn.
13. Pr. ark., Wendt Parzow.
14. jf. Rep. 1. rk. bd. II s. 411.

